credo

evangélikus folyóirat | XXV. évfolyam, 2019/3–4.

Credo – evangélikus folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XXV. évfolyam, 2019/3–4.

Főszerkesztő: Zászkaliczky Zsuzsanna
Rovatszerkesztő: Papp Máté

A szerkesztőbizottság tagjai
Fabiny Tibor
Fábri György
Ittzés Gábor
Kézdy Pál, ifj.
Potzner Ferenc
Prőhle Gergely
Réthelyi Orsolya
Szabó T. Anna
Szebik Imre, ifj.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
www.lutherkiado.hu
Felelős kiadó: Antal Bálint
Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor
Szöveggondozó: Miklósné Székács Judit
Műszaki szerkesztő: Török Andrea
Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal
1085 Budapest, Üllői út 24.
Tel.: 317-5478, 486-1228, 20/824-5518; fax: 486-1229
Előfizetés egy évre: 3600 Ft. Fél évre: 1800 Ft.
Egy szám ára: 900 Ft
Előfizetés külföldre: 6840 Ft.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.) és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

A Credo digitálisan is olvasható, előfizethető a Luther Kiadó webáruházában.
Digitális előfizetés egy évre: 1800 Ft. Fél évre: 900 Ft.
Egy digitális lapszám ára: 450 Ft.

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft.
www.mondat.hu
Felelős vezető: Nagy László

ISSN 1219-6800

A borítón látható felvételt Regős Rózsa készítette.

Kedves Olvasóink!

A *Credo* 2019/3–4. számának fő motívumát – egy körkérdés formájában – Ady Endre születésének száz éves évfordulója adja; az általunk megkérdezett művészek, teológusok, tanárok és tudósok elsősorban személyes olvasmányélményeikre támaszkodva idézik meg azt az Ady-jelenséget, amely a közölt szövegek tanulsága szerint szerves részét képezi – sőt alakítója is – a kortárs kultúrának és közgondolkodásnak is. Horváth Iván Ómagyar Mária-siralomról szóló széles merítésű tanulmánya ugyancsak hivatkozik Ady életművére, akárcsak Kósa Ferenc filmrendező, aki (posztumusz) interjúnkban Nagy Lászlóval kötött barátsága mellett Ady Endre szellemi nagyságára is különös hangsúlyt fektet. A dupla lapszám tartalmából érdemes még kiemelni Veress Ferenc művészettörténész Sopron környéki templomi oltárokról és környezetükről írott tanulmányát, Lackfi Jánosnak a Richly Zsolt által animált Luther-rajzfilmhez készített szövegkönyve utolsó (Credóban közölt) epizódját. Szabó András Péter 16–17. századi felföldi evangélikus lelkészdinasztiákról szóló értekezése, Csepregi Zoltán *Ároni ház* című eszmefuttatása, valamint Laborczi Dóra beszélgetése Takácsné Kovácsházi Zelmával – melynek személyessége egyszerre szolgál történelmi és egyházi tanúságtétellel – az evangélikus lelkészi pálya beágyazottságára, kapcsolataira világít rá különböző korokban. A Szemle rovatban ezúttal a Petőfi Irodalmi Múzeum Csáth Géza-kiállításáról, Nádas Alexandra egyik képsorozatáról, az idén hetvenéves Kárpáti Tamás tárlatáról, Paul Klee különleges kiállítású kötetekben megjelent angyalrajzairól, Turbuly Lilla, G. István László, illetve Géher István verseskönyveiről olvashatnak.

A szerk.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a *Credo* evangélikus folyóirat Cyclus ofszet környezetbarát papíron jelenik meg.

Csodák (b)irodalma

„Vallomás a csodáról” – ezt a címet adta Boncza Berta szerkesztett naplójának, melyben természetesen Ady Endre – a csoda – játszotta a főszerepet. A költő halálának 100. évfordulója újra alkalmat teremtett arra, hogy életműve kapcsán összecsapjanak az indulatok. Pedig az, hogy Ady Endre kinek nemzeti vátesz, kinek romlott életű szabadkőműves, voltaképpen teljesen mindegy. Verseit, prózáját, cikkeit összefüggően olvasva csak megszégyenülhet az, aki a saját fixa ideáinak visszaigazolását keresi. Az élethelyzetek, lelkiállapotok változása, egy valóban színes és küzdelmes élet irodalmi lenyomata nem intézhető el sem holmi megbélyegzéssel, sem rajongó felmagasztalással. S amikor Csinszka egyik versében azt írja, hogy „A csodának nincsen párja”, akkor nemcsak a költői életmű páratlanságára utal, hanem arra is, hogy mi magunk sem tudunk igazán felnőni a géniusz megértéséhez. Egy-egy évforduló mégis jó alkalmat teremt, hogy erre kísérletet tegyünk.

Lehet, hogy a történelmi folyamatok magyarázatának nehézsége okozza, hogy gyakran az 1989-es évet is annus mirabilisnek – a csoda évének nevezik. S bár a folyamatok valóban bámulatos gyorsasággal zajlottak, és sok minden a meglepetés erejével hatott, csodáról beszélni ezúttal mégis túlzás. Inkább talán arról volt szó, hogy bizonyos gazdasági és főleg társadalmi folyamatok úgy alakultak ki, mentek végbe, hogy a döntéshozó elitek ezekről nem vettek tudomást – a vasfüggöny egyik oldalán sem. A kommunista nomenklatúra vakságát a keletnémet rezsim csökönyösségével lehet a legjobban illusztrálni, ugyanakkor az immáron egyesült Németországban gyakran emlegetik, hogy a berlini fal voltaképp nemcsak a keletieket akadályozta a szabad mozgásban, hanem egyfajta szemellenző is volt a nyugatiak számára. Persze ha azt mondjuk, hogy csoda történt, akkor valamelyest el is menekülünk a feladat elől, hogy a változások igazi hajtóerejét megtaláljuk. Hogy akár harminc év múltán megpróbáljuk pontosan kielemezni azt, hogy miként is oszlik meg a belátó és/vagy rettegő, többé vagy kevésbé reformkommunista nomenklatúra és a változást akaró tömegek, szervezetek, emberek közötti felelősség – mi több, dicsőség. Amikor az 1989-es év valóban örömteli változásaira emlékezünk, továbbra is ki-ki inkább a maga értelmezését, kultuszát ápolja – hiszen így sokkal könnyebb egyértelmű, a mai leegyszerűsítő kommunikációs elvárásoknak megfelelő magyarázatokat adni mindarra, ami harminc évvel ezelőtt történt. Egyházi körökben „a csoda felelősét” is emlegetik, hiszen hogyne lett volna jelen a Jóisten, „a történelem ura” e nagy horderejű változásoknál? Nem kétséges: jelen volt. A gyarló ember mégis jól teszi, ha a felsőbb akarat érvényesülésének útját az emberek cselekedeteinek sorában keresi, azok minden ellentmondásosságával együtt. Akár az evangélikus hitsorsosi közösségen belül is, hiszen egész más mértékben vettek részt a változások előmozdításában a keletnémet és a magyar lutheránusok. De a tényfeltárás folyamatának lassan 15. évében már azt is világosan

„…amikor Csinszka egyik versében azt írja, hogy »A csodának nincsen párja«, akkor nemcsak a költői életmű páratlanságára utal, hanem arra is, hogy mi magunk sem tudunk igazán felnőni a géniusz megértéséhez.”

„…bármit is nevezünk csodának, bárhol is várunk újabb csodákra, a saját felelősségünk nem megkerülhető, ha a saját kisebb, nagyobb közösségeink sorsáról van szó. Kíséreljük meg elérni, hogy a csoda – ha már így nevezzük – ne három napig tartson, s a harminc évvel ezelőtt kivívott, elnyert szabadságnak pedig nap mint nap annyira tudjunk örülni, amennyire Ady Endre műveire is nap mint nap rácsodálkozhatunk.”

látjuk, hogy a mi viszonylag kis egyházunkon belül is milyen sokféle hozzáállás, viselkedés jellemezte az egyház népét, vezetőit.

Nem kétséges, hogy a kommunista tömb országai közül Magyarország vezetése volt a legnyitottabb a változásokra, ami persze jogosan veti fel a kérdést, hogy vajon miért is alakult ez így? Itt végképp nem a csodát kellene keresni, sokkal inkább arra rávilágítani, hogy a mi kommunistáink ravasz tekintete időben felismerte, hogy a világpolitikai helyzet, a gazdasági gyengeség nem kedvez a rendszer fenntartásának. A nehézségekből eredő társadalmi feszültség lehetséges következményei pedig 1956 emlékének elevensége által nagyon is nyilvánvalók voltak. Azzal kapcsolatban pedig, hogy egyházunk különböző tisztségviselői milyen taktikai megfontolásokkal, mennyire különbözőképpen reagáltak a napról napra változó helyzetre, jól mutatja a Fasori Evangélikus Gimnázium harminc évvel ezelőtti újraindulásával kapcsolatos belső polémia.

A lényeg azonban az, hogy mindez megtörtént. Nem kétséges, hogy 1989 óriási lehetőséget nyitott és feladatot adott a korszakunkat tudatosan megélő generációk számára: egymás megértésének lehetőségét és feladatát. A politikailag leegyszerűsítő kétosztatúság helyett a világ, az európai eszmetörténet és politikai gondolkodás sokféleségének, összetettségének elfogadását, a „szabadság dzsungelében” való eligazodás feladatát.

Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a politikai, gazdasági átalakulások és megannyi látványos eredmény után közel három évtizeddel is még mindig van számos olyan jelenség az egykori „béketábor” országaiban, amit a Nyugat értetlenül figyel. Ennek persze a fordítottja is igaz: keletről nézve gyakran anélkül beszélünk a „Nyugat hanyatlásáról”, hogy megpróbálnánk – ha nem is elfogadni, de legalább – megérteni a Nyugat-Európában 1945, majd 1968 után kibontakozó áramlatokat. A szomorú azonosság Keleten és Nyugaton azonban az, hogy az elvilágiasodás mértéke itt és ott nem különbözik egymástól. Lehet, hogy itt már csak a csoda segíthet?

Mindazonáltal nem lehet kétséges, hogy bármit is nevezünk csodának, bárhol is várunk újabb csodákra, a saját felelősségünk nem megkerülhető, ha a saját kisebb, nagyobb közösségeink sorsáról van szó. Kíséreljük meg elérni, hogy a csoda – ha már így nevezzük – ne három napig tartson, s a harminc évvel ezelőtt kivívott, elnyert szabadságnak pedig nap mint nap annyira tudjunk örülni, amennyire Ady Endre műveire is nap mint nap rácsodálkozhatunk.

Prőhle Gergely

Az ezerarcú Jézus

Gáncs Tamás

„Sok más jelt is tett Jézus a tanítványai szeme láttára, amelyek nincsenek megírva ebben a könyvben. Ezek pedig azért írattak meg, hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia, és e hitben életetek legyen az ő nevében." (Jn 20,30–31)

Az aranymadár című Grimm mese úgy kezdődik, hogy valamikor hajdanában volt egy király, akinek szép díszkertjében állott egy fa, melyen aranyalma termett. Amikor azonban az alma megérett, megszámolták, hány szem, de már másnap reggel hiányzott belőlük egy. A szomorú hírt jelentették a királynak, aki erre azt parancsolta, hogy minden éjjel álljon őrség a fa alatt, és erre a feladatra három fiát jelölte ki. A két nagyobbik testvér elaludt, míg a legkisebb királyfinak sikerült ébren maradni, és rajtakapni a tettest, aki nem volt más, mint egy aranymadár. A király egybehívta a tanácsát, és úgy döntött, hogy elküldi három fiát, hogy keressék meg az aranymadarat. A két idősebb fiú gonoszságának és kapzsiságának köszönhetően szégyent vallott, és megkapták méltó büntetésüket, míg a legkisebb királyfi, aki testvéreivel ellentétben hallgatott a róka segítő szavára, elnyerte a jutalmat, az örökséget és a királylány kezét. Mesénk főhőse az út során, a keresés útján sokszor élhette át a megtalálás és az elvesztés katarzisát.

Nemcsak *Az aranymadár* című mesének, hanem sok-sok mesének központi témája a keresés, elvesztés, megtalálás katartikus megélése. De beugorhat nekünk Jézus tékozló fiúról szóló példázata is, aki elindult megkeresni a nagybetűs életet. Először úgy is érezte, megtalálta azt, amit keresett, később derült csak ki, hogy amit megtalált, az nem a nagybetűs élet, hanem a kisbetűs halál. Elvesztette saját magát, sőt elveszett saját maga és mások számára. De megtaláltatott, és édesapja visszafogadta őt.

Mesék, történetek, példázatok sora próbálja bemutatni az ember alapvetően paradox életútját, melyben az élet keresése és megtalálása kéz a kézben járnak együtt. Ismétlések. Visszatérő stádiumok. Keresések és ideiglenes, látszólagos megtalálások, újra elvesztések, igazi megtalálások: mind-mind fontos alappillérei az ilyen típusú történeteknek, melyek mindig úgy kezdődnek, hogy látszólag minden a legnagyobb rendben van, az élet szép, és úgy folyik, ahogyan folynia kell.

Majd kiderül, hogy a színfalak mögött a rendetlenség kezdi kinyitni szárnyait, és már-már kész is a repülésre. Valami hiányzik. Valaki hiányzik. Az élet csak látszólag teljes, látszólag működik, látszólag a hőn keresett élet. Mert valójában nem az. Ha az életre mint utánérzésre gondolunk, hamar rádöbbenünk, hogy nemcsak a mesék, történetek, példázatok világáról, nemcsak a legkisebb királyfiról, a tékozló fiúról és társaikról szól ez a dal, hanem rólunk. Rólunk és nekünk. A mi történetünkről. A mi sokszor utánérzésnek megélt életünkről.

Amikor János azt írja, hogy „ezek pedig azért írattak meg, „hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia, és e hitben életetek legyen az ő nevében", akkor hozzánk szól, nekünk szól. Hogy nekünk legyen életünk. Utánérzés helyett igazi, megtalált életünk. A német filozófus Ludwig Klages azt mondja egy helyen: „Korunkban a legtöbben már nem is élnek, csak léteznek." Telitalálat ez a felismerés: az élet több, mint létezés. Az evangélium pedig, amiről János beszél, pontosan ilyen életet hirdet, ami több, mint létezés.

János evangéliumának könyvjelzője, summája, pecsétje ez a két igevers, mely tisztában van a jánosi irat korlátaival, hiányaival is. Vannak jézusi jelek, tettek, tanítások, amelyek nincsenek benne ebben a könyvben. Bár Jézusnak láthatjuk sok-sok arcát, ugyanakkor a Jézusról való tudásunk mégiscsak töredékes. A könyv írója alázatosan ismeri be és ismeri fel, Jézusnak ezer arca van, melyek közül nem ismerjük az összeset. Hitvallás ez: Jézus valódi embersé-

gének bizonyítéka. Neki is ezer arca van, amelyek közül még a szemtanú János sem ismerhette meg mindet. Jézus mint „ezerarcú én" – ahogyan Hankiss Elemér jellemezte egy könyvében az embert –, áll előttünk, aki valóságos emberként fordul az emberek ezerarcú arcai felé.

Jézus ezerarcú én. Több arcáról is olvashatunk az evangéliumokban, az újszövetségi levelekben, de mindről nem. Tükör által homályosan látjuk Jézust. Nem teljesek a Jézus-ábrázolások, de ennek teológiai üzenete van. Aki él ugyanis, annak nemcsak egy, de ezer arca van. Jézus, aki hitünk szerint élő valóság ma is, nem szorítható bele egyetlen arcba. Ha valakiről egy arcot készítek, és arra azt mondom, hogy ez ő: azzal gyakorlatilag megölöm őt, szoborrá, bálvánnyá teszem, mert egyféleképpen ábrázolom sokféleségét.

János sok arcát mutatja be Jézusnak, de nem mindet. Történeteket ábrázol, melyekből megismerhető Jézus lényege, tanítása, élete, halála, feltámadása. Mindezekből megismerhető Jézus ezerarcú volta, de belőlük nem ismerhető meg Jézus összes arca.

Történetek ezek, melyeknek céljuk van, „hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia, és e hitben életetek legyen az ő nevében." A cél adott: „hogy higgyétek", amit tulajdonképpen minden egyes jánosi történet végére oda lehetett volna írni. Mert minden, ami leíratott, azért van, hogy higgyetek a Krisztusban, és ezáltal életetek legyen. Olyan élet, ami több, mint létezés, ez az evangélium célja.

János őszinte credója ez: nem teljes az ő Jézus-képe sem. Mégis képesek lehetünk hinni benne, megélni az élet teljességét éppen a törékenység és töredékesség ismeretében. Jézusban, akinél kereshető, elveszíthető és megtalálható az élet. Krisztusban, a názáreti ács fiában, aki élő valóságként lehet jelen az ember életében. Konkrét emberek konkrét életében. Akiknek van konkrét céljuk: az élet megtalálása. A minőségi élet, amely több, mint létezés. Mert az ember élet nélkül nem tud élni. Friedrich Heer mondja egy helyen: „Lelki értelemben vett nagy légüres térben nem tud az ember hosszú időn keresztül élni."

Kívánom mindenkinek, hogy lássa meg annak igazságát, amit 1968 májusában a diákok Párizsban felírtak a falakra: „A túlélés nem élet." („Survivre n'est pas vivre!") Kívánom mindenkinek, hogy gondolja át ezt a különleges „könyvajánlót", a jánosi könyvjelzőt, amely nem mást ajánl, mint az(!) életet.

Jól tudjuk, minden írónak van valami üzenete, célja a művével. Akár beismeri ezt, akár nem. Jánosnak is van. Nem szórakoztatni akar, nem pótcselekvésként írja, nem életrajzot ír. De hitet tesz. Jézus, a Krisztus, az Isten Fia mellett. Akinek lényege személyes történetekből volt megismerhető 2000 évvel ezelőtt is, de ma is. Jézust igazán nem titulusaival, neve kimondásával ismerhetjük meg, hanem történetekből, személyes élettörténetekből. A jánosi summa mögött ugyanis nem csupán egy név van. Hanem egy élet. Jézus élete. Aki által nekünk is életünk lehet. Nagybetűs élet, a kisbetűs halál helyett.

Dorothee Sölle írja, hogy „nem csak kenyérrel él az ember, sőt meghal, ha csak a kenyérrel törődik". Merjünk bátrak lenni, ha kell, az árral szemben is, képviselni az Isten országának „korszerűtlenségét", ahol az élet mindenkié lehet. Keressük meg az aranymadarat, induljunk el az atyai házba, és ha kell, merjünk: mindent elveszíteni, de önmagunkat megtalálni! Az életre találni, ami több, mint létezés, hiszen maga Jézus mondja: *„Aki megtalálja az életét, az elveszti azt, aki pedig elveszti az életét énértem, az megtalálja azt."*

Gáncs Tamás a Budapest-Kelenföldi Evangélikus Egyházközség igazgató lelkésze.

Az én Adym | Ady nekem

Körkérdés Ady Endre halálának 100. évfordulójára

Ady Endre vitathatatlanul a magyar irodalom egyik legnagyobb hatású költője. Az elmúlt évszázadban talán nem akadt olyan szellemi irányzat, olyan kurzus, amely ne talált volna megerősítést, igazolást egy-egy sorában.

Sokan vagyunk, akiknek élete egy-egy időszakában Ady költészete, publicisztikája, világlátása meghatározó módon mutatott irányt, vagy adott életre szóló élményt.

Arra kértük szerzőinket, írjanak a *Credo* számára arról, milyen kapcsolatban vannak Adyval. A sokszínűség érdekében nem kötöttük meg az írások műfaját. Azt kértük a szerzőktől, állítsák Ady személyét, költészetét saját elkötelezettségük szerinti összefüggésbe, mutassanak rá személyes vagy társadalmi aktualitására, írjanak parafrázist vagy emlékező esszét, esetleg osszanak meg Adyval kapcsolatos családi emlékeket.

A felkérésre húszan válaszoltak: a *Credo* személyes „Ady-sorozata" így lett valóban sokszínű.

Ady szemébe

Idestova öt évtizeddel ezelőtt kezdődött, *A grófi szérűn*nel. Ugyan nem egy fülledt nyár-éjszakán történt asztag-városban, hanem egy közönséges évközi magyar nyelv- és irodalomórán, Budapesten. Az elemista diák mégis jól hallotta a deszka-palánk reccsenését, és megremegtette őt a láng mordulása. A szavak megelevenedtek, elemi erő áradt belőlük. A vers beszélt. Megcsapott a rohanó hőség, ébredt a zsellér, csaholt a kutya, a kalászok énekeltek, a tűz pirosa nem a fantázia festménye volt már, hanem valódi látvány. Majd kivilágosodott, pernyét fújtak a szelek, és a kisdiák fülében hosszan visszhangzott a korgó gyomrú magyar parasztok zokogása.

Az Ady-versek elevensége azután tovább lüktetett az adott kort és a körülményeket szokni kényszerülő idegeimben. Minden szívdobbanás újabb igazságot indított el sejtjeim, zsigereim felé. Ma már nem is azon elmélkedem, hogy éppenséggel mit ír Ady. Eredeti és ismételhetetlen volta abból adódik számomra, hogy amit ír, azt a végletekig őszintén írja. Ha megrendelésre, ha pénzért dolgozott is, az ihletett pillanat sohasem a felkéréssel érkezett. „Csinált" módon, terméketlen meddőséggel, művi makulátlansággal Ady nem tudott fogalmazni. Szüksége volt a pillanat hevére, hogy mélytudatának szüntelenül forrongó olvadéka a felszínre törve szöveggé, verssé szilárduljon. Az ihlet sohasem az idő terméke. A műalkotás születése a tökéletes őszinteség megmutatkozása. Ady prózája és költészete azért érvényes ma is, versei azért hatásosak és szavalhatók, mert születésük körülményei nemcsak a történelemhez kötik őket, hanem szerzőjük szívéhez is.

Ady megmondja – vallja a mai költőtárs, Király Levente az általa szerkesztett, hasonló című kötetben. Vajon Ady őszinteségére gondol ő is? Saját bevallása szerint két ellentétes érzés uralkodik el rajta: „Az egyik az örömé, hogy milyen zseniális próféta élt ebben az országban alig száz éve, és mi a kezünkben tarthatjuk jövendöléseit;

a másik viszont a gyötrő dühé és szomorúságé: egy tapodtat sem haladtunk előrébb! Ugyanott vagyunk, mint akkor. Sőt." Megállapítja, hogy a költő képes még most is botrányt okozni, és felsorolja, hogy Ady kiket küld el írásaiban szenvedélyesen a francba (sic!), miközben az évek során egyre harcosabb feminista és szocialista lesz belőle. Ady „nagyon kritikus a fennálló világrenddel, az Európa uralta civilizációval, az oktatási rendszerrel, de legfőképp hőn szeretett hazájával, Komp-országgal, amely ismét kelet felé igyekszik, mint már oly sokszor az elmúlt ezer évben". Miközben Magyarország kelet felé sodródott, Ady azt észlelte, hogy Franciaországba éppen kelet felől érkeztek „a bevándorlók: németek, szlávok, szláv zsidók, görögök. S ha ezek nem jönnek elegen, jönnek majd kínaiak és japánok esetleg. A Föld is Keletről Nyugatra forog: Keletről jönnek mindig új ember-rajok az elhasznált nyugati emberhadak helyébe. A Természet nem tűri az elnéptelenedést ott, ahol a szaporodásra ő minden eszközt megadott. Egymillió határrendőr se akadályozhatja meg a Természet korrigáló munkáját." Egy fizetett bértollnok politikai véleménye lenne? A századfordulón született korszerű társadalomtudomány egyik tétele? Netalántán látnoki jóslat?

Nem a múzsa hibája volt, hogy az érzékeny pupillájú Ady a maga idejében nem látta világosan a közéleti térképet. Jobbára liberális gondolkodású értelmiségiek vették körül, akik sarokról sarokra terelték a maguk utcáiba Nagyváradtól Budapesten át Párizsig – és vissza. Jóindulatuk, támogatásuk, irányításuk és bírálataik nélkül Ady koldusbotra jutott volna. A *Hunn, új legendá*t szeretettel és hálával ajánlotta Hatvany Lajosnak azért, mert a magyar líra e bőkezű mecénása – Ady szavaival élve – egyszerre szerette, bántotta és féltette őt. Az önéletrajzában a kultúrmagyarság lelkiismereteként bemutatkozó költőóriás – aki ugyanott elárulja, hogy nem volt szüksége tanítókra, mert teljes egészében érezte és akarta az életet – világéletében gyermek maradt. Szerb Antal szerint a versek e varázslója „előbb volt jó újságíró, mint jó költő, és mindvégig megőrizte újságíró természetét". A váltig lázadozó, a példázat-lelkű, a zseniális Ady Endre végső soron alkalmazott volt, kiszolgáltatva munka- és kenyéradói kényének-kedvének.

Ady tenni akarása és tehetetlensége, gondolatgazdagsága és anyagi védtelensége, „sok lóerejű" gőgje, eget ostromló vágyai, nemes szándékai és diadalra szomjas gyengesége, akaraterejének hamisan mutatós díszletei mint száguldó gőzmozdonyok ütköztek egymásnak, robbantak össze és gyűrődtek egybe életében. Nem csoda, hogy a füstölgő roncsok temetője csaknem azonnal elnyelte őt is. A „küszködő, nemzetes, kisúri" Ady család énekmondó ivadéka elszakadt és messze távolodott tulajdon népétől. Ady fájdalmas múltidézéssel akarta erkölcsi és szellemi jussát a magyarországi basáktól és butáktól visszaszerezni, noha egyértelmű volt, hogy intellektuálisan éppúgy, mint morálisan ő van birtokon belül. Sorban látogatta Európa tornyait, de a maradandót, a biztosat, a szépséget és a nyugalmat nem másutt találta meg, mint a Kalota partján. Az új, az eltérő, a nem-magyar után sóvárgott mindig, ám egyedi sorsától és kivételes vágyaitól nem menekülhetett. Magyarsága ős állandóság volt, úrverte ajándék, örök határ-pör: szabadulás és béklyó, tiltakozás és engedelem, lendület és botlás; sírig tartó várakozás.

El a faluból – vallotta Ady a cifra város kóbor lelkeként, hogy később azután Siker-asszonynak is búcsút intsen. Az általa jelképessé magasztosított életet ugyanakkor a zsibárusok világának nevezte, egy hangos vásárnak, amelyben minden eladó: a szív és az érzelmek éppen úgy, mint az eszmények és egyéb szellemi értékek. „A Minden kellett, s megillet a Semmisem" – vallotta be végül pártfogójának, ámbár a beismeréssel inkább saját magának tartozott. A báj és a kellem tolakodó istennőit félrelökve utoljára a szent összevisszaságban kívánt megbújni. „Be szép a régi kép, a tiszta, / Be szép volt a világon élni..." – sóhajtotta bánatos reménységgel. A Teremtés volt az ő hatalmas faluja, a magyar vidék pedig a világegyetemet sűrítette egybe előtte. A népesen nyüzsgő, cigarettafüstös nagyvárosi űrben mégis csak a falu nyújtott Adynak menedéket. A föld és a táj tisztaságot árasztott, erőt adott. Ady vissza-visszatért a vidékre, hogy az üde levegő feltöltse, és folytatni tudja voltaképpen természetellenes, a feje tetejére állított életmódját.

Idestova öt évtizede ismerem és nézegetem Ady Endre utolsó fényképét is. A festőművész Rippl-Rónai József írta, hogy sokat utazott életében, és sokat látott, de olyan szép utazásokat, mint akkor, amikor „Ady szemébe" utazott, soha nem tett. Mindent kiolvasott abból, „a költőn kívül a legjobb embert, a gőgös mokány legényt, a széthulló magyarság tragikus szimbólumát, akinek különös egyénisége fenségességet árult el, mást, nagyot, nagyobb embert, mint bárki korunkban". S ott, ahol a hagyomány szerint a markos molnárfiú, Kinizsi Pál malomkövön nyújtotta át Mátyás királynak a vízzel teli kupát: Csucsán, a Boncza-kastély kerti padján, azokat a Csinszkát idézve külön életet élő, világok sorsát, korok pusztulását riadt biztonsággal előre jelező és látó szemeket árnyazó bokrétás kalapban, nagykabátjába temetkezve a beteg költő talán úgy merengett, hogy meglehet, ő nem fog meghalni soha. Csak – miként írta is már – hazatér a falujába:

Szigorú szeme meg se rebben,
Falu még nem várt kegyesebben
Városi bujdosóra.

Titkos hálóit értem szőtte
S hogyha leborulok előtte,
Bűneim elfelejti.

Vagyok tékozló és eretnek,
De ott engem szánnak, szeretnek.
Engem az én falum vár.

Mintha pendelyben látna ujra
S nem elnyűve és megsárgulva,
Látom, hogy mosolyog rám.

Majd szól: *„Én gyermekem, pihenj el,*
Békülj meg az én ős szivemmel
S borulj erős vállamra."

Csicsítgat, csittít, csókol, altat
S szent, békés, falusi hatalmak
Ülnek majd a szivemre.

S mint kit az édesanyja vert meg,
Kisírt, szegény, elfáradt gyermek,
Úgy alszom el örökre.

(Hazamegyek a falumba)

Bácskai Károly
biblikus teológus

Újból élő

Ady Endre halálévfordulóján

Kiskőrös, Nagyszalonta, Szárszó, Csönge után Érmindszent ismét fekete-arany betűkkel világol a magyar költészetben. Itt született, innen indult és ide tért vissza Ady Endre, a sámános nagy költő, aki mint mondta, verseiben imádkozta az ezredéven át felgyűlt szépséget és fájdalmat.

A „köztársaság" kikiáltása napján ott volt a Parlamentben: tört fényű szempár, sima fekete haj, meggyötört arc a zajos délelőttben. Még néhány vergődő nap. 1919. január 27-én a Liget szanatóriumban lélegzett utolsót.

Illyés Gyulától hallottam: ravatalánál, a Nemzeti Múzeum előcsarnokában olyan embertömeg jelent meg, hogy

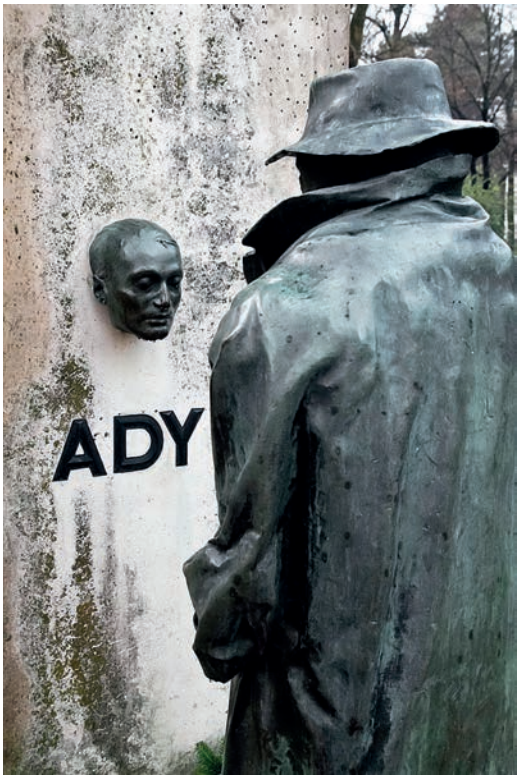

Ady-emlékmű Debrecenben (Melocco Miklós, 1977)

gombostűt nem lehetett leejteni. Lassan az egész kert gyászolók ezreitől feketéllett; a koporsót nem lehetett lehozni, fölnyújtott kezek emelték és vitték lefelé a bejáratig. Úgy nézett ki messziről, mintha sötét hullámok tetején utazott volna egy kis barna hajó.

Ady minden kötetét őrzöm. Szeretem sorait eredeti, ódon lapokon újraolvasni, újból fölfedezni, a feledetteket megtalálni. A legkedvesebb ma is az anyámtól kapott Összegyűjtött válogatás. (A Helikon Kiadó 1983-as bibliofil oldalai, finom tipográfiával, szedéstükörrel.) Kinyitom az elején, rögtön a cím nélküli előszó fogad: „Góg és Magóg fia vagyok én, / Hiába döngetek kapu, falat... / Verecke híres útján jöttem én" – folytatódik a köszöntés, majd a szétkiáltott üzenet:

„De addig sírva, kínban, mit se várva
Mégiscsak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar."
(Góg és Magóg fia vagyok én)

És jönnek a tüzes Léda-versek. Napfényes Párizs. A vergődő kis ország, amelyet imádott és ostorozott, mint Zrínyi, Széchenyi vagy Kölcsey. A gyors lapozás után a végét is átnézem. Háborús fájdalom, ifjú katonák halála, vérző emlékezések, levelek a társakhoz, Csinszka fáradozását köszönő versek. Néhány sor az egyik legszebből:

„Már vénülő kezemmel
Fogom meg a kezedet,
Már vénülő szememmel
Őrizem a szemedet..."
(Őrizem a szemed)

Mielőtt becsukom a kötetet, megállok. Három nagyon fontos verssel zárul az életmű.
Évről évre hosszú heteken át vendégem a költő. Úgy érzem, minden olvasás után nehezebb lesz könyve. Sűrűbbek és halál-komolyak a mondatok. A régi megállapítás ma is érvényes: Ady Endre él, bár meghalt vele a magyar nemzeti líra legnagyobb alakja. Emberfáklyaként világította be környezetét az igazság és Isten keresése közben. Kijátszották másokkal szemben, méricskélték és elhallgatták. Legtöbbször Petőfivel bilincselték össze. Politikus mind a kettő, a világot jobbítani akaró férfi. Ady tragédiás, vérző dokumentum a magyarság hullásában. Nem az új világ hírnöke volt, hanem a tragikusan lángoló vég írnoka. Fényruhában járó, kezében szál virággal.

Ady közvetlen ösztönnel érezte magyarsága veszélyeit, és vált fiatal élete is tragikussá. Korának szellemi kiválóságai búcsúztak el a világ nagy halottjától. Közülük bizonyára sokan gondoltak Ady zseniális publicisztikájának mondatára: „Ha nem szégyellném, azt mondanám, valami csodából megmaradtam az utolsó magyarnak." Nehéz róla írni. Mindent elmondtak már, és mindent félre is magyaráztak. Sok jó vörösbor folyt poharába, sokszor látogatták

kis női csukák, számlálatlan a liliomillatú levelek száma, és sorolhatnám még a kifogásokat. Rögtön leszögezem irodalmi erkölcsét, e tekintetben ugyanis önmagával a legszigorúbb volt. A költő csak azt írhatja, amit meggyőződése diktál, vallotta egész életében. Nyílt szavakkal tárta föl egész lényét a világ előtt. Ezért van lírájában az egész élete, minden küszködése. Adynál a költészet és az élet nem elválasztható. A költészetre figyelt minden idegszálával. Erre áldozta föl minden percét; neki a vers ziháló lélegzet, a magyarság sorsa. Jóságos volt vele Isten, mert nem érte meg Trianon szörnyű országcsonkítását.

Örökös támadást és bántást kapott. Acsarkodtak ellene hűtlen nagy kortársak, újságíró firkászok: Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Tőzsér Árpád... De hiába. Lepergett róla bántás, főleg az a vád, hogy egyenetlen. Adyt egymást fölgyújtó sok verse teszi naggyá. S ahogyan a hűséges barát, Babits írta: „Oly termékenység, oly erő, lírai áradás ez, mely párját ritkítja a világirodalomban." És hol van a varázslatos magyar nyelv? A szavak sorrendje? Titkos összefüggések? Látszólag minden egyszerű, pedig nem, különös-titkos, sose hallott hangzás kerít hatalmába. És hol vannak az istenes versek? Külön könyvet lehetne írni róla, csak a lényeget próbálom megfogalmazni: Ady Endre nem Istennel küzdött, mint a hűtlenkedő Balassi Bálint, aki könyörögte a segítséget. Istenért küzdött: a bizonyosságért. Szinte Isten köpenyét rázta, hogy hallja és lássa meg. Krisztus csak legendák hőse maradt. Egyik fájó-szép verséből idézek: „Mikor a lelkem roskadozva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten." *(Az Úr érkezése)*

Lassan befejezem halálévfordulós emlékezésemet. Még néhány fontos vers, és ideje elköszönni. Mit hagyott ránk? Már kiemeltem néhányat, most megtoldom egy-két sorral:

„Ezer zsibbadt vágyból miért nem lesz
végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad."
(Magyar jakobinus dala)

És álljon itt az utolsó vers, amely a *Nyugat* 1918. október 1-jei számában jelent meg: Üdvözlet a győzőnek. Az égő lázban haldokló költő testamentuma. Fájdalmas, keserű ének, melyben a nemzet pusztulása, a magyarság féltése lobban föl. Úgy, hogy a sorok közt ott bujkál, alig láthatóan, a remény. És a baljós jövő...

Ne tapossatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény, szép szívünkön,
Ki, íme, száguldani akar.

Bal-jóslatú, bús nép a magyar,
Forradalomban élt s ránk-hozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet,
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Óh, mennyi vérrel emlékezők,
Óh, szörnyű, gyászoló kripták,
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált, szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek:
Üdvözlet a győzőnek.

Fenyvesi Félix Lajos
költő

Tudod, Bandi,

én ám végigmondtam minden versed az általad szerkesztett sorrendben az 1903-as *Új versek*től kezdődően. Az Arcanum Kiadó meg is jelentette egy DVD-lemezen (hogy az mit jelent, nem részletezem, hisz nem tudom, de te igen), s aki akarja, így egyszerre olvashatja, hallhatja a verseid. A mi lakásunkban vettük föl a hangot, napra nap, mindig egy keveset; másodszülött fiunk, Pál volt a technika kezelője, s ő követte a pontos szövegmondás végett a verseket is. Nem ez az első s bizonyos vagyok, nem is az utolsó kalandom veled. Itt van például ez a kis szövegecske is, no meg az, amikor testvérem, Bence meg én ott ültünk sok-sok év előtt délután Párizsban, egy kissé meredek utca járdaszegélyén, üvegből ittunk pezsgőt (pezsgőt nappal, utcán, üvegből – míg a „nép" dolga után ide-oda – vigyorító állapot!), néztük a szembeni szállodát, ahol te meg Adél asszony, meg Diósy meg... Meg minden. Az úgy volt, hogy az akkori párommal – feleségemmel –, akkori gyerekeim anyjával három útlevélváró év után (az idő tájt nem akkor jutott hazánkfia a Lajtán túlra, amikor tehette, csak háromévente dobhatta föl-föl magát, hogy példás alakban visszahulljon...) Párizs határában ugrás ki az autóból, s a táblánál fölordítottam: Máris Párizs! És jött minden, ahogy jönnie kellett; élt velünk az embersűrűs gigászi vadon, mi meg szelíden kóborol-ámultunk vele, benne. Aztán megjött kedvesével az én öcsém, és akkor odaültünk, és egyszercsak uramfia, mit látunk; a pezsgőködből jött József Attila, cigivel a szája sarkában megállt, fél keze csípőn, zakója kicsit hátracsúszva... És egy képeslapot vett elő, egy párizsi anzixot, persze, hogy verset. Jókat röhögtünk, és akkor ő megmutatta, hogy mit mutat a költői képeslap: és tényleg ott volt a Sztalingrad térnél (ma Budapesten már nincs Moszkva tér – helyette Széll Kálmán van) egy borbély s mellette egy arab boltos; bekopogtunk hozzá, és ám-lám, lehetett nála kapni főtt spenótot és égő gyertyát – ahogy azt Attila mondta. És ezzel a gyertyával a kezünkben már hármasban vártuk, és megérkezett ő is, aki fölfedezte, meglátta, hogy „A Boulevard St Michel s a Rue / Cujas sarkán egy kissé lejt a járda". Íme, már négyen sétáltunk a Szajna felé rád emlékezve; hál' Istennek nyár volt, és nem fújt a szél, és nem szaladt a Szajna felé, és nem égtek dalok arról, hogy meghalok, meghalunk, de Bence azóta – nemrég – meg is tette ezt, és én is meg fogom. Jut eszembe: hetente egyszer a Benczúr utcában elmegyek a ház előtt, ahol a tábla van azzal, hogy te, Bandi, ott fejezted be valamennyi rőzse-dalod, ott volt a nóta vége, és ott most ugyanitt – nem abban a szobában, ahol az anekdota szerint az ágy alatt találtak egy csatos üveg bort, hanem egy másikban – egy kicsi kiállítás van mindenfele megjelent verseskötéteidből. De a rólad megjelent könyveket nem lehetne kiállítani, mer' akkora hely ott nincs. És nincs „közszemlére téve" egy te-szobrod. Nem tudom, tudod-e, egy egykor nagyon jeles szobrászművész – ma már nem „jeles", mer' a hatalom közelsége megette gyönge lelkét – készített egy csoda-szobrot, egy Ady-oltárt, de egy másik hatalom úgy döntött, rossz helyen van (a Hatvany palotában, emlékszel, hányszor ittál, ettél, hánytál, pisáltál ott?), és elvitette a franc tudja hova... Vive la franc? Vive Ady, vivát költészet! Igen, így éljen a Költészet („Addig éljen, míg a honnak él..."), amivel, akivel egy „kis" baj van mostanság, mer' meg akarják a mai „Tiszák" mondani neki, ki a hon, mi a haza, sőt azt is, hogyan éljen. Éljen! Így „vagynak", a te szavaddal élve, mostanság (is) a dolgok. Jajj, te szóvarázsló, jajj, te mágikus mágus! Tán össze kéne – lehet egyáltalán? – a magyar költészetnek adott Ady-szavakat gyűjteni. Van belőlük szépen. Nem kezdem. Inkább visszaülök a kis párizsi hotel elé. Nézem, várom az utánad jövőket, az érted, tőled jövő Párizs–Bakony tengelyen kicsi országom menekülőit, szédül-elbusong-lehull-a-porba (meg újra meg újra) menekülő hazajövőit. Fejtő Ferenc, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Hantai Simon meg Kormos István egy fekete zongorát tolnak az utcára Cziffra Györgynek – Faludy lapozza a kottát. Rajk Laci malterosan érkezik a Père-Lachaise-ből, mert az '56-os forradalmároknak, akik „százszor tudtak bátrak lenni... és viharvertek", rakott épp emlékművet. Együtt megyünk tovább az általad látott, fölfedezett hotelbe, Párizs mellé, a Pimodánba felejteni, megélni, leélni, vagyis; dehogy Pá-

rizs. Itt vagyunk a magyar Pimodánban, az alkoholhotelben. És mi is, mint te, Bandi, kíváncsiságból megkíséreltük itt nem egyszer, többször is, hogy van-e erőnk nyolc-tíz hónapig egy csöpp alkohol nélkül élni. „Volt: gyönyörűen bírtam, de szenzibilitásom, ami a legelőkelőbb művésztulajdonság s az új-román fajták után csak a szemita fajtákban s talán a japánban van meg nagyobb mértékben, az őrületig kezdett fokozódni. A szürke, porszínű magyar élet még szürkébbé és átkosabbá borult előttem s a halál veszedelmesen nekem indult. Gyávább voltam és még ma is jobban szeretem az életet egy-két negyedóráig valaminek látni, mintsem elengedjem magam a mámor turista-kötele nélkül a meredélyen." Így, ezen az „Élet-párkányon" egyensúlyozva, tapogatva próbálok menekülni (a menekülő Élet)! Hisz fölszállott ugyan a páva, de még mindig nem szabadulásra, és ma is övék a bús élet s a kalász, az újgazdag gróf pedig, mint a régi, mulat valahol, húzza neki a szürkék hegedőse. Meg mindenkinek. Ős Kaján terjeszt ál-rémhíreket, tombol a meg nem gondolt Gondolat. Nincs a tűznek csiholója. Ücsörgök a 2019. év életszegélyén. „Tán Budapesten talán máshol, / Alig emlékszek valamire a néhai világból." Tántorogva, félve, reménytelenül…

Bandi, ne vágyj vissza!

Ne, mert az lesz ám, ha visszatérsz, a Föltámadás nagy-nagy Szomorúsága!

Galkó Balázs
színművész

Ady nekem, 2019-ben

Tizenkét éves koromban ismerkedtem meg Latinovits Zoltán híres verslemezével: nekem ez volt a belépő Ady költészetének világába. Ez a sodró erejű összeállítás, amely nemcsak a versek, hanem a publicisztikák köréből is válogat, maga is olyan, mint egyetlen hatalmas költemény. Hibátlan, zárt kompozíció.

Először talán nem is az értelmemet ragadták meg ezek a versek és prózarészletek, hiszen nem annyira a konkrét jelentésre figyeltem. Inkább az akusztikai élmény volt lenyűgöző. Az addig ismeretlen költői nyelv hangzása, a hihetetlen ökonómiával elrendezett hangzók zenéje, a rejtélyes szavak, amelyekkel kapcsolatban csak később tudatosult bennem, milyen eleven kapcsolatot ápolnak a magyar ősköltészet és a Károli-biblia nyelvével. A varázslatos sorismétlések viszont már akkor ismerősen csengtek a csángó népdalok világából.

A legtöbb ott elhangzó verset most is Latinovits kivételes orgánumán és tűpontosságú, világos értelmezésében hallom. A század másik nagy „magyar messiása" teljes sorsával élte meg és hitelesítette e szövegeket.

Ady költészetének sajátos, súlyos zeneiségéről mintha kevesebb szó esne. Mondják, hogy ő maga egyáltalán nem volt muzikális alkat. Korának hozzá hasonlóan progresszív zenei törekvései (Richard Strauss, Mahler) hidegen hagyták. Operakritikái nem túl érdekes olvasmányok: tisztességesen megírt napi penzumok. Ízlése valószínűleg nem terjedt túl a magyar nótán, a korban népszerű, cigányok által játszott dzsentrizenén.

Költőként mégis különleges hallása lehetett. Vajon szerepet játszanak ebben a francia előképek: Baudelaire és Verlaine költeményeinek akusztikája? Vagy ott van a versekben a „nótás" Szilágyban eltöltött gyerekkori évek visszhangja is? Nem tudom. Nekem mindenesetre magasrendű zenei élményt nyújtanak Ady versei.

Ahogy később e költészet más vonatkozásait is megismertem: lebilincseltek a távlatai, az egyetemes érvénye. Baudelaire írja, hogy minden költőnek az emberiség nagy témáihoz kell újra és újra hozzászólnia. Adynál ez tökéletesen megvalósul: neki a szó szoros értelmében mindenről fontos mondandója van. A „minden Egész eltörött" korának kapujában is mindent egységben lát.

Ha kimondom magamban e hívószavakat: szülőföld, nemzet, történelem, politika, emberiség, pénz, háború, ősök, élet, halál, szerelem, nők, elválás..., azonnal tucatjával tolulnak elő a versek címei. Mind olyan szövegek, amelyek elevenen élnek kollektív emlékezetünkben. Feltűnnek, majd háttérbe szorulnak. Időről időre megkérdőjelezzük egyes állításaikat, vitába szállunk velük, de mindig a kultúránk fontos vonatkoztatási alapjaként viszonyulunk hozzájuk.

Nem hiszem, hogy tudnék mondani szebb, tömörebb, láttatóbb verset a hazaszeretetről a *Föl-földobott kő*nél.

Újságírói munkássága mindig is megosztotta közvéleményünket.

Unásig ismert közhelyként mondjuk ki, mennyire állandóan aktuális szövegek ezek. Saját köreimből tudok neves értelmiségit, aki saját bevallása szerint nem kedveli Ady verseit, ám rajong a publicisztikákért. De hallok olyan véleményt, miszerint az újságírás műfajában Ady sokszor türelmetlen volt; karakterének megfelelően nagyon impulzív, ennek megfelelően írásai gyakran átgondolatlanok és tele vannak önellentmondással. És persze manapság egészen szélsőséges nézetekkel is találkozhatunk.

Én magam csak azt tudom, hogy nem létezik két külön Ady, egy költő és egy publicista. Az olyan, alapvetően fontos publicisztikákból, mint az *István király országa, Jóslások Magyarországról,* vagy az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára,* ugyanazok a gondolatok szólnak, mint a nagy magyarságversekből (*Ülj törvényt, Werbőczy; A hőkölés népe; Akik mindig elkésnek; A Mindegy átka* stb.). Tévedhetett sokszor, de gondolkozása alapvetően mégis koherens és egységes.

Ahogy az évek során tágultak a köreim – többször eljutottam Párizsba, majd években mérhető időt töltöttem Kolozsváron és Nagyváradon –, mindig kicsit velem volt Ady szelleme is. Talán e helyszínek sem véletlenek. Egyre többet és többet sikerült megérteni világának mélységéből, amelynek központja mindig a magyar sors fáradhatatlan kutatása volt.

Ady nem volt erdélyi, hiszen a Szilágyságban született. Ő vágyott Erdélybe és vágyott Erdély után. Mit keresett, mit láthatott benne? Talán egy összetettebb, mélyebb, rafináltabb, egyszersmind toleránsabb, európaibb magyar élet lehetőségét? Micsoda kegyetlen sorscsapás, hogy halála napjaiban, bomló értelmével még Erdély pusztulásának rémképeivel is viaskodnia kellett...

Nem olyan rég fedeztem fel magamnak, milyen mély metafizikus távlatokat is tartalmaz Ady költészete. Nem is feltétlenül az istenes versekre gondolok, bár ezek között szintén gyönyörű darabokat találhatunk. Inkább azokra a minden bizonnyal „révületben" átélt, nagyon erős léttapasztalatokra, amelyek gyakran paradoxonokban fejeződnek ki. A következő sorok méltó gondolati párjait a keleti szent szövegekben, mondjuk *Buddha beszédei*ben találhatnánk meg:

„A Hajnal nem ragyogó,
Az Éj fehéren lebben,
Az Isten nem jóságos,
Az Ördög nem kegyetlen.

A Nyár fagyos jégverem,
A Tél hevitő hőség,
Piros virág a Bánat
S fekete a Dicsőség.

Bivaly-fekete a hó,
Fehér a szurok korma,
A Van csak egy rossz álom
S a valóság a Volna. (...)

[...]

Nincsen semmi, ami van,
Egy Való van: a Nincsen (...)"
(*A Nincsen himnusza* – részlet)

Sajátos szolipszizmusával teljesen átitatta az egész világot, az egész létezést. Akár a *Hunn, új legenda*, az *Aki a helyemre áll,* vagy az örök nagy botránykő, az *Elbocsátó, szép üzenet* sorait olvasom, nem egy óriásira nőtt egó túlzásait érzem bennük, ahogy sokan láttatni szeretnék. Lenyűgöz, ahogy a világ összes jelenségét saját tudata kivetüléseként láttatja. „Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolga", „Minden, minden én voltam", „Általam vagy, mert meg én láttalak". Az egész világ az Én tapasztalatom, hogyan is létezhetne bármi más azon kívül? Hogyan is tudhatnék arról? Kevés alkotó mer ennyire radikális kérdéseket feltenni.

Úgy látszik, a nagy életművek rétegeit folyamatosan bontogatjuk életünk során. Mindig mást látunk beléjük, míg értelmezési kereteik egyre tágulnak, tartalmuk egyre gazdagodik. Tükröt tartanak elénk, aszerint, hol is tartunk éppen saját utunkon. S mindez megfordítva is áll: ha egy alkotó műveihez újra és újra vissza kell térnünk, és azok egyre többet mondanak számunkra, biztosra vehetjük, hogy megkerülhetetlen, nagy művészettel van dolgunk.

Horváth Bálint
zeneszerző, tanár

Ennek az országnak Ady adott nevet

Ady Endrével gyerekkoromban abban a formában találkoztam először, mint negyven-ötven évvel ezelőtt mások is: az 500 forintos bankjegyen, amiből a magam gyermek eszével azt a következtetést vontam le, hogy nem kell ezzel az alakkal foglalkozni. Nem az én ügyem, hanem a felnőtteké, hiszen a halott múlt része, akár a többi élettelen bankjegyhős, Kossuth, Rákóczi és Dózsa. A korabeli „pénzarcok" közül egyedül Petőfivel tettem kivételt, mert ő Petőfi, és a petőfiség az petőfiség, s az valami olyan örök, mint a régi 10 forintos színe volt: zöld.

De a lila Ady akkor nekem nem jelentett még adyságot. Ady hogyan is jelenthetne egy gyereknek bármit is? Az általános iskolában hidegen hagyott, s ma is azt gondolom, hogy lehet ugyan tizenéves gyerekeknek Adyt tanítani, de fölösleges. Hetedikes koromban az évzáró ünnepségen én szavaltam el a ballagó nyolcadikosok tiszteletére az Üzenet egykori iskolámba című verset, de rossznak tartottam, ma is annak tartom. Propagandaszöveg, faliújságra és hülye idézetekbe való.

A középiskolában sem kerültem közelebb hozzá, akkor már-még József Attila híve voltam, és JA felől nézve szimplán nem értettem, hogy miképpen lehet olyan rettenetes rossz verseket írni, amiket Ady barkácsolt. Milyen nevetséges, ezt dünnyögtem, amikor a kötelezőket olvastam tőle az iskolai szöveggyűjteményekben. Miféle harcot vív

ez az ember? Tán megint a másnapossággal folytat csatát? Röhögtem rajta, akár Karinthy. S untam. A szerelmes versei idétlenek voltak, az istenes versei őszintétlenek, a messiáskodásai viccesek, a modernkedései pedig szófacsarítások. Értem, hogy képek és hangulatok, de miről ír? Ez volt a kérdés. Miről ír ez az ember? Volt otthon Ady összesem, de töményen rossznak tűnt, s bármikor lapoztam is bele, mindig belefutottam egy-egy gyönge versbe. Nem kellett.

Akkor hökkentem meg, amikor 1990-ben, tizennyolc éves koromban megvettem az Új versek reprint kiadását, annak a híres, korszakos kötetnek a másolatát, amelyet a Pallas adott ki 1906-ban. Először az lepett meg, hogy milyen kicsi. Mint egy naptár, mint egy zsebkönyv. Azután elkezdtem olvasni a verseket, szépen, sorban, az elejétől, szigorúan a ciklusok szerint, ahogyan a szerző szerkesztette, s nem akartam elhinni, hogy Adyt olvasok. Ez nem ugyanaz az Ady volt, akit a szöveggyűjteményekből ismertem, nem az a rosszkedvű, beteges küllemű klasszikus, akit az 500 forintosra rajzoltak, és főleg nem az a rímfaragó, aki miatt az Ady összest folyton letettem.

Az Új versekből olyan élő, eleven, mai erő áradt, mintha a papír szelet és vihart támasztott volna. Egyszerre taszított és vonzott. Nem értettem... Uramisten, gondoltam, hát ez volna Ady Endre? Beleröhögött a szemembe, s azt kérdezte: Na, milyen vagyok?

Akkoriban kezdtem kapiskálni, hogy az irodalom nem egy iskolai tantárgy, és nem is az a folyamatosan újraírt irodalomtörténet, amelyből doktorálni lehet, hanem igazi vér és igazi arany, igazi élet és igazi halál, igazi nyelv és igazi varázslat, igazi szerepjáték és igazi rög. Persze ebben a gondolkodásban maga Ady lökött előre, aki éppen az Új versekben írja: „Amíg nem láttok, nem ékesíttek, / Nem rubrikáztok, addig: vagyok."

Milyen igaza volt! Be akartam gyömöszölni megannyi rubrikába; nem csoda, hogy úgy eltorzult, hogy rá sem lehetett ismerni. Attól kezdve csak az egyes kötetek szerint és ciklusokban olvastam, s láss csodát: a lehetetlenül silány sorok sem érdekeltek már, mert megéreztem valamit abból az életből, amit Ady rendszeresen nagybetűvel írt. Élet, Élet, Élet, csak az Élet. Megbabonázott a kifejezés szabadsága és ereje.

De nem is ekkor lettem Ady-rajongó, hanem amikor én magam is elkezdtem élni. Tizennyolc éves koromban, 1990-ben lettem újságíró, s nem kell mondanom, hogy kezdőként mit jelentett egy olyan kollégával való találkozás, mint amilyen Ady Endre volt. Ő alapozta meg a hivatástudatomat. Már nagyváradi újságíró korában, huszonévesen tűpontosan látott és fogalmazott. Az elmúlt harminc évben találkoztam néhány nagy újságíró egyéniséggel, s a velük való beszélgetés során megéreztem rajtuk Ady szellemiségét: az újságírói szimatot. Ez olyan fajta témaérzékenység és betájoltság, amit nem lehet tanulni, erre születni kell. Nem ismerek nála „nagyobb" magyar publicistát. Szellemesebb van, okosabb is van, de „nagyobb" nincs. Nem nagy gondolkodó, hanem következetesen és kíméletlenül haladáspárti. Egy-egy rosszabb versében magasra csapnak nála az önsajnálat hullámai, de ez a politikai publicisztikájában soha nem fordul elő. A cikkeiben nem önmagáért dühöng és nem is „honorért" kuncsorog. Ha elbizonytalanodsz, hogy a jó oldalon állsz-e, akkor üss föl egyet Ady cikkeiből, és helyezd el magad az ő koordinátarendszerében. Amit Magyarországról és Európáról írt, többé-kevésbé ma is érvényes. El ne feledjük: Ady Endre a magyar király alattvalója volt, és a Szent Korona árnyéka alatt, egy rendi-feudális társadalomban egészen mást jelentett polgári lázadónak lenni, mint ahogy azt ma elképzeljük. A polgári lázadás abban a kaszárnyamonarchiában, amelybe Ady beleszületett, egyet jelentett a rendszerellenességgel. Nem azt kell szajkózni Ady kapcsán, hogy a „polgári gondolat híve" volt, hanem azt kell tudatosítani: rendszerellenes. A kelet-európai, megkésett modernség – többek között – ebben is áll: lázadni a rendszer ellen. Mindegy, hogy milyen az. Lázadj!

Ady lázító modernségét amúgy nem a verseiből, hanem éppenséggel a prózájából értettem meg: egy alkalommal, amikor a kortársain tűnődtem, az villant belém, hogy Ady a valóságban akár ülhetett volna egy asztalnál Jókai Mórral és Mikszáth Kálmánnal is. De ami biográfiailag lehetséges, nem biztos, hogy irodalmilag is igaz. Jókai és Mikszáth a nyelvét tekintve száz évre van Adytól. Mintha nem is kortársak lettek volna: a nyelvüket és világukat

tekintve képzeletben sem tudom ezt a három embert ugyanabban a társaságban elfogadni. Két pipázó királypárti a 19. századból ezzel a 20. századi, rendszerellenes, ízig-vérig republikánus lázítóval?!

Nem túlzás, de többször elolvastam Ady összes olyan prózai írását, cikkét és levelét, amihez hozzáfértem, s ma már érteni vélem annak a harcnak a lényegét, amit ez az ember folytatott. Pontosabban szólva nemcsak megértettem ésszel (hiszen ha megkérdeznek Adyról egy átlagos műveltségű magyart, akkor képes eldarálni a jól-rosszul megtanult kliséket róla), hanem fel is fogtam, azt remélem. Ady nem volt képes szó nélkül hagyni az országnyi méretű elmaradottságot és elmaradottságban tartást, provinciális gőgöt és szolgalelkűséget, a tartalmatlan úrhatnámságot, a kivagyiságot, az ősi jogokra alapozott kirekesztést, az érdekvezérelt szűklátókörűséget, a változtathatatlanságba vetett hitet, amit az akkori magyar társadalom megyei és kisvárosi elitjében, közép- és felsőosztályában tapasztalt. S ha már nem hagyta szó nélkül a magyar jelen és jövő ellen elkövetett bűnt, meg is nevezte a felelősöket: az akkori magyar társadalom megyei és kisvárosi elitjét, a közép- és felsőosztálybeli kasztot, a kaszárnyamonarchia vezető rétegét, amely ezt a szerencsétlen Kompországot folyamatosan nekikormányozta a zátonyoknak.

Ha Ady nincs, akkor is a Kelet és Nyugat között hánykolódó Kompország szülötte vagyok, csak hát akkor nem így hívják – hiszen ennek az országnak Ady adott nevet. Majdnem azt írtam, hogy ő keresztelte meg, de érzésem szerint Ady annyira volt keresztény, amennyire pogány: ebben a szerepében is csak pózolt, mint oly sok mindenben. Negyvenéves lehettem, mire megéreztem a talpam alatt Kompország ezeregyszáz éve tartó ringását – nagyjából annyi idősen hát, amennyi Ady volt a halálakor. Negyven év kellett hozzá, hogy a hazám igazi nevét rendesen megtanuljam, negyven év, hogy megértsem: erről a fedélzetről, ha ide születtél, nincs menekülés. Ő sokkal hamarabb eszmélt, mint én – nem csoda, hogy bele is halt.

Kácsor Zsolt
újságíró

Széljegyzetek Ady olvasástörténetéhez

Ady olvasástörténete többé-kevéssé „kicsinyített mása" a hazai irodalomolvasás történetének, amelyben a hatvanas évek óta fokozatosan csökken az iskolai kötelező olvasmányokon kívül irodalmat rendszeresen olvasók, az értékes irodalmat olvasók, a magyar irodalmat olvasók és a verset olvasók aránya egyaránt. 1968-ban még a gimnazisták és szakközépiskolások körében legkedvesebb költők élén álló Petőfit (35%) Ady követte 23%-kal, megelőzve Aranyt (18%), József Attilát (14%) és Radnótit (13%). Másfél évtizeddel később már jóval kevésbé élt mind a költészet, mind Ady *ifjú szívekben,* hiszen a gimnazisták és szakközépiskolások körében Ady a 2. helyről (mindössze 4%-kal) az ötödik, a szakmunkástanulók körében pedig (csupán 2%-kal) a 6. helyre csúszott hátra (Nagy 1991, 73. o.).

1993-ban gimnazisták és szakközépiskolások legkedveltebb magyar szerzői körében, Hatvanban a költők között Ady – Móriczot, Mikszáthot, Jókait és Nemerét követve – az 5. helyre kerül, s míg 13%-kal, Dunaszerdahelyen Jókait és Móriczot Petőfi követi, ő a 67. helyre kerül (16%). Székelyudvarhelyen Jókait, Mikszáthot és Rejtőt Petőfi és József Attila követi, Ady 10%-kal a 10–12. helyen „végez" (Nagy 1993, 100. o.). 2001-ben a 15–18 évesek kedvenc szerzőinek élén Petőfi szerepel 10%-kal, Ady Gárdonyival, Jókaival és Móriczcal együtt a 3–6. helyre kerül 5%-kal, Arany és József Attila a 9.-re 3-3%-kal (Nagy 2003, 89. o.). A nagyra becsült személyek között Széchenyi (16%), Mátyás király (12%), Petőfi (12%), Kölcsey (8%) mögött Ady 6%-kal a 31–34. helyen áll (uo. 99–100. o.). 2000-ben a huszonéveseknek a kérdőíven szereplő 53 regény, film és költő közül a legnagyobb arányban a *Micimackó* (65%)

és József Attila költeményei (56%) tetszettek, őket követi – Örkény egyperces novelláit megelőzve – Ady (52%), még a listán szereplő Weöres (37%) és Pilinszky (35%) előtt (Kamarás 2005, 180. o.).

Ady máig kötelező olvasmány az *ifjú szívek* számára, de nemzedékenként mindig másik Adyra dobban ez a szív. Az ötvenes években a „szocialista realista" Adyt, *A grófi szérűn*t és a *Proletár fiú verse*t sulykolták; a nyolcvanas években a Veres–Szegedy-Maszák- és a Mohácsy-féle tankönyvsorozat még külön alfejezetben mutatta be a forradalmas Ady-verseket. A mostani Pethőné- és Fűzfa Balázs-féle tankönyvekből viszont teljesen eltűntek Ady politikai versei. Ahogy Petőfinél nincs *A nép nevében* és az *Akasszátok fel a királyokat!,* Adynál nincs *Fölszállott a páva, Rohanunk a forradalomba, A tűz csiholója, Magyar jakobinus dala* (Arató 2005).

És hogyan él Ady az „örökifjú" szívekben? 2018-ban húsz, olvasói viselkedésük alapján (is) értelmiséginek nevezhető diplomással olvastattam el három Ady-verset, felerészben nőkkel és férfiakkal, köztük 16 humán és 4 reál pályán lévővel, akiknek átlagéletkora 58 év volt. A háromfokú skálát – „nagyon", „eléggé" és „nem" kedvelem kategóriákat – használó kérdőíven szereplő 30 költő közül a kedvelési sorrendben József Attila (3.00), Kosztolányi (2.87), Radnóti (2.86) és Arany (2.85) mögött Ady (2.69-cel) csak a hatodik helyre került, megelőzve a még mindig többségük által kedvelt Pilinszkyt (2.63), Weörest (2.62), Petőfit (2.65), Petrit (2.62) és Vörösmartyt (2.56). Az elolvastatott Ady-versek „nagyon tetszettek" ebben a körben. Legjobban *A Sion-hegy alatt* (4.75), de nem sokkal kevésbé *Az eltévedt lovas* (4.45) és az *Intés az őrzőkhöz* (4.30). Azt is megkérdeztem, hogy szerintük „Mennyire szól ez a mai emberhez?" Négyfokú skálát használva („semennyire", „alig-alig", „eléggé", „nagyon") a többség mindhárom Ady-verset „nagyon időszerűnek" érezte. Természetesen lehet valamit aktuálisnak érezni akkor is, ha örök érvényűnek tartjuk, de akkor is, ha úgy érezzük, hogy kifejezetten a mai helyzetre vonatkoztatható; erre irányuló kérdéssel ugyan nem volt módom a költemény aktualitásának mikéntjét vizsgálni, de a versek értelmezéséből erre is lehetett következtetni.

Az „Írja le néhány mondatban, hogy hogyan értelmezi ezt a költeményt!" feladatra *Az eltévedt lovas* esetében a leggyakoribb válasz (nyolc fő részéről) a teljes bizonytalanság *(eltévedettség, útvesztés, tehetetlenség, kiábrándultság)* érzése volt: „A szorongás erdejében az emberi benső vadjai felélednek és önálló életet élnek. Nincs történelem, nincs értelmes vagy emelkedett teleologikus cél: az ember világa az eltévedettség világa" (magyartanár). „Negatív, lehangolt, depressziós, reménytelen. Olyan világ, ahol megállt az idő, nincs haladás. A mai kor ridegsége, kilátástalansága azoknak, akik megmaradtak ugyanabban a szociális közegben, akiknek nem adatott meg, hogy anyagiak, pénz segítségével kiláboljanak" (óvónő). A második leggyakoribb értelmezés (négy fő tollából) a *múltban leragadás, visszasüllyedés a múltba, bezárult világ:* „A múltban leragadt élet, a jelen időre, a múlttól való elszakadásra, a változásra, az igazságra képtelen ember kritikája" (rendezvényszervező). „Apokaliptikus világvége-hangulat, visszasüllyedés egy már elmúlt, ellenséges, támadó világba" (dramaturg). Ketten a *magányosság*ot állítják értelmezésük tengelyébe: „A társtalanság, a rémisztő egyedüllét szívszorító leírása. Zeneileg Haydn Évszakok című oratóriumának 32. áriáját juttatta eszembe, ahol Lukas reményvesztetten kóborol a téli éjszakában" (zenei menedzser). Szerepel még *Az eltévedt lovas* értelmezései között *az identitás krízise:* „A költői én identitás- és világnézeti krízise, egyben tehetetlenségi nyomatéka, hogy új paradigmára nyisson, de ez egyben hűségvallomás, kongruencia-vallomás is" (pedagógus kutató); a *múlttal való szembenézés:* „Misztikus-mitikus hangulatú: mind az »egyénbe« leásás, mind pedig társadalmi mélyfúrás: szembenézés az ősökkel, azaz felkészülés a Télre, az egyéni életútra, mikor már az »ősöket« valamilyen szinten magad mögött hagytad, de az út még nem látszik tisztán a köd miatt. Mindez korabeli és mostani társadalmi színezetet is kap, látkép" (teológusnő); a *nemzettudat állapota:* „A nemzettudattal és a kulturális-nemzeti hagyománnyal való ostoba, arrogáns, manipulatív visszaélés, a rá méltatlanul való hivatkozás kritikájának tartom, ugyanakkor önkritikus lamentációnak is tekinthető a közösségi vagy nemzettudatnak méltatlan állapota fölött. Akár ma is írhatta volna valaki" (filozófus). Akad egy olyan értelmezés is, amely szerint a versben „a sok, korábban

tapasztalt nyomorúság és a jelen perspektívátlansága ellenére a küzdelmet mégis vállaló, a jövőben mégis bízó, annak nekivágó ember" szólal meg (informatikus).

Az *Intés az őrzőkhöz* értelmezései között a leggyakoribb (heten gondolják így) az őrzők *felelőssége:* „Nemcsak a politikai ármánykodással és életrontással, hanem a naiv tömegeket mobilizáló, tömegmanipulátori mesterkedéseivel és hatásaival szemben a maradandó, felemelő hatást gyakorolni képes emberhez apellál, költőhöz, gondolkodóhoz, az apollói mértéktartáshoz és mértékadás képességéhez" (filozófus). „Megmarad-e az ember »szépbe szőtt hite«, vagy az életünk félresiklik, a szentjánosbogarak meghalnak a kertben, kihunynak csillagok az égen? Ráillik a világunkra az értékek óvásának szükségessége, mert mindent elborít az üzlet, a haszon hajszolása, kevés a felelős vezető, aki vigyáz ránk, őrzi a szépet" (pszichiáternő). A következő leggyakoribb (öt) értelmezés az élni akaráshoz kapcsolódik: „Aki még él, az minden tragédia ellenére segítsen vigyázni, hogy az Élet és az Élet szépségébe vetett hit megmaradjon" (ügyvédnő). Hármuk olvasatában az *erkölcsi pusztulás veszélye* az uralkodó értelmezéselem: „A nagy erkölcsi törvények és értékek veszélybe kerültek. Amikor az utolsó lehetőség, az utolsó lángok élnek már csak, vigyázni kell az ember világára, amely éppen mindenestül, de leginkább erkölcsileg elpusztulni készül" (magyartanár). Ketten az *elveszett aranykor testamentumá*nak olvassák a verset: „A boldogabb utókornak üzen, aggodalom az elveszett aranykorért" (pedagógus kutató).

A *Sion-hegy alatt* leggyakoribb értelmezése (nyolcféle megfogalmazásban) a *végleges veszteség, eltékozlás, életben elkárhozás, magára maradás* fogalmi keretei között marad: „Sajátos Isten-felfogás, amely inkább annak növekvő hiányáról, mint a benne való reményről szól. Elszalasztotta az utolsó alkalmat, hogy rátaláljon. A végleges veszteséget a tehetetlenséget szimbolizáló sírás mutatja" (magyartanár). „Az ember, aki nem tud élni a lehetőséggel, mert már eltékozolta az életét. Már távol van istentől, ezért lehetetlen rajta segíteni" (rendezvényszervező). „A reménytelenné vált találkozás verse, mely Szabó Lőrinc *A tékozló fiú csalódása* című versére emlékeztet" (komolyzenei menedzser). A második leggyakoribb (hatféle) értelmezés *a gyermekkor felszabadító isten-élményének kétségbeesett keresése*ről szól: „A naiv, gyermeki hitnek, a kora gyermekkori töretlen helyreállíthatatlansága. Az egészen intim egyéni nosztalgián kívül egy világállapotot is felmutat, a hit és a modernitás viszonyát is érinti. Így ez a vers is igen tanulságos tükröt tart mai korunknak is" (filozófus). „Találkozás Istennel az élet végén, mikor a gyermeki, naiv hit már elfogyott. Ugyanakkor szembesülünk azzal, hogy az élet véges, és így utólag »jó lett volna egy kapaszkodó«" (teológus). „Sírok, és nem tudom, ki vagyok, ki voltál nekem. Kész, vége az életemnek. Várok, várlak téged, uram" (teológusnő). „Az életével számot vető korba lépett költői én visszakeresi gyerekkora felszabadító Isten-élményét. Találja is, meg nem is" (pedagógus kutató). Ketten a *Sion-hegyet* a „Sínai hegyének" olvassák, ahol találkozni lehet Istennel. Király István szerint Ady „téves emlékezéssel Sion-hegyének nevezte a Sinai hegyet" (1970, 401–402. o.). „Valamelyes időbe telt, mire sikerült megfejtenem, hogy a tudós szerző miért nem éri be a zsoltárokban szereplő Sion-heggyel (jóllehet a versben nyilvánvaló hivatkozás található, maga a »zsoltár« szó is szerepel). Ám Király István csak népvezérnek tudta elképzelni kedvenc költőjét, tehát Mózessel emelte egy sorba, s így valóban magyarázatra szorult, hogy miért Sión, ha egyszer Sinai hegyének kellene lennie. Csakhogy Király nem adhatta alább, került amibe került, még ha »téves emlékezés«-ben kellett is elmarasztalnia Adyt" – magyarázza Veres András (1994, 267–276. o.). Az általam kérdezettek esetében más mozgatóval számolhatunk: az Istennel való találkozás helye számukra nem Jeruzsálem legmagasabb és Izrael legszentebb dombja, hanem a Szináj, a Hóreb. Éppen egy teológus értelmezi így: „Sion hegy = Sínai hegy = az új szövetség megkötése Istennel Mózes által. Ez a vers közelebb hozza Istent az emberhez, ahogy a Sion is közelebb vitte az embert Hozzá." Akad olyan értelmezés is, amely szerint ez a költemény egyszerre a keresés és a megtalálás verse: „Dübörög az egész vers a szomorúságtól, fájdalomtól és szépségtől. A kereséstől, a megtalálástól és a megtalálás lehetetlenségétől. Miközben az egész vers a Te meg én csöndjének, benső, monologikus dialógusának terében helyezkedik el" (magyartanár).

Jól érzékelhető, hogy milyen gyakori ezekben az értelmezésekben a versek időszerűségének hangsúlyozása.

Hivatkozott művek

Arató László 2015. Ady az iskolában – recepciós apályban és dagályban. *Iskolakultúra,* 24. évf. 3. sz. 3–16. o.
Gereben Ferenc 2005. *Olvasáskultúra és identitás*. Lucidus Kiadó, Budapest.
Kamarás István 2005. *Olvasásügy.* Iskolakultúra, Budapest.
Király István 1970. *Ady Endre.* Magvető, Budapest.
Lőrincz Judit 1993. Bennünk élő könyvek. In: Gereben Ferenc – Nagy Attila – Lőrincz Judit – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Közép-Európa Intézet, Budapest. 149–164. o.
Nagy Attila 1991. *Keresi életük értelmét?* OSZK KMK, Budapest.
Nagy Attila 1993. Olvasási kultúra és nemzeti azonosságtudat. In: Gereben Ferenc – Nagy Attila – Lőrincz Judit – Vidra Szabó Ferenc 1993. *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Közép-Európa Intézet, Budapest. 75–122. o.
Nagy Attila 2003. *Háttal a jövőnek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
Veres András 1994. Az irodalmi szöveg és az olvasó. *Literatúra,* 20. évf. 3. sz. 267–276. o.

Kamarás István OJD
szociológus, akadémiai doktor

Megvallás

Adyról

Későn kerültem bensőséges kapcsolatba Ady életművével, pedig irodalmi családba születtem, szüleim bölcsészek voltak, apám 1948-ig egy irodalmi folyóiratot szerkesztett, kisgyerekkoromban írók, művészek vettek körül, s később édesanyám révén a kor jelentős művészeit ismerhettem meg személyes közelségben. 1945 szeptemberében lettem első elemista, ki lehet számítani, hogy iskolaéveim a legrosszabb évekre estek, de a magyar klasszikus irodalmat alaposan megtanították. Örülnék, ha manapság annyi időt szánna a tananyag Csokonaira, Vörösmartyra, Petőfire, Aranyra, mint azokban a kegyetlen években. Súllyal és hangsúllyal tanultuk Ady verseit, memoriterként is – akkor még volt ilyen –, de a kedvencem Arany János volt, aztán Kosztolányi és József Attila. Aranyról már elsőéves egyetemi hallgató koromban írtam egy kisebb tanulmányt, de aztán pályakezdésem idején érdeklődésem egyre inkább a *Nyugat* harmadik nemzetékének költészete felé fordult. Róluk írtam kisebb-nagyobb tanulmányokat, Weöres Sándorról pedig – az akkor még élő és folytatódó – pályáját végigelemző könyvet írtam. Lenyűgözött az egyébként mindenki által elismert zsenialitása, lenyűgözött személyes kedvessége, barátságossága, közvetlensége (apám révén kisgyerekkorom óta ismertem.)

Ady életműve pályám első évtizedeiben alig foglalkoztatott. Először akkor kerültem testközelbe a költészetével, amikor 1971-ben a *Társadalmi Szemle* felkért arra, hogy írjak egy hosszabb ismertetést Király István később négy monumentális kötetre növekvő monográfiájának első kötetéről. Egy nyarat töltöttem el vele. Végül a folyóirat – ez volt az MSZMP ideológiai folyóirata – visszaadta a tanulmányomat: nem kifogásoltam, hogy Király hajlik a nacionalizmusra, és azt sem, hogy túlságosan megengedő az avantgárd mozgalmakkal szemben. Nem, ezeket valóban nem kifogásoltam, de nem is nagyon bántam, mi lett munkám sorsa. Végre többé-kevésbé végigolvastam Ady verseit, nemcsak azt a korszakát, amelyről Király monográfiájának első kötete szólt, hanem az egészet.

1981-től kezdődően az egyetemen tanítottam, s munkám középpontjába a *Nyugat* történetének és irodalmi körének feldolgozása került. Ehhez a megújuló irodalomtörténeti, irodalomelméleti módszerek alkalmazása mellett ideológiatörténeti, mentalitástörténeti megközelítésekre is szükség volt. Kisebb-nagyobb tanulmányaim, tanulmánykötéteim ilyen körültekintéssel készültek. Egyetemi előadásaimban viszont a felmerülő kérdések nehezen követhető összetettségét időnként írói pályaportrékkal oldottam fel. Így került sor Babits, Kosztolányi, Móricz vagy éppen Hatvany, Ignotus és Schöpflin Aladár bemutatására. És természetesen Adyra. Három nyelvteremtő költőnk van – mondtam a hallgatóimnak –, az első Vörösmarty volt, aki diadalra vitte a nyelvújítást, a második Ady, aki utat tört a modernségnek, a harmadik pedig kortársunk, Tandori Dezső, aki a posztmodernség megalapítója a magyar irodalomban.

Amikor Ady költészetéről beszéltem hallgatóimnak, akkor a kultusza éppen lehanyatlóban volt, sőt megszűnőben. Az utolsó (máig utolsó!) Ady-kultusz az 1970-es években zajlott, a centenáriumi évforduló táján, de nem írók és nem irodalomtörténészek játszottak benne főszerepet, hanem egy színművész, Latinovits Zoltán. Az ő nagy erejű, szuggesztív versmondásai szerveztek rajongói tábort Ady köré. Nem sokáig. Akkor már elkezdődött az értelmiség köreiben az a világnézeti-ideológiai válság, amely máig tart. A szovjet típusú szocialista rendszer gazdasági és politikai összeomlása a gondolatvilág jövőképének bezárulását is magával hozta. És nemcsak itt, a szovjet blokk országaiban, hanem az egész euro-amerikai világban. A válság nyomán létrejövő katarzisban azonban nálunk feltűnt egy felszabadulásélmény a marxista történelemszemlélet és ideológia nyelvhasználatának uralma alól. Lukács György és Révai József még a háború éveiben, a ’40-es évek elején kidolgoztak egy irodalmi értékrendet, középpontjában Petőfivel, Adyval és József Attilával. Igaz, ami igaz, a legnagyobbakat választották ki. Lassan ez az értékrend is elenyészett. A *János vitéz*nek, ennek a világcsodának a költőjét már a ’60-as években kikezdte a sznobizmus. Petőfi? Jaj, te még ott tartasz? A ’80–90-es években aztán Ady is verdikt alá került. „Küldetéses vétó”? Hol vagyunk már attól a „tulajdonság nélküli ember” kontinensén? – mondták fanyalogva az új (mára már nem olyan új) hermeneutikai értelmezések hívei. A hármasból máig csak József Attila maradt meg zászlódöntés nélkül. Akkor is, ha párttag volt, akkor is, ha kizárták, akkor meg pláne, ha maga lépett ki.

Ebben a kialakuló légkörben kezdeményeztem *Klasszikusaink* címmel a ’80-as évek második felében a Korona Kiadónál egy irodalomtörténeti kismonográfia-sorozat megindítását. Nyolc kötete jelent meg, aztán abbamaradt, a kiadó számára nem volt eléggé „rentábilis” az irodalomtörténet. Bécsy Ágnes Berzsenyiről írt, Nagy Miklós Jókairól, Margócsy István Petőfiről, Nyilasy Balázs Arany Jánosról, Eisemann György Mikszáth Kálmánról, Tverdota György József Attiláról, Rónay László Márai Sándorról. Én Adyt választottam. Ekkor kerültem igazán közel hozzá. Megragadott pátoszos, romantikus lelke, amit akkor a modernség és posztmodernség éveiben sokan lenéztek az irodalmárok között. Mert igen, a magyar irodalom történetének valóban paradoxona, hogy az irodalmi modernség határdátumát egy vérbeli, mondhatnám, virtigli romantikus költő fellépésével jelöljük. Az én szóhasználatomban a romantika persze nem az elmarasztalást kifejező szavak körébe tartozik. Értékmentes megállapítás. Az „új versek” merészen újak voltak, Ady egy sem elődeihez, sem utódaihoz nem hasonlító új költői szótárt teremtett, verseinek titkos, belső zenéje is hasonlíthatatlan volt, nemcsak természetében, hanem szuggesztív hatásában is. Ady nem költői hitvallásaiban, hanem költészetének karakterében, attitűdjében volt romantikus. A romantika nagy korszakának nagy lezáró költője volt, még Európa tágasságában gondolkozva is. Nyelvteremtő merészségével pedig inspirálója lett minden kísérletező törekvésnek, ami túlment a romantikán, inspirálója még Kassákéknak is.

Az attitűd és karakter (nem pontos szinonimái egymásnak) nem témavilág és nem stilisztika kérdése, holisztikus fogalmak, egy korszak egészére vagy egy pálya egyik szakaszának egészére vonatkozik. Nem lehet egy-egy alkotásban tetten érni, csak az alkotások sokaságának egészében. Ady verseinek ilyen értelemben felfogott attitűdje alapvetően

romantikus. Azok közé tartozom, akik a szimbolizmus egész körét a romantika utolsó fellángolásának tekintik. Mert a romantika és romanticizmus a filozófiai összefüggéseit tekintve metafizikai alapokon nyugszik. (Ismeretes Richard Rorty különbségtétele metafizikus és ironikus világnézet között.) A szimbólum mint képi kifejezés mélyrétegében mindig metafizikai. Az allegória opcionális, lehet metafizikatagadó, mondhatja, hogy az idő fölött nincsen semmi, de hirdetheti Isten igazát. A szimbólum iránya nem megválasztható, lényege az időntúliság, valami transzcendens.

De van a romantikának egy kis kétbetűs jele is, ha az kibújik, elárulja magát. Ez a két betű a személyes névmás egyes szám első személyű alakja, az én. Adynál Én, vagy még helyesebb róla beszélve úgy írni, hogy ÉN. „Góg és Magóg fia vagyok én". Ezzel a sorral robban be a magyar szellemi életbe. Tartalmilag, nyelvtanilag a hátravetett személyes névmás nélkül ugyanazt jelenti a mondat. Ugyanazt? Korántsem. Ennek a mondat végére helyezett kétbetűs szónak ott, azon a mondatvégi helyen óriási információértéke van. A hangsúlyozás mindig jelentésteli. Aki ilyen kiemelt hangsúlyt vet az egyes szám első személyre, az még problémamentesen hitelesnek tartja a személyes identitást. Itt nem a vers „beszélője" szólal meg, ahogy manapság hívni szokták, hanem a személyes elkötelezettség. Az individuum eszméje a felvilágosodással került előtérbe, s a romantika vitte diadalra. A romantikában az identitás még szilárd talapzat és biztos fedezék. A modernség csupa bizonytalanság és meghasonlás. (A posztmodern nem egyéb, mint ennek a paroxizmusa, amely identitásnélküliséghez, tulajdonképpen sorstalansághoz vezet.) Az „én" Adynál még problémátlan. A világ problematikus. Ady még mindent ennek a határozott, bizonytalanság nélküli „én"-nek a szemszögéből néz. Én és a világ, én és a szerelem, én és a nemzet, én és a költészet – ilyen formációt ölt nála minden tartalom. Babits már elbizonytalanodott: „Csak én birok versemnek hőse lenni, / első s utolsó mindenik dalomban". A filozófus Zalai Bélát pedig már megérintette a husserli filozófia, amikor úgy fogalmazott, hogy szeretnénk eljutni az Énhez, de nincs honnan, mert mindig a tudatban vagyunk.

Már ötvenéves voltam, amikor könyvem írása közben végre igazán birtokba vettem Ady életművét. Azóta nemcsak érzem és sejtem, hanem tudom, hogy mégis ő volt a legnagyobb. Mert a költői erőt nem lehet korstílusokkal vagy szellemi áramlatokkal mérni. Az új és régi nem esztétikai kategória. (A régi sem. Egy régi tárgy régiségértéke nem azonos megmunkáltságának esztétikai értékével.) Számomra Ady költészete egy szellemiséget fogalmaz meg, s ennek a szellemiségnek az elfogadását vagy elutasítását, de még a vele szemben tanúsított közömbösséget is erkölcsi kérdésnek tartom. Ez nemcsak esztétikai, nemcsak irodalomtörténeti állásfoglalás kérdése, hanem világnézetünk alapjait érintő erkölcsi álláspont. A tisztességes magyarságé és józan európaiságé. Széchenyitől Eötvös Józsefen át jön ennek gondolata Adyhoz, és megy tovább *Az európai irodalom történetét* író Babitsig, aztán Bibó Istvánig és Illyés Gyuláig és a külhoni elzártságban élő Márai Sándorig. Ma mintha megszakadni látszana ez a szellemi vonal. Pedig az európaiság eszméje magában foglalja a keresztény kultúra egész hagyományát, s még tágabb és szélesebb kör is nála, mert termőföldje az Ószövetség és a görög kultúra, s élő gyökere a latinitás.

Ady teljes meggyőződésével írta le az országomlás végső éveiben a „legfölségesebb internacionalizmus" szavát *(Levél Gogának).* Verseinek, publicisztikai írásainak sokaságában ostorozta az ország társadalmi állapotait, Jászi Oszkárral együtt ő látta legvilágosabban az elhibázott nemzetiségi politikát. Sejtette a véget, de nem tudta elfogadni. Amikor 1918 őszén már nagybetegen hozták fel Csucsáról Pestre, ahogy elérték a Tiszát, maradék erejével kimutatott a kocsi ablakán: idáig fognak jönni.

A régi Erdélyt követendő mintaországnak tekintette, a magyar európaiság mintájának. Amikor 1905-ben rossz eszmék előrelendülését érzékelte a magyar politikában és a politikát kiszolgáló ideológiagyártásban, Erdély történetét hozta példának a Nyugat felé tartás életerejére. A fejedelemségi Erdélyt kereste arra a kérdésre, hogy „tehát újból Európa ellen mentek, lovas magyarok?" Aztán így folytatta: „...Erdély látott elsőnek mélyen be Európába. Jött a nagy égszakadás, jött a protestantizmus, és Erdély érezte legjobban, hogy ez lesz az ötödik, hatodik vagy nem tudom há-

nyadik honfoglalás, de az lesz. S odakapcsolta magát Európához, lelkébe engedett mindent, ami jött, s produkálta a legmerészebb s legmagyartalanabb produkciót: az egészen újat. A nagy Kulturvolk a Rajna mentén még égette a zsidót, a dominikánus vérebek csaholtak mindenütt Nyugaton, Erdélyben agg és primitív lelkű magyarok nem féltek circumcisiót kérni kóbor rabbiktól, s szinte Ázsia szélén egy kis ország akadt, mely ki merte mondani, hogy az embereknek hite pedig az ő maguk dolguk." *(Egy ismeretlen Korvin-kódex margójára)* Az 1908-ban meginduló *Nyugat* legelső száma is hasonló gondolatokkal teli tanulmányával nyitott: „Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam: veszettül európaiatlan magyarnak, aki kacagtató fanatizmussal és komolysággal él-hal Európáért." *(A magyar Pimodán)*

* * *

Végezetül: Mindig voltak kedvenc Ady-verseim. Diákkoromban a dallamos, szép hangzású Csinszka-versek. Aztán megértettem, hogy a Léda-versek mélyebbek, és ők teremtették meg a szerelmi költészet új vonalát. Aztán jöttek a magyarságot megvalló kuruc versek, végül az „utolsó hajók" nagy tragikus versei. Most, hogy megöregedtem, elmúltam nyolcvanéves, egy 1913-ban írott verse áll legközelebb hozzám, a *Tiltakozni és akarni*.

Hajh, megmaradni nagybetegnek,
Sírba-rugandó idegennek,
De élni, de élni.

Barbárból, úrból nyűvé válni,
Igaziból lenni akármi,
De élni, de élni.

Nem bánni immár semmit-semmit
S nótáink bár rossz kölykök zengik,
De élni, de élni.

Ijesztgessenek a Jövővel,
Ijedjek meg lehajtott fővel,
De élni, de élni.

És gunnyasztva és meghajolva,
Mintha tavasz sohse lett volna,
De élni, de élni.

De tiltakozni és akarni,
De, jaj, még most, most meg nem halni,
De élni, de élni.

Ady síremléke a Fiumei úti sírkertben (Csorba Géza, 1930)

Kenyeres Zoltán
irodalomtörténész, egyetemi tanár

Ady verbunkja

Emlékszem, valahol Episcopia után, de még Utópia előtt történt egy erdélyi fogadóban az eset. Velünk utazott Adybandi is. Jézus épp a földön járt akkoriban, s pont ott pihent meg, ahol mi találtunk szállást. Vacsoránál, a kockás abrosz mellett ülve Ady egyfolytában évődött mindenkivel, de inkább kötekedett. A maga szokásos módján hol kedvesen, hol indulatosan. Mániákus rendszerető volt, így azzal kezdte, hogy lecseréltette a terítőt, külön hamutartót kért magának, többször leteremtette a pincért, de még a főszakácsot is.

– Hogyan lehet az, hogy Partium eme szent helyén nem iható jófajta francia konyak, mi több, a csodatévő szász borászok birodalmától egy köpésnyire nem kapni iható vörösbort? Mondjuk egy rékási fekete leánykát? Na mindegy, igyunk akkor lábvizet, szépasszonyok mosdóvizét! – zsörtölődött. Később: – Hogy meséljem el mondjuk a Gangesz partján élő hindu költőbarátomnak azt, hogy egy ilyen helyen nincs velős csont vagy lencsefőzelék, pörköltszafttal jól megöntve?! Édes Bethlen és Báthory Gábriel, fejedelmek csillagai, mit szóltok ti ehhez a zülléshez? Érdemes volt küzdenetek és meghalnotok ezért a földért? Egy ilyen satnya népért?

De már a recepciónál elkezdte. Hogy neki utcai, erkélyes szoba kell, és ha az nincs, azonnal megyünk is tovább. Mert ott, a balkonon tud csak éjszaka szerelmes verset írni egy üveg bor mellett ücsörögve, szivarozva, a gázlámpák fénye felett. Hallgatva a kisváros zajait, neszeit. A kapualjakban elcsattanó hamis csókokat, a hazakísért szolgálólányok kuncogását, a kocsmákból kihallatszó muzsikaszót, a ritkán arra járó bérkocsik zörgését és patacsattogását, a hazainduló részegek elvont gajdolását, vagy néha a távolból idáig elhalló asszonyi replikákat.

Szóval iddogáltunk cseppet sem csendesen, olykor húztuk egymást a bortól és jókedvtől egyre jobban kimelegedve. A deákos hőzöngést már-már a párbajig fokoztuk. Ady néha írogatott közben, de Isten fiára rá se hederített. Tudom, hogy hihetetlen. De bizton állítom, hogy ő ült ott az egyik sarokban. Csendesen mosolyogva figyelt bennünket egész este. Még fel is állt az asztalától nagy kíváncsian, hogy jobban lássa azt a nyalka verbunkot, amivel majd szétrúgták a férfiak az olajos padlót. Hiába, no, ilyen táncos virtust is csak a duhaj magyarok tudnak széles e világon! Miután zihálva, verejtékezve visszaültünk a borok mellé, békésen vitatkozgattunk hajnalig. Bár Ady egyikünket a verbunk szó agyafúrt kiforgatásával vérbunkónak titulálta, s ebből majdnem csetepaté támadt... A bajvívás szerencsére elmaradt.

Kicsit kótyagosan kezdtük az új napot, nagyobb baj azonban nem történt. A Megváltó mindvégig közöttünk volt. Emlékszem, mikor aztán reggeli után útra keltünk Brassó irányába, nevetve intett nekünk búcsút az ablakból. Szerintem ő már tudta, hogy mi vár bennünket Ballavásár, azaz a Székelyföld határában, ahol egy óriási táblára több nyelven ez volt felírva:

„Szeretettel köszöntjük látogatóinkat. Érezzék jól magukat nálunk.
Felhívjuk figyelmüket, hogy a bennszülött lakosságot ne etessék, és főleg ne itassák!”

Adybandi félálomban csak ennyit mondott: „Részeg vagyok, vagy ezek bolondok?” Aztán még megkért, hogy vigyük magunkkal ezt a táblát, mert ha felébred, szeretne megbizonyosodni afelől, hogy ez valóságos-e. A saját két szemével, mert az, amivel most néz, az az ördögé. Nem lehetett vele vitatkozni, mert ismét mély álomba zuhant, így hát a táblát magunkkal hoztuk, és később elhelyeztük az Eltűnt Népek Archívumában. A kalandunkról pedig ez a dal született.

Boros este van
húzza a cigány
Az ám a legény
aki most kiáll

Ki hát a legény
Ady Endre úr
A kör közepén
vajon te vagy én

Csapd a földhöz a
brómos üveged
Gyönge lábaid
táncra szedegesd

Asztalodra vágj
ezüstkoronást
Pendüljön a pénz
hagyd most az ivást

Képed a bankón
még ötszázat ért
Mára valaki
másra lecserélt

Mert nincs benned a
biztonsági szál
Biz' ami nélkül
szart se érünk már

Ismerd végre be
tönkrement egy faj
déenesileg
a szegény magyar

Mohó és irigy
gőgös és kevély
Egymást marja csak
másra nincs esély

Ajajaj hát látod ez a baj
Kiválasztott népnek lenni
Mindig csak a baj

Zsidó és magyar
német vagy cigány
tót szerb és rutén
vagy akár román

Mind egyet akar
bármelyik legyen
Saját javára
előnyt szüntelen

Jó testvériség
álcája alatt
buzgón építik
a köntörfalat

Mit akarsz te itt
Adybandika
Büszke nemzeted
nem nő fel soha

Ajajaj hát látod ez a baj
Kiválasztott népnek lenni
Mindig csak a baj

Adtunk szenteket
Árpád-házi mind
Harmincnyolcat is
a világ legyint

Jó nép a magyar
tehetségesek
Áldást kapjanak
országot minek

Ady portréja (Lembert, Nagyvárad, 1908)
(Forrás: librarius.hu)

Úgyis mindenük
eltékozolnák
Gyám kell őnekik
nem a szabadság

Ha mégis lázad s hogy
ne felejtsenek
Ítélkezzenek
erős nemzetek

Ajajaj hát látod ez a baj
Kiválasztott népnek lenni
Mindig csak a baj

Látom Bandikám
álltad a sarat
Megmutattad azt
hogy ki fia vagy

Te vagy a legény
Ady Endre úr
Én meg maradok
énekes Vazul

Kiss Ferenc
népzenész, dalszerző

Neved kimondom

Mint falnak rúgott focilabda,
mint szél tépdeste cigi-vatta,
visszajövök megint,
szertefoszlok megint.

Nem unom meg rugalmasságom,
magamat mindig visszavárom,
innen én elmegyek,
itten én elleszek.

Nem unom meg képlékenységem,
nem vagyok zászló minden szélben,
csak kóbor uszadék,
csak cifra szűrbetét.

Magyarország, neved kimondom,
a levegődet én is rontom,
átokkal telt motyó,
se nem szűz, sem lotyó.

A te levegőd feszül bennem,
rúgnak, labdát, akivé lettem,
jó és rossz ötletek,
pergő nyolcszögletek.

Jóban vagyunk legeslegjobbak,
rosszban pedig rossznak is rosszak,
jóban-rosszban egyek,
hagyma, csípős mehet.

Ha olykor ránk rontanak mások,
győztesebbek saját rontások,
szkanderben lenyomom
magam magam, hagyom.

Puncs, pisztácia, rádióban
cigifüst-ízűt dáridóztam,
passzív dohányosok,
zsandárok, koldusok.

Érted agyam vagy vérem ontom,
túlmenve minden józan ponton,
legyél akárkié
labancé, kurucé.

Magyar Krisztusok olcsó szeggel
szegzik magukat este-reggel,
rögtön iktatni kell,
epét itatni kell.

Elhasználsz lassan, elhasználllak,
hívnak híresnek, mihasznának,
véres az ég, hiszek,
véres ruhát viszek.

Szembejössz velem, Magyarország,
nem látok benned falurosszát,
ragasztott porcelán,
sótlan zsebóceán.

Lackfi János
költő

Poszt-poszt Ady

– paródiaízű palimpszeszt –

Bodor Béla emlékére

Szabad-e Dévény(újfalu)nál
belőnöm, új időknek újabb
és újabb gépkarabélyival?
Vagy maradjak dalárdás Vazul?

(habár a dalárda már nem szól
akkorát, mint régente, hajdanán
– ZBOROVKA hangzik, nem a KOBOZ!
„bamba társak” lövésre figyelnek)

A „poszt-poszt Messiások” már inkább
lövészklubban vagy kendóegyletben
gyakorolnak pisztollyal vagy karddal...
– STUKKER MAN „megeszi” Bús Bocskorost?!

A hiányzó vers

Ady Endre utolsó versére

Még egy vers hiányzott a végéről
– talán a betegség és a halál
akadályozott csupán meg benne –,
hogy megírjad a Vesztesek Dalát!

Az „üdvözölt győző” után végre
a megszállt területekről futók,
maradékaikkal hurcolkodók,
a vagonlakóvá válók tömegét

kellett volna igazán mutatnod!...
Akikre rázuhant a Monarchia
oszló teteme és nyomorékká
vagy éppen holttá nyomta szét őket!

Akik jöttek mindenhonnan riadtan
Brassótól Szakolcáig, Fiumétól
Munkácsig – a háborús szél kit honnan
sodort... Róluk nem ejtettél már szót.

Marczinka Csaba
költő

„S hogy te leszel a halál, köszönöm”

Adyval való kapcsolatom gimnazista koromban indult. Az első szerelmem élt-halt Adyért, sok versét fejből is tudta, így sokszor szavalta nekem az ő verseit. Aztán a szakításkor megkaptam tőle az *Elbocsátó, szép üzenet*et. Belém mart és fájt, nem is nagyon vettem a kezembe ezután az Ady-kötetet.

Az egyetemen Szabolcsi Miklósnál vizsgáztam a modernség irodalmából. Beugrónak Ady *Eltévedt lovas* című versét kaptam. Emlékszem, ahogy a kis tanári szobában ültem, előttem hevert a vers. Közben valaki már felelt. És akkor, ott, a felelés előtti lámpalázban megnyílt előttem a szöveg. Minden idegszálammal koncentráltam, hallani véltem a lovas ügetését, láttam a céltalanul bolyongó vándort, éreztem a sűrű ködben a tehetetlenségét, a félelmeit, amelyek megelevenednek a kihalt tájban. Egészen közel jött hozzám, és a „csupa vérzés, csupa titok, / csupa nyomások, csupa ősök, / csupa erdők és nádasok, / csupa hajdani eszelősök” résznél eggyé váltam a lovassal. Azt hiszem, ez

volt az a pillanat, amikor beleszerettem Adyba. A feleletem nem izgatott, a szöveg magával ragadott, a vers struktúrája szervesen kapcsolódott már a tartalomhoz, nem kellett különösebben gondolkoznom rajta.

És megint eltelt néhány év, amíg kinyitottam újra az Ady-kötetemet...

Ésaiás könyvének margójára... „Óh, miért / olyan szeretetlen és boldogtalan az Ember, ki úgy kívánja a szeretetet / és boldogságot?” Már asszonyként nyögtem, sírtam ezeket a sorokat.

Aztán elkezdtem tanítani.

Szembesültem azzal, milyen kihívás Adyt elfogadtatni a diákokkal, hogy az életét és a költészetét mennyire nehéz elválasztani egymástól. Mitől lesz hiteles a „számban nevednek jó íze van... Istenem, Istenem, Istenem” élménye ettől a kicsapongó életet élő, alkoholproblémákkal küzdő, szifiliszes embertől? Az „ostorozó hazaszeretet” nagyképűségnek és önteltségnek tűnik; mit kezdjünk ma „Góg és Magóg fiával”, aki hiába dönget kaput, falat, „mégis győztes, mégis új és magyar”? Miből és honnan fakad a szövegekben rejlő állandó szereplési vágy; ki ez, aki újra és újra definiálni és megmutatni akarja magát: „a Hortobágy Poétája”, „a Halál rokona”, a „szent dalnok”, akit a „dudva, a muhar, a gaz lehúz, altat, befed”, és aki „szeretné, ha szeretnék, s lenne valakié”? A pozőr Ady minden, csak nem az, aki megszólítja a fiatalokat. És egyszer csak a *Kocsi-út az éjszakában* „minden Egész eltörött” sora „betalál”: az összetörtség, a részekre hullás, a darabokban létezés élménye szemben az „Egész” utáni vággyal ismerős érzés a belül küszködő kamaszoknak. Ekkor találtam rá arra, hogy Adyhoz talán innen érdemes közelíteni...

A tanítványaimon keresztül Adynak egy másik arca is föltárult: a publicistáé. Emlékszem, ahogy a diákok kis csoportjával külön leültem beszélgetni Ady *Korrobori* című írásáról. „A mi atyáink, akik talán még így-úgy magyarok lehettek, elfelejtették megcsinálni a magyarságot. Magyarság régen nincs már, ami van, az csak pars negativa, amely avval különbözik a jól megrajzolódott fajtáktól, ami neki nincs. Egyetlenünk, ami a mienk és életjelünk volna, a nyelvünk is dadogó, megrekedt nyelv. Ez a nyelv olyan régóta készülődik s úgy megkésett, megszédült, megbénult, hogy most már sose készül el.” Pezsgő vita alakult ki a cikk kapcsán arról, „meg lehet-e csinálni a magyarságot”, mit is jelent ma magyarnak lenni, ki állapíthatja meg, hogy „magyarság nincs már”. És beszélgettünk arról is, hogy a zsidósággal való „Korrobori táncunk” mennyire illuzórikus a történelmet ismerve.

De Ady másként is kíséri utamat.

Huszonhárom évvel ezelőtt éppen akkor tanítottam Ady *Párisban járt az Ősz* című versét, amikor a nővérem meghalt. Október volt, „röpködtek” a levelek, én pedig „nyögő lombok alatt” megsejtettem valamit a halál titkából. Emlékszem arra a kiszolgáltatottságra, ahogyan álltam az osztályteremben a harmincöt gyerekkel szemben, és olvastam lassan, egészen halkan a verset. A feszült csöndben hallani lehetett az óra ketyegését. Milyen paradoxon – gondoltam –, miközben a teremben másodpercnyi pontossággal mérjük az időt, éppen most „lépek át az időtlenségbe”. Meghorzsoltak a vers igéi: a „beszökött” (az Ősz), a „suhant” (nesztelen), a „találkozott” (velem). És ahogyan a versben az énre terelődik a figyelem – „Ballagtam éppen a Szajna felé” –, úgy változott a konkrét, helyzetemből fakadó kiszolgáltatottságom zsigeri szintű, egzisztenciális élménnyé. És beleborzongtam az Ősz „súgásába”, haláltáncban éreztem magam, ahonnan már nem tudok elmenekülni. Az Ősz „kacagása” pedig elvitt a teljes tehetetlenségbe. Adyn keresztül sejtettem meg azt a halálfélelmet, amelybe „Szent Mihály útja beleremegett”, általa tudtam mantraként ismételve belekapaszkodni a régi ima szavaiba: „Szent Mihály arkangyal, védelmezz minket a küzdelemben.”

Most, amikor egy éven belül eltemettem a húgomat és édesapámat, *Az Úr érkezése* című vers vált életté bennem. Megint ott álltam harminchárom gyerekkel szemben, „mikor a lelkem roskadozva vittem”, és föltört belőlem egészen mélyről a zokogás. Nem tudtam folytatni a verset, sírtam és sírtam, folytak a könnyeim. Ott és akkor „Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten”.

„Nem harsonával,
Hanem jött néma, igaz öleléssel,
Nem jött szép, tüzes nappalon,
De háborús éjjel.

És megvakultak
Hiú szemeim. Meghalt ifjúságom,
De őt, a fényest, nagyszerűt,
Mindörökre látom."

Ady tett tanárrá és tanúságtevővé. Versei az első szerelem elveszítésének keserűségétől és fájdalmától elvezettek a bizonyossághoz: „S hogy te leszel a halál, köszönöm."

Mihályi Anikó
magyartanár

Nyolc boldog ige

Ady Endre halálának 100. évfordulóján

Czigány Dezső: Ady Endre (1907)

A vers, amelyről írni szeretnék, és amely annyiszor megrendített már, Ady *Kis, karácsonyi éneke*. A szándékosan kicsi vers. Mert a szerzőnek volt mersze, volt bátorsága levetni magáról a nagyság erősítő attribútumait, félretenni védelmet nyújtó széles gesztusait. Már a címben is jelzi ez az állandóan nagy, sugaras fejű, démonűzött, csodakereső, Nagyúrral és világgal harcoló poéta, hogy most nem a Halál rokona, nem a fekete zongora, nem a holnap hőse énekel. Hanem az egykor volt, a tegnapi harangzúgásban holnaputáni angyalt váró kisgyerek. Egykor volt? Nem. A felnőttekben – ha nem is tudnak róla – mindvégig a lélek mélyén bujkáló, tiszta lény, akinek hite mindennél bizonyosabb a láthatatlanban létezőben. Annyira bizonyos abban, hogy „az angyalok gyémánthavat hoznak", mint abban, hogy lábán ott az új csizma. Mint a tudás, hogy a hit „szép igazolása" közben „százszor piszkolódik majd be".

Hogy miért egy karácsonyi vers jutott eszembe 2019 fülledt augusztusában az Ady-évforduló kapcsán? Amikor van a vaskos életműben sok nagyobb, jelentősebb, újra egyre aktuálisabb vers? Amikor annyi a *Föl-földobott kő,* a „példásan te orcádra ütök"? Amikor tudjuk, „hogy az ember esendő, s nagyon adós a szeretettel", amikor fordulása van „élt s volt világnak", és rettegve várjuk, hogy „az Égből dühödt angyal doboljon riadót a szomorú Földre"?

Talán mert abban bízom, hogy valóban az az egyetlen esély, ha van bátorságunk elhinni, hogy a nagy ellensúlya nem a még nagyobb. Nem a még hatalmasabb. Hanem a kicsi. A „gyermekhittel bátran" énekelt ének. Az,

ha merünk vágyakozni, és elmondani, hogy visszavágyakozunk abba az állapotba, amely nem az idealizált, nem a hazug, nem is az infantilis gyerekkoré, de azé a gyerekkori bizalomé, amely a nem sérült léleknek még sajátja. Azé a bizalomé, amelyik a hókristályban felismeri a kristályszerkezetet, a gyémántot, és valóságosnak tudja a rendező elvet, a rendet és a koordináták kijelölőjét. Amelyik tudja, hogy miről árulkodik, miről tesz bizonyságot az, hogy „[h]olnap után az angyalok / Gyémánt-havat hoznak".

A megváltó felismerést szintén a gyémánt és a hó képével érzékelteti József Attila nem sok évvel később, az 1924-ben írt *Gyémánt* című versében. Feltűnő és megkerülhetetlen a két vers kapcsolata.

„Gyémánthegyen állunk,
Szigorú hó, takard el bűneinket,
Oldozd föl nyelvünket, mennyei világosság!
Te határtalan kristály!"

Az egyszerűre hangolt ének időszerkezete pedig nem csak poétikai szempontból figyelemre méltó. A megidézett gyerekkorból az angyal, a gyémánthó érkezése a múltból eredő várakozásteli jövő időé. Tegnap, holnap, holnapután. A tudás, hogy lesz holnapután, kételkedés nélküli. És a vers végi zárójelbe tett, pontos múltba helyezése az elveszettnek hitt tudásnak – 1883 – szintén zárójeles. A vers főszövegét valójában nem teszi zárójelbe az utolsó négy sor utólagos emlékké alakítása. A domináns a reményteli – és jövőre irányuló – jelen idő marad, uralja a szöveget. A nyolc ige – nyolc boldog ige! –, a „szeretném", a „vagyok", a „kezdek", a „kiállok", a „mennék", a „tennék", a „bepiszkolnám", az „igazolnám" hitvallása erősebb a zárójelbe tett dátumnál. És nem csupán a dátumnál.

Molnár Krisztina Rita
író, költő

Párizs dicsérete

Ady nyomán

Adyt elbűvölte Párizs városa. A Szajna-part, a hidak, az épületek, a terek, a parkok, kertek, együtt az egész város a maga megismételhetetlen bájával és forgatagával. Azzal a karakterrel, amelyben Párizs egyedülálló, hogy monumentális, egyetemes és otthonias egyszerre: a Saint-Michel enyhén lejtős útja, az Opera környéke, a híres sarki kávéház (amelynek nevét kifújta fejemből a szellő), a Quartier Latin, a Montparnasse, az Étoile együtt. Nemcsak Adyt, aki odaérkezett, hanem mindenkit megejt e varázs. Gyóni Géza is észrevesz egy apróságnak tűnő bűvöletet: „Vén paloták, csöndben vénülnek, / Hidak alatt hintáz a hold."

Ady esetében Párizs architektúrájához más kúra is járul: a szerelem. 1907-ben írja Lédának: „…maga nélkül nekem Párizs sem kell." De kell, mert Párizs és a csók együtt van jelen, mert Párizs együtt a Notre-Dame, a Sainte-Chapelle és az asszony. Az építészet ámulata és a test tündéri tája. Párizs az eszméltető, a föltámasztó: gondolatban, érzésben, tudatban. Mindent megment belőlünk, ami kincs, vagy azzá lehet. Kassák Lajos is ír hasonlót: „Párizs

volt művészetem igazi szülője és felszabadítója." Párizsban teljesedett ki Ervin öcsém is, annyira, hogy magyarul is franciás hanglejtéssel beszélt. Ahogy egyszer nekem fogalmazta: „Életem a város és a nő." Olyan adys, nem igaz?

Ady és művészete felszabadítója a város. Ahogy Giuseppe Ungaretti mondja a *Folyók* című versében: „És ott a Szajna / az ő zavargó / vízében találtam / végre magamra." Mindez alapvetővé vált Ady első, 1904-es, tizenegy hónapig tartó párizsi tartózkodásában. Ady Lajos ezt az időt így jegyezte föl: „A nyelvi nehézségek szakadékán Léda asszony segítő, gyöngéd és mégis biztos keze vitte át Bandit a francia impresszionista és szimbolista költőkhöz." Itt ébredt, itt ébresztette önmagát és a magyarságot. Észrevette a kokottokat, a nyüzsgést, a Concorde teret, Párizs építményeit és a lehetőséget. Párizs nyitotta Ady szemét. Ekkor született meg Ady véglegesen. Párizs Adynak az építészetet és a csókot, a költői robbanást és a magyar jövőt jelenti. Pontosabban: az azzal való vívódás kezdetét.

Nem véletlen, hogy Montesquieu Párizst a „legérzékibb városnak" ítélte. Balzac pedig így összegez: „A mi szép Párizsunk egyik legnagyobb előnye, hogy itt születhet, itt élhet, meghalhat az ember anélkül, hogy bárki törődne vele." Egyszóval elrejtőzhet, és ez az alkotáshoz oly szükséges belső magányt biztosítja a lármában, forgatagban. Mindez a művész számára, de bármiféle alkotó vagy éppen „csak" gondolkodó ember számára is szinte nélkülözhetetlen. Erre döbben Ady, az „embersűrűs, gigászi vadonra". Az építmények, utcák, terek, templomok rendezetlenül rendezett Bakonyában Ady felfedezett kincseit én is megszerettem.

A Bibliotheque Nationale, a Louvre és a múzeumok (a Musée d'Orsay és a Rodin-múzeum különösen is), a Sacré-Coeur, az Eiffel-torony, a Szajna-parti séták, a kávézók teraszai, a mindenütt érzett történelmi hangulat mindenkinek azt adja, sugározza, amire szüksége van. Amire – majd később – visszagondolva élhet, emlékeiből feltehetően hasznosan meríthet.

Fülep Lajosnak mondta el Ady, hogy úgy érzi magát, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Olyan ez a felelősségtudat, mint valami üldözési mánia – tette hozzá a költő. Egy percre sem lehet kitérni előle.

Németh László összegyűjtött műveinek *Sorskérdések* című zárókötetében ugyancsak a népért érzett felelősségtudat témakörében gondolkodik. Feladatunk, hogy kikovácsoljuk a magyarság önálló politikai jövőjét és ehhez természetesen saját gondolatrendszerünket és politikánkat. Ennek a rendszernek és politikának mindenekelőtt arra a felismerésre kell épülnie, miszerint a magyarság szinte minden tekintetben „köztes" világban él: Nyugat és Kelet között. Politikai és ideológiai imperializmusok, kultúrkörök és civilizációs rendszerek ütközési pontjain, azaz a világ egy rendkívül veszélyes helyén, ahol minden kis népnek szigorú önismeretre kell törekednie és hatékony szellemi önvédelemre kell berendezkednie.

Abban az irányban, ahogyan ezt Makkai Sándor neves református püspök, történelmi dobbantású író teszi Ady Endrére gondolva. Ő Adyt kora legjelentősebb nemzetpedagógusának tartotta, aki szembe tudott fordulni a magyar uralkodó körök hamis ábrándjaival, délibábos hazafiságával és erkölcsi szentimentalizmusával. Való igaz: Széchenyi óta és mellett leginkább – még ma is – Adytól lehet tanulni kritikus hazaszeretetet, amely a nemzet sorsának és bajainak belső okait látja, amely a régi bűnök ellen öntudatos harcra késztet. Tudja, hogy saját nemzete vezetését csak legértékesebb szellemű fiaira lehet bíznia. Erre a nemzet iránti kritikus szeretetre soha nagyobb szüksége nem volt a magyarságnak, mint ma.

Lassan úgy tűnik, kezdünk nemzettudatban gondolkodni. Szellemi határokat védeni. Istenadta jogot formálni az anyaországgal és a bárhol másutt élő magyarokkal való kapcsolattartásra. Jogot nyelvünk ápolására, gyermekeink ilyetén nevelésére. Történelmünk, kultúránk egymással való megosztására.

Pátkai Róbert

evangélikus lelkész, az angliai magyar evangélikusok nyugalmazott püspöke

„Roncs és ragyogás”

Amikor Balassi és Ady után az elmúlt négyszáz év harmadik legsúlyosabban önsorsromboló magyar költője, Pilinszky meghalt, egy külföldre szakadt lírikus hazánkfia ezzel a címmel küldte el róla szóló nekrológját: *Roncs és ragyogás*. Ezt a címet akkoriban jól megjegyeztem, és azon veszem észre magam, máig sem kopott értékéből. Egyszerre igaz és lesújtó, jogos és kegyelmes, mélyre jutó és magasba emelő.

Csak aki a kegyelem valóságát erősen hiszi, és természetében járatos, képes elfogulatlanul megállni Ady élete és életműve előtt. A tárgyszerűség és tárgyilagosság nála mindenkinél inkább szükséges és kötelező. Ady mindmáig a magyar irodalmi kultúra legmegosztóbb alakja. A rajongó, eszeveszett lelkesedéstől a sárba tipró kegyetlen vádolásig terjed elfogadásának és elutasításának skálája. Nagyban hasonló az utóbbi évtizedek magyar közéletéhez: végletek pólusaiba görcsösült. Tudsz-e valamit is mondani róla véd- vagy vádbeszéd nélkül? Képes vagy-e megszólalni úgy, hogy se ide, se oda ne sorozzanak, de azért kézlegyintéssel se menjenek el mondandód mellett, ha egyáltalán meghallgatnak?

Ahogy a magyarságról, a magyarokról írta egyik legnagyobb versében, vele is úgy vagyunk, mint ez a nép és nemzet a lehetőségeivel: „Uralkodást magán nem tűr, / S szabadságra érdemetlen.” (*Sípja régi babonának,* 1914)

Kezdjük tehát a kétségbevonhatatlan tényekkel, vigyázva azonban arra, hogy – Rilke szavaival – „a tényektől lássuk a valóságot”!

Ady alig élte meg a negyvenkettedik évet, életét többszörösen tönkretéve szállt idő előtt a sírba. Ugyanakkor másfél évtized alatt létrehozta a magyar irodalom összehasonlíthatatlanul nagy költői és tárcaírói életművét. Ahogy Goethe *Faust*járól szokták mondani a németek, „inkommenzurábilis” életmű ez. Ha nálunk valamihez hasonlítani akarjuk, csupán Petőfi és Arany nagyságához mérhetjük.

Beszéljünk mindkettő csodáról, a hátborzongatóról és a tündöklőről, egyszerre és egy időben.

Aki túlélő, és tetejében örökséghez is jut, nemigen beszél az örökhagyó viselt dolgairól. *De mortuis nihil nisi bene* – tartja a latin mondás, vagyis „a halottakról vagy jót, vagy semmit”. Nem biztos azonban, hogy szemérmesen hallgatni kell, és éppen ott, ahol a megítélés és a kárhoztatás már mindent elárasztott. Ki lehet tiltani Adyt az iskolából, ki lehet törölni az irodalmi emlékezetből, ha a szerény hallgatás ezt még jobban fedezi. Reméljük azonban, hogy nincs a múlt és a jelen életben olyan kérdés, amelyről ne lehetne igazságosan és higgadtan, mindenki számára megfoghatóan beszélni.

Feltétlenül el kell ismerni, hogy Ady élete és életmódja – talán még ez a kifejezés is kevés rá – kétségbeejtő volt. Irodalmi hagyaték örökösei lévén az életutat sohasem állíthatjuk a kész művek helyére. Nyilván ki sem törölhetjük, de a legfőbb dolgunk, ahogy Berzsenyi mondja, nem a művész, hanem a mű. Nem szeretnék azonban kitérni az előbbivel kapcsolatos kérdések elől.

Adyban legalább öt önsorsromboló szokás volt, amelyek közül a magunk esetében talán már egy is gyorsabb halált eredményezett volna. Ismét csak a kegyelem jelenlétére kell hivatkoznom, s ha valaki fülének idegen vagy túlságosan vallási értelmű ez a szó, szeretném megnyugtatni, hogy teljesen laicizált formájában. Azért kell mégis megtennem, hogy mosdatlan kézzel egy ember életéhez ne közelítsünk. Ne ítéljünk, hogy meg ne ítéltessünk, az ítélet dolga a nyilvánvaló tények ellenére sem a miénk, nem ismerjük az összes indítékot és motivációt, amelyek egy földi lényt mozgattak. Nemcsak élőkkel kötelező a „minden embert tiszteljetek” parancsa, hanem a már eltávozott földlakókkal kapcsolatban is.

Az Érmindszenten született (mai neve: Ady Endre, hála a románok tiszteletének), innen 15 kilométerre, Nagykárolyban, a város piarista iskolájában tanulni kezdő Adyt életének harmadik állomáshelye, Zilah tanította meg az ivásra és a részegeskedésre. Nem az akkoriban „komoly hitnek” elnevezett katolicizmus engedélyezte számára a kicsapongást, hanem a zilahi református kollégiumban eltöltött szabados évek ideje. Mi napi 2-3 liter vizet fogyasztunk el egészségünkért, Adynál ez 4-5 liter szeszt jelentett lebetegedése és elzüllése érdekében, ahogy erről Bölöni Györgytől *(Az igazi Ady)* Boncza Bertáig, Csinszka nevű híres feleségéig a szemtanúk egyöntetűen tanúskodnak. Egyedül fájdalommal vehetjük tudomásul életének ezt a vonását, miközben többet kellene tennünk azért, hogy Magyarország máig ne a világstatisztika élmezőnyében foglaljon helyet, és honfitársaink ne ebben kövessék nagy költőjüket. Ha párizsi hotelszobájában (hat ízben járt a francia fővárosban hosszabb ideig) éledezni kezdett – nem hajnal, sem reggel, hanem valamikor a délelőtt folyamán –, fel sem kelt, ha legalább fél liter hűtött sör nem várta. Versíráshoz általában egy liter bor odakészítése után fogott. Kávéházak állandó lakójaként délután, kora este kezdte el fogadni vendégeit, azután az egyre fokozódó lumpolás másnap hajnalig tartott, amikor is ideje volt néhány verset küldenie a szerkesztőségeknek, hogy egyre felduzzadó számláit fokozatosan kiegyenlítse. Az irodalomtörténész sem hunyhat szemet afelett, mert verseiből szövegszerűen is kimutatható, hogy Ady sokszor nem az asztalon, hanem az asztal alatt írta költeményeit. A hőzöngés hangneme általában nem túl megnyerő, de mint megannyi más disszonáns hangnem, a költészetben a csoda folytán megszentelődhet, akár megbánássá és bűnvallomássá is átalakulhat – mint első hallásra talán félresikerültnek látszó emberi vallomás. Dosztojevszkij a *Bűn és bűnhődés* elején emlékezik meg ilyesfajta őszinte megnyilatkozásról a részeges Marmeladov lovak nyakára borulásában (mely talán lehet olyan megrázó eset, mint Nietzsche torinói közeledése a lovakhoz).

Az italozás azután gyorsan készített szállást egy másik, talán még ennél is pusztítóbb szenvedélyének, a dohányzásnak. Ady napi adagja ebben is csúcsokat döngetett, nyolcvan-száz cigaretta szivarral, miegymással kiegészítve. Ha az „ópium” szót meghallotta, fölragyogtak szemei – emlékeznek kortársai. Mindezzel együtt étkezéskultúrája is kiszipolyozta testét, és idővel csonttá-bőrré soványította. Mikor a negyvenéves Ady felesége karjain megjelent a pesti utcán vagy társaságban, egy nyolcvanéves öregember benyomását keltette, s nem is mint betegtől, hanem mint szinte élőhalottól tértek ki előle az emberek.

A harmadik önsorsrombolást nemi vétségei jelentették, a huszonegynéhány éves korában Nagyváradon megkapott szifilisszel az élen. Az orvostudomány előrehaladása és báró Hatvany Lajos bőkezűsége ellenére ebből a zsákutcából sem volt visszatérési lehetősége, de még hosszabb ideig tartó csillapodása sem. Nem tudott ezen segíteni a nála tizenhat évvel fiatalabb, és életét feleségként neki áldozó Boncza Berta sem életének utolsó négy esztendejében. Az utolsó, Adyval kapcsolatban nagy hullámokat vető irodalmi per Robotos Imre nagyváradi irodalomtörténésztől indult ki, amikor az 1970-es évektől fogva ennek a kapcsolatnak a föltárásához hozzáfogott (1980; 1984).

Negyedik súlyos önsorsrombolását a pénzzel való felelőtlen bánása, tékozló életmódja jelentette Debrecentől Nagyváradon, Budapesten, Párizson át a francia Riviéráig. A falusi parasztgyermek bőréből soha kiemelkedni nem tudó Ady városias eleganciával és úri beképzeltséggel szórta az „aranyt”, állt harcban „a disznófejű Nagyúrral”, vívta harcát „az ős Kajánnal”. Kosztolányi, ha nem is mindenben, e tekintetben fején találta a szöget, amikor 1929-es Ady elleni kirohanásában összehasonlította két nagy költőnket, és megállapította, hogy a szintén mostoha gyermek- és ifjúsorsban osztozó Petőfi tudott fázni, éhezni, adósságait mindig megadta, és két kézzel segítette gyakran szegénységre jutott szüleit. Ezzel szemben Ady jelleme ilyen fejlődést nem mutatott, csupán elhatalmasodó betegsége fékezte lejtmenetét. De még a csucsai kastélyban is lefizette a szolgákat, hogy szeszt csempésszenek a Boncza-birtok cserjéi és bokrai alá, hogy ezekből nyakalhasson, amikor feleségének azt hazudta, hogy kimegy egy kicsit friss levegőt szippantani.

Ötödikként a „magyar dac” jellemében való elhatalmasodása tette tönkre a nagy költő életét. Babits Mihály látta meg először ezt a dacos alapállást mindmegannyi megnyilatkozásában. Ebben egyesült az úri gőg és a paraszti dölyf. A munkálkodó kézműves szorgalmának, beosztani tudásának, alázatának a hiányát azután közvetlenül is megsínylették művei. Ady nagy tehetsége ugyanis félbemaradt tehetség, általában rövid verset és rövid tárcát volt kedve írni, egyszer belefogott ugyan elbeszélő költeménybe *(Margita élni akar),* a sprinter azonban még középtávfutó sem lett, s ugyanígy vagyunk hírlapi cikkeivel is, amelyek csak nagy ritkán terebélyesednek komoly tanulmányokká. Így is figyelemre méltó gyűjteményüket adhatta közre Kopátsy Sándor kaposvári közgazdász, aki ezekhez az írásművekhez csatolta 1980-as és 1992-es kommentárjait (1992; 2002). Ő tette prózájának leghíresebb idézetévé Ady következő gondolatát: „Ha egy nép a sötétben él, ne zászlót vígy előtte, hanem lámpát.”

Ennyi minden után vajon mi jót is találunk Adynál?

A roncs, a roncstelep diribdarabjaiból valami felragyog. És ez a váratlan ragyogás bizonyos értelemben befed, betakar, kiiktatni látszik minden eddigi hitványságot és hiábavalóságot. E „kiélt test és felborzolt lélek” – ahogy Benedek István mondja – valami egészen rendkívüli öröksége csillan elő.

Mi ez, és így van-e valóban ez?

Próbálom sorrendbe állítani az emberileg kitalálhatatlan különlegességeket, amelyeket akkor tapasztalunk, ha Ady verseit felidézzük (végtére ez a jó vers befogadásának legméltóbb módja: emlékezetből), vagy kezünkbe vesszük.

Ady több mint ezer verset írt, halála után Babits harmincat-negyvenet válogatott ki mint legidőtállóbbat, és az akkor meginduló magyar rádiózás számára ezeket javasolta felolvasásra. A magam részéről ezt a számot akár hetven-nyolcvanra emelhetném, akkor is igaz marad, hogy legnagyobb művei legfeljebb költeményeinek egy tizedét jelentik. De ami ezekben lenyűgöz és megbabonáz, a szó varázspálcájával először megérint bennünket: nagy verseinek felütése. Róla szóló monográfiájában Schöpflin Aladár már 1934-ben kifejtette, hogy Ady a legmagasabb hangon kezdi a költeményt. Mint Luther az *Erős vár a mi Istenünk*et – tehetnénk hozzá. Vagy mint a református pap – mondja Schöpflin – olvassa fel fennhangon és jelentőségteljesen az adott bibliai szakaszt, amelyet a gyülekezet állva hallgat meg, majd leül, csönd támad, éneket énekelnek, mindenki magába száll, mígnem a tiszteletes szólásra emelkedik.

Ki hitte volna, de a liberális, a szabadgondolkodó, a szabadkőművesekkel is kapcsolatot tartó Ady így kezd verset, mintha gyermekkori emlékei képesítenék erre, amikor az érmindszenti református eklézsiában foglalt helyet. Kétségkívül szokatlan versindítás ez a magyar, de a világköltészetben is. Nem a romantika óta megszokott versfelépítés, hogy valahonnan elindulunk, majd fokozatosan emelkedve, a kifejtésen és az aranymetszési ponton áthaladva a végkifejletig, és ott is valami pointe-ig, csattanóig, kisülésig jutunk. Ez nem a Heine-vershez hasonló előrehaladás – fűzi tovább gondolatait Schöpflin.

Ady előtt is próbálkoztak persze sokféleképpen a versnyelv és a versbeszéd megújításával, különösen azután, hogy a költészet dömpingszerűen ontotta szerzeményeit, és a vers tucatáru lett. Ilyen kísérletező volt az angoloknál Gerard Manley Hopkins (1844–1889), le is beszélték a publikációról, halála után harminc évvel kezdték kiadni költeményeit. A francia költészetben még előbbről indulnak ki újítások, valahonnan Villontól Hugón át Baudelaire-ig. Számtalan próbálkozást találunk arra, amire nálunk igazában 20. századi költészetünk kapott rá Kassák, Illyés, Weöres Sándor és mások merész kísérleteiben. E folyamatokban azonban Ady a legfőbb unikum.

„Hajtson a Szentlélek vagy a korcsma gőze” – ő valóban röpülő hajóról küldi üzeneteit, és semmiképpen sem kíván a szürkék hegedűse lenni. Amikor megszólal, arra oda kell figyelni, ahogy életében is történt: ha társaságban megjelent, gyorsan az érdeklődés középpontjába került. Nagy mondással vagy nagyotmondással indít, mintegy az asztalra csapva és fölemelve hangját, attól függően, hogy ténylegesen van-e (sajnos volt) mondanivalója, vagy

csupán számláinak (volt elég) kiegyenlítése végett kellett gyorsan létrehoznia valamit. Óriási a fesztávolság a két véglet között. Alig tíz százalék a remekmű, de ez már megéri, hogy a többit bátran elhajítsa. Az akvarellfestészetben ugyanez az arány. De még a jóval munkásabb szobrászművészetben is, Michelangelo nagy alkotásait számban szintén jelentősen felülmúlják félbemaradt torzói és elkezdett kísérletei.

A második csoda az Ady-vers gyors folytatásában ér bennünket. Ha már fölkaptuk a fejünket a kezdésre, mert a poetizált beszéd villámcsapásszerűen sújtott le ránk, és kezdünk odafigyelni, újabb tektonikus lökések érnek utol: kinyilatkoztatásszerű felvillanások, mennydörgésszerű kérdések (ebben Vörösmarty utóda nálunk), felkavaró szókapcsolatok, újdonatújan elénk pörgő jelképek, mint az „eltévedt lovas”, „komp-ország”, „sípja régi babonának”, „tüzes daganat a szívem” stb. Külön csoportot képeznek kurucbeszélgetései, szitkai, káromlásai (*Dózsa György unokája, Két kuruc beszélget* stb.), és elegyülnek 16. századi históriás énekek szerzőinek fennköltt, szent sóhajtozásaival (*Ésaiás könyvének margójára, Krónikás ének 1918-ból, Emlékezés egy nyár-éjszakára* stb.).

Hallunk egy, két, három sort, de Petőfin és a magyar népiességen iskolázott fülünk egy dolgot mégsem hall, egy vágya mégsem teljesül, pedig mi, magyarok száz-százötven éve szinte ezzel tesszük egyenlővé a költészetet: még mindig nem kapunk rímet. Ady tudatosan, elegánsan és nagyvonalúan késlelteti ezt, többnyire a negyedik sornál derül ki, mely a másodikra rímel, tehát *abcb,* végre kielégül ríméhségünk, és megszületik versélményünk. Költőnk azonban nem szereti, ha hallgatója túlságosan gyorsan verssel jegyezné el őt, hiszen „én voltam úr, a vers csak cifra szolga”, hiszen a vers ázsiója egyre lejjebb szállt már századelőnk idejében, a kultúrszázadokat maga után hagyó időben.

Ahogy ádáz kritikusai állították róla, így igaz: a versírással voltaképpen agyoncsapja a régi értelemben vett verset, nincs dolga efféle gügyögéssel és nyöszörgéssel. Kemény odamondogatásra van szükség, ahogy ezt a prófétáknak szokták tulajdonítani a református hagyományban vagy a szókimondó korcsmák gőzében. A többi mellébeszélés, süket duma az egyre táguló hangözönben, vagy ahogy Babits emlékezett vissza a „boldog békeidők” századvégi magyar költészetére: „frázis és nóta”. Adynak ebből van elege, ha valamire semmi szüksége nincsen, akkor erre igazán nincs, zsigereiben határolódik el tőle, innen a rím látszólagos megvetése – valójában kiszolgálásának hiánya – mégis-megjelenésével (Király István mégis-moráljával). Innen az éles váltások, a követhetetlennek látszó asszociációk, „az émelyítő verszene” (Babits), a meghökkentő és hanyag odavetések. Mert Ady számára a versírás nem kulturális szükséglet kielégítése, a szabályok határait tisztelő jólneveltség bizonyítása, hanem mindig és újra világraszóló durrantás és robaj, ami ha szól, fölkapja rá a fejét mindenki.

Nincsenek kivételezett témák, amelyek felfüggeszthetnék e hajlandóságát. Ritka vendég verseiben a gyengédség, mint a falusi férfiak világában *(Könyörgés jóságért, Jóság síró vágya, Üzenet egykori iskolámnak, Intés az őrzőkhöz),* szerelmi költészetét is beleértve (a megváltásnak hitt Csinszka szerelemverseinek zöme jóval az esztétikai küszöbértéken aluli). Egyik nagy szerelme, Dénes Zsófia fogalmazta meg lényegre törően róla, az emberről, ami költészetére nézve is érvényes: „Van Adym – és nincs Adym... Szeret a maga módján, ahogy ő tud szeretni, ahogy olyan ember tud szeretni, kinek érzése körforgás önmaga körül, aki megmondta, hogy minden szerelem mélyén csak önmagát találta...” De ő maga vallotta meg testvérének, Lajosnak, hogy „súlyos neuraszténiámban a szerelem zsongító narkotikum, ha kell, kis női csukák karjaiban is”.

És most érünk el e költői életmű harmadik sajátosságához, amit Babits jó szemmel vett észre, és végül is ebben kívánta meggyőzni Kosztolányit Ady nagyságáról. Ez pedig az, hogy az impresszionisztikusnak látszó és valóban mindig valami élmény köré társuló indításból az élettényeket a jelkép, a jelképesség magasába tudja lendíteni. Szimbólumai legkevésbé bibliai vagy a görög-római világból felidézett jelképek. Szimbólumait maga teremti. Kulcskifejezései a „csók”, „ölelés”, „halál”. A „minden egész eltörött” világában a magányosnak maradt én kétségbeesett és segítséget kérő verdesése:

Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.

De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

Ezért minden: önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié,
Lennék valakié.
(Sem utódja, sem boldog őse...)

Látszólag tehát impresszionista alapállás, onnan magasba lendülő szimbolizmus, „a gondolat csak az ember büszke legénye”, innen ered az az életérzés, hogy ami van, az úgy jó és rossz, ahogy van, a Kell és a Legyen világa ugyanaz. Íme, a kálvinista predesztináció, augustinusi előzményekből. A reformátusság Makkai Sándor *(Magyar fa sorsa)* óta különösen édesgyermekének tartja Adyt, sok minden más mellett ezért is. De mivel nem annyira kijelentő, mint csak felidéző e költészet, nyugtalanító gondolatokat fakaszt, sokszor talán mélyebbeket is, mint az intellektuális költők halovány megszólalásai. Olykor a köznép a parasztemberekkel az élén okosabbakat mond, mint az értelmesek, és pláne az értelmiség tudorai. Már Arany János is célzott erre: „Vár tétován a nép, remegve bölcse...” (*Magányban,* 1861)

Ne képzeljük azonban, hogy Adynak ne lennének telitalálatai, művészileg is megrázó megoldásai gondolatvilága szimbólumteremtésének útjain. És ez nem a „vak tyúk is talál szemet” esete. Igenis, nagy meglátásai vannak, felejthetetlen megfogalmazásokban:

„Uram, háborúból jövök én,
Mindennek vége, vége:
Békíts ki Magaddal s magammal,
Hiszen Te vagy a Béke.

Nézd: tüzes daganat a szivem
S nincs ami nyugtot adjon.
Csókolj egy csókot a szivemre,
Hogy egy kicsit lohadjon.”
(*Imádság háború után* – részlet)

„Hős harc az Élet és megélni szép,
Ha hozzáedzik tüzes szív-kohók
Ifjú vitézlők lengeteg szivét.”
(*Üzenet egykori iskolámba* – részlet)

„Tőled hallja a zsoltárokat
E koldus, zűrös, bús világ
S az életbe belehazudunk
Egy kis harmóniát.”
(*A Gare de l’Esten* – részlet)

Kísértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:

S a domb-keritéses síkon
Köd-gubában jár a November.
(*Az eltévedt lovas* – részlet)

Ady temetése (filmhíradó részlete, 1919) (Forrás: cultura.hu)

Sorozatos és megrendítő és felejthetetlen telitalálatai vannak még verscímeiben is. Nála találóbb verscímeket kevés magyar költő alkotott (*A Hortobágy poétája, Séta bölcsőhelyem körül, Nincs itt ország, Istenhez hanyatló árnyék* stb.). Szimbólumai mellett a gondolkodást erősítő metonimikus alakzatai is hatalmasok. Előbb már említett tárcáiban, amelyekre újabban Kopátsy Sándor bocsátott reflektorfényt, félelmetes erővel bontakozik ki az évszázadok óta vesztünkre viruló morgus hungaricus, a sírva vigadás, a parasztvakítás, a megunhatatlan bálványimádás, melyet Ady „pápista-pogány miszticizmusnak” nevezett. Politika és vallás tisztességtelen frigyéről látnokian írta le az egész világot romba döntő törekvéseiket.

Petőfivel ellentétben („Szabadság, szerelem”) a maga hitvallását a „Szerelem és Politika” jelszavával határozta meg. Súlyos csatákat vívott mindkét területen, Lédától Tisza Istvánig. De ha másnak nem, többek között ennek is köszönhetjük, hogy költészetében soha nem hagyott fel az általa is egyedül érvényesnek sejtett út keresésével. Ady istenes verseihez érkeztünk. A magyar költészetnek összevéve nincs annyi számottevő istenes verse, mint neki egyedül. Két különösen bőven termő korszaka volt ezeknek: 1908–1909-ben és 1916–18-ban. Az *Úr érkezése,* amelyet külön szoktam elemezni, mert e tizenkét sor rászolgál egy külön tanulmányra, az istenes versek legbiztosabb antológiadarabja, most szétfeszítené mondandónk kereteit. Álljon itt azonban a talán még megrendítőbb:

Az Istenhez hanyatló árnyék
„Mint az árnyék, mikor elhanyatlik, el kell mennem, és ide s tova hányattatom, mint a sáska.” (Zsoltárok könyve 109)

Akaratomból is kihullassz,
Én akart, vágyott Istenem,
Már magamat sem ismerem
S Hozzád beszélni rontás fullaszt.

Üldöztetésimben kellettél
S kerestelek bús-szilajon
S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

Szent Képzelés, örök hit-balzsam,
Ki létlenül is leglevőbb,
Meghalok szent Szined előtt
S akarom, hogy hited akarjam.

Megűzeték s nem nyugszom addig,
Míg hitedet meg nem nyerem,
Mert kockán van az életem,
Mint árnyék, mikor elhanyatlik.

S hányattatom, miként a sáska,
Mert csak Tenéked van erőd
S mert nem láttam régen előbb:
Nem szabad hinni senki másba.

A roncson való végigpásztázás után ebben a három feltündöklő ragyogásban vélem megragadni Ady Endre költészetének nagyszerűségét és számunkra sokat érő örökségét. Nyilvánvalóan ezért lelkesedtek érte sokan a pályatársak és a költőutódok közül is. Nemcsak tényszerűen, de tudatosan is (mármint kifejezett hálával) adósa neki Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Weöres Sándor („Szememnek Ady nyitott új mezőt”), Pilinszky János, Juhász Ferenc, vagyis az utána színre lépett magyar költők magas vonulata. Ady köpönyegéből bújt volna ki talán egész modern költészetünk, mint Dosztojevszkij állította Gogolról az orosz irodalmi fejlődésben?

Nem egészen. Felkavaró, nyugtalanító, ma is elevenen és élesen ható költészet ez. Szókratész bögölyéhez hasonlíthatjuk inkább, mely az ellustult tehénre vagy ökörre száll minduntalan, hogy tespedéséből fölverje. Aki ismeri a magyar nyelvet, kultúrát és költészetet, ezzel kell együtt élnie, akár akarja, akár nem. Markáns jeleket vésve égette rá magát e költészet egy agyontetovált test bőrére.

Az Úr érkezése

Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.

Nem harsonával,
Hanem jött néma, igaz öleléssel,
Nem jött szép, tüzes nappalon
De háborus éjjel.

És megvakultak
Hiú szemeim. Meghalt ifjuságom,
De őt, a fényest, nagyszerűt,
Mindörökre látom.

Hivatkozott művek

Kopátsy Sándor 1992. *Beszélgetések Adyval.* Száminform Kiadó, Budapest.
Kopátsy Sándor 2002. *Beszélgetések Adyval Nagyváradon.* CET Belvárosi, Budapest.
Robotos Imre 1980. *Az igazi Csinszka.* Magvető, Budapest.
Robotos Imre 1984. *Szembesítés.* Kriterion, Bukarest.

Reisinger János
irodalomtörténész, főiskolai tanár

Ady Endre meghal

Várni, hogy negyed kilenc legyen,
Reggelig élni, nagybetegen.

Éjfélkor köhögni, csendesen
Halálba aludni. Szívemen

Borogatás, a nővér, „mi fáj?”
Semmi. Ideje meghalni már.

Nem tudni semmit, aztán mi lesz.
Mi lenne. Mindjárt negyed kilenc.

Annyit mondok, „jaj”, ezt se hallom.
Árnytestek zuhannak a parkon,

A Liget Szanatóriumban.
Vártam, megöl, de átaludtam.
Negyvenfokos lázban elégek,
Szívszélhűdés, arcom fehér lett,

Egy jajgatás, negyed kilenc lett,
Hörgök, s mellém ül *Jó Csönd-herceg.*

Kár volt belém koffein, kámfor.
Jön értem a síri világból

A disznófejű Nagyúr, Isten.
Spanyolnáthásan, szifiliszben,

Szív-, tüdő-, májnagyobbodásban,
Oka száz, de csak egy halál van.

Üveg konyak, bor hat liter, meg
Cigaretta százhúsz-száznegyven,

Naponta. És fél gramm veronál,
Altató. Aludtam. A szobám

Ellepi sok hullaturista.
Szelfi velem, kultuszkulissza.

Halotti maszkom nézik hosszan,
Bámulnak *idegen halottra,*

Míg Zsiga kizavarja őket,
És a nővérrel felöltöztet

Sötétszürke ruhámba, s vitték,
Négy ló, *szürkék* nem-*hegedősét,*

Gyász*kocsi-út az éjszakába,*
Fut velem egy rossz szekér – hátha

Felébredek! És új dalaim...
Jött a nővér, *súgott valamit.*

Negyed kilenc van, éppen annyi.
Jaj, meg kell halni, megrohadni.

A szövegben Tóth Árpád-, József Attila-, Petőfi-áthallások, Babits-idézet, dőlt betűkkel Ady szavai.

Sajó László
költő

Adyval élni

Adyval élni – együtt élni – tudni kell. Adyt, a Váteszt, a magyar modernizmus egyik nagy elsőjét gondolom, nem az embert, akivel – tudjuk – nem volt könnyű élni. Mert neki sem volt könnyű az élet.

Ady költészetével, a verseskötetekkel sem könnyű egy élettérben lenni, mert folyamatosan emlékeztetnek valamire, valakire. Engem az életem számos (számtalan) pillanatára, amelyben jelen volt, felbukkant, eltűnt, s újra megint elém állt.

A családi legendárium szerint anyai nagyapám karcagi zsidó ügyvédként latinos műveltségű volt, s nagyon szerette az irodalmat (Arany János volt a kedvence). Egy zeneakadémista lány – történetesen édesanyám – vette rá Adyt olvasni. Nagyapám rákapott az ízére, megszerette, s unokájának-bátyjának a deportálás idején Ady-verseket mondott, sőt Adyn keresztül József Attilát is képes volt megszeretni (édesanyám nem kevés személyes ráhatása nyomán).

A családi múlt kötelez. Tíz-tizenkét évesen én is hozzáfértem a nagy piros kötésű Ady összeshez, és olvasni kezdtem. Nem engedte magát könnyedén. Mit érthet egy kiskamasz Ady lírájából? De a *Párizsba beszökött az ősz*t valahogy nagyon megérezhettem. Akkoriban, úgy tizennégy éves koromig minden szeretett versemet illusztráltam is. Adytól ezt a gyönyörű lírai helyzetképet, aztán a *Góg és Magóg*ot. Iskolai versmondó versenyen aztán beletört a bicskám a *Történelmi lecke fiúknak* című versébe (azóta sem olvastam el újra). Ennek ellenére ott állt ez a szellemi lángoszlop a családi könyvtár könyvei között, mint hivatkozási alap, mérce és mérföldkő. Ha „meghaladtad", se feledted. Nekem később József Attila lett az egyik költői etalonom, de Ady sem vált köddé. Nem lehetett, hogy köddé váljon, súlya, ereje mindig megtartotta, bárkivel szemben is.

Sokkal később, a rendszerváltás időszakában barátaim meginvitáltak az alakuló Ady Társaság tagjai közé. Remek alkalom volt a képzőművészet és Ady kapcsolatát egy kis alkalmi kiállítás kapcsán – melyet a Kossuth Klubba szerveztem – megmutatni az „Ady-hívőknek". Ez az alkalom, amely az alakulófélben levő SZDSZ egyik szellemi műhelyévé emelte az Ady Társaságot, elhozta számomra az ismeretséget Vezér Erzsébettel. Ő a századelő irodalmának, Adynak, Kaffka Margitnak, Lesznai Annának nagy értője és felfedezője is volt; egy új Ady-képpel ajándékozott meg engem is. Bevezetett egy szellemi műhelybe, egy olyan kapcsolati rendszerbe – a *Nyugat* nagy egyéniségeinek emberi oldalát is bemutatva –, amely gazdagabbá s ugyanakkor emberközelibbé is tette az én Ady-képemet. 1990 nyarán az Ady Társaság Ady életrajzi helyeinek bejárására erdélyi utazást szervezett. Nagyvárad, Csucsa, Nagykároly, Adyfalva addig ismeretlen helyek voltak számomra. Az út nemcsak vizuálisan, de érzelmileg is felkavart. (Válásom után, fiatal barátnőmmel utaztuk végig ezt az öt napot, egymással ismerkedve kerültünk Adyhoz is közel.) A romániai forradalom után fél évvel a teljesen leromlott, szétesett magyar városok Adyt idéző romos helyszínein a váradi szerkesztőség, a Fekete Sas, a Körös-part, a csucsai kastély elhanyagolt helyszínei olyan távolságba repítették Adyt számomra, mintha nem kilencven, de ötszázkilencven évvel ezelőtt járt volna arrafelé a költő. A múlt múltja keserves, az idő romjai kétségbeejtőek. Mégis, talán ott sok mindent másképp kezdtem látni az én addigi Ady-kultuszom világához képest.

Ma már, *vénülő* fejemmel, kezemmel, szememmel újra- meg újraolvasva a verseket – legutóbb az *Elhagyott kalóz-hajók*at és a köré csoportosított Ady-szerelmekhez írt vallomásokat – egy más, esendőbb, szép tragédiákra vágyó narcisztikus zseni képe bontakozik ki számomra a súlyos sorok közül. Egy költő, aki a költőséget mint inget viselte, Nessusként testére égetve, levehetetlen életméregként. S ez az Ady már nem a világok pusztulásán merengő megmondóember, hanem – a későbbi magyar líra és próza önpusztító zseni alkotóinak előképeként – támolyogva

bandukoló nagy magányos, aki hurcolja a szavak, képek, érzelmek terheit... S megissza a napi akárhány Ady-fröccsöt (egy rész vörösborhoz két rész fehér bor – Fülep Lajos közlése).

Az Ady-fröccsöt néha én is megittam – keserves ébredések voltak a másnapok. Ady minden napja, úgy hiszem, másnap volt. Keserves és élhetetlen. Amiben élnie kellett, mert nem tehetett másként. Mert magával sem volt könnyű együtt élni. Ahogy nekünk sem vele, mind a mai napig.

Sinkó István
tanár, festőművész, művészeti író

Ady és a patkányok

Vagyóczky immár tizenegyedszer rendezett a Nagyváradi Szigligeti Ede Színházban. Minden jel arra mutatott, hogy megbecsülik. Hallgattak rá a színészek, tapsolt neki a közönség, és a vezetőség is eltűrte. Ennyi idő alatt volt ideje kitapasztalni, hogyan töltse el a próbák nélküli idejét ebben a távoli rokon városban. Szüksége volt erre a tapasztalatra, mert az érkezése utáni ovációk, vagyis meghívások, baráti sörözgetések egy hét után lassan abbamaradtak. A furcsa meglepetések, mondhatnánk, bizarr kalandok is vesztettek gyakoriságukból.

A legutóbbi két évvel azelőtt történt.

Vagyóczkynak szüksége volt egy szőke parókára. Kérte a segédrendezőt, hogy vételezzen egyet a román szekciónál. Az asszisztenssel azt üzente az illetékes, hogy csak lila van, így aztán Vagyóczky maga baktatott fel a negyedik emeletre. Közben volt ideje végiggondolni, hogy ki találhatta ki azt hülyeséget, hogy amikor szétvált a román és magyar tagozat, a műhelyeket nem úgy osztották széjjel, hogy ide is jusson ruha, cipő, vendéghaj vagy akár monokli. Nem! A ruha a magyaroké lett, a cipő a románoké, s a paróka is, sajnos, a románoké.

És ez a rendszer évtizedek óta tartotta magát. Kérvény kérvény hátán feküdt a műhelyek vezetőinek asztalán, kipipálva vagy visszautasítva. Ezért aztán volt olyan előadás, amelyben Desdemona reneszánsz ruhában feküdt a baldachinos ágyon, míg a mór a Csárdáskirálynő frakkjában fojtogatta... Hozhatott volna tehát számtalan képtelen példát Vagyóczky – de megérkezett: a parókaműhely vezetője egy csinos szőke lány volt, némi narancsszínű melírozással.

– Mit óhajt? – kérdezte románul.

– Nem értem – felelte Vagyóczky magyarul.

– Nem beszélem magyar.

– English?

– Sure – válaszolta a szépség.

Így aztán Shakespeare okos nyelvén megtárgyalták a parókaügyet:

– We haven't got any blond wigs – hangzott a több mint elutasítás.

– A rohadt életbe! Nálunk Pesten ilyesmi nem fordulhatna elő.

– Maga pesti? – kérdezte békülékenyen a nő.

– Pesti. Sőt, budapesti!

– Az egészen más – nyújtotta kézcsókra a kezét. – Már azt hittem, itteni. Nem bírom, ha az itteniek nem beszélik a nyelvünket.

– Értem – nézte végig a lány formás lábait Vagyóczky.

– Akkor lesz paróka?

– Már hogyne lenne! – vette le fejéről a szőke parókát a részlegvezető.

– Egy kicsit melírozott... de kiszedhetem belőle.

– Nem! Így is jó lesz.

– Hát akkor kösz! – lóbálta meg Vagyóczky a parókát.

– Ciao! – köszönt el a lány, s beletúrt göndör, fekete hajába.

A színház legnagyobb gondja mindig Vagyóczky elhelyezése volt; lakott ő az Olaszi templom vendégszobájában, az egyik katolikus templom sekrestyéjében – de legtöbbször a Fekete Sasban. A Fekete Sasban, ahol valaha Ady szállt meg; talán éppen abban a mérhetetlenül magas szobában, ahol Vagyóczky fekhelye is volt. A rendező ezért kultikus helynek tartotta a szállodát – de nem szerette. A cigányok miatt. Ott kártyáztak a kanyarodó lépcső alatt, amikor úgy estefelé Vagyóczky elindult fölfelé. Az egyik hangadó, a kövér, félszemű utána kiáltott:

– Girls?

Vagyóczky vissza se fordult.

– Playing cards?

– No – állt meg Vagyóczky.

– Boys?

Vagyóczky eltűnt a fordulóban. A félszemű legyintett egyet, s folytatta a partit.

Az az igazság, hogy Vagyóczky jobban szerette azt a kis szobácskát, amit a város archívumában talált egy forró augusztusi este. A helyiség tényleg szobácska volt, pont olyan magányos embernek való, mint a rendező, ha nem rendezett. És hűvös volt, valamint ablaka a zöldre nézett. De a legfontosabb az egészben az volt, hogy a levéltár polcain ott sorakoztak a *Nagyváradi Napló* gondosan bekötött példányai. Ezzel pedig megoldódott Vagyóczky szabad óráinak is a kérdése. A rendező – ha tehette – az Ady-cikkeket forgatta, főleg a Szigligeti Ede Színházzal kapcsolatosakat. Egy délután egy szerfölött furcsa szösszenetre vagy inkább jóslatra akadt az egyik ezerkilencszázas évek elejéről datálódott évfolyam közepén, a *Tiszántúl* 1900. március 23-i számában. A váteszi cikk a patkányokról szólt. Köztudomású volt, hogy a színház miatt a város lebontatja a leendő alapok helyét elfoglaló üzletsort. A szerző szerint ezzel ezer és ezer patkányt szabadítanak a városra. Kérdés, hol találnak ezek új otthonra. Természetesen a Hellner és Felner által tervezett színházban, ugyanis a két zseniális építész a nézőteret a színház falaiba épített, a nézőtér alatti csatornákban keringő levegő által kívánta – a tervek szerint – fűteni... Körülbelül itt tarthatott a rendező a cikkben, amikor egy hervadt, hamu borította, szivarszagú őszirózsa hullott a lapok közé. Vagyóczky hátrafordult – a Mester állt mögötte.

– A rózsámat! – nyújtotta ki sovány kezét. Vagyóczky remegve adta vissza a virágot, melyet a másik gyűrött kalapja mellé tűzött. Akárcsak a Szieszta szanatóriumban készült képen, nézett a nagy, meggyötört szemek közé a rendező. Ady belepillantott a szakmai nyelven kommentált, hírnek nevezett, rövid kis hasábocskába. Megköszörülte a torkát, mint aki szomjas, majd megjegyezte:

– Ügyes. Írhattam volna én is. Az is lehet, hogy én írtam. Annyira evidens, hogy írhattam volna én is. Én voltam. Tudod, abban az időben úgy meghajtottak a szerkesztő urak, hogy azt se tudtam, költő vagyok-e, avagy publicista. Én írtam. Most már egészen biztosan emlékszem.

– Biztos?

– Mint a halál. Na, de hagyjuk azt most már. Morzsák Homérosz asztaláról! Hanem tudod, mit? Meghívnálak egy abszintra a Hungáriába, de még nem vagyok elég átlátszó. Ötven év múlva nappal is menni fog, Akkor már csak a hangomat fogják hallani.

Vagyóczky nem mert megszólalni. Ady nem is várt választ.

– Majd este! Találkozzunk a színház előtt. Addig is: „Sóvárgom a nagy éjszakába, / Várom a barna felleget, / Multát a szívnek, fénynek, vágynak, / Beálltát a nagy éjszakának…” – S ezzel el is tűnt.

Vagyóczky már alkonyattól a színház előtt sétált fel s alá, miközben továbbgondolta a cikkben olvasottakat. Rendezői fantáziájában megelevenedtek olyan előadások, amelyek közben dübörögtek a falak, s párosodáskor a zaj oly mértékűvé fokozódott, hogy félbe kellett szakítani az előadást, s a színidirektor bánatára vissza kellett adni a jegyek árát. Idáig jutott Vagyóczky, amikor – ahogy ígérte – megjelent a Mester. Beinvitálta Vagyóczkyt a Hungáriába, majd rendelt négy abszintot. (Ebből hármat magának.) Vagyóczky kezében megremegett a pohár, mert látta, látta, hogyan folyik le a költő nyelőcsövén a kékes folyadék.

Amikor kiléptek az utcára, egy méretes patkány egy meghatározhatatlan színű parókát vonszolt végig a járdán.

– Ne félj – csapott a rendező hátára a költő –, a magyarokat már kiirtották.

Urbán Gyula
író, költő, bábrendező

Ady

Úgy élt, hogy tudjon verseket írni.

Rendíthetetlenül ment végig útján. Fátumos, predesztinációs vátesz, „gőgös nagyúr”, akiben a szent, örök élet, a lélek tüze ragyog.

Nem szakíthatott szenvedélyeivel, hogy végigírhassa életművét.

Költőfejedelem volt, akinek minden gondolata és tette a kéthetente megírandó vers kiagyalására koncentrálódott.

Félt természetesen a hanyatlástól, amelyre oly sokan vártak, de ez nem következett be, a legszigorúbb bíró, az idő nem rostálta ki műveit.

Táltosnak tartották. Maga is gondolt erre – hat ujjal született.

Élt, és nagyon élt, és nagyon érezte az életet. „Teljes egészében, hatványán”. „Ha ki király, / Sorsának a királya…”

(Nekem legtöbbet Krúdy Gyula *Ady Endre éjszakái* című műve segített abban, hogy lássak egy holográf fényből alkotott lényt a vers mögött. Hogy jól ismerjem a korszakot, amelyben élt a szerző. Éppúgy összetartozik Ady Endre és Krúdy Gyula neve, mint ahogy Bartók és Kodály, Petőfi és Arany összetartozik. Testvércsillagok a magyar szellemtörténet egén. Fontos még számomra Latinovits Zoltán Ady-lemeze.)

Adynak volt két-három barátja (Révész Béla, Zuboly, azaz Bányai Elemér, Bíró Lajos), több híve (Hatvany Lajos, Vészi Endre), rajongói (nők és tanárok, akik néha terhére voltak), és voltak a vele élesen szemben álló hivatalos körök, akik gyűlölték, és az ilyesmi sohasem kellemes.

Sokan vették észre mostanában, milyen meglepően pontosan írja le száz évvel ezelőtt azt, ami most van. (Divatba nem jött, mert általában nem divat az olvasás. Pedig Ady-publicisztikát olvasni épp olyan érdekes, mint a verseit.)

Arról ír, hogy soviniszta, klerikális, haladásellenes betyár urak kezén az ország. Az akkori dölyfös kisúri babonás provincializmusnak az volt a fixa ideája, hogy Ady mindenekelőtt és minden esetre – nem magyar. „Én nem vagyok magyar?” – kérdi egyik versében a költő *(Gyáva kakasként fut az ellen).* Mostanában kezdjük nagyon jól érteni, miért volt ilyen haragos.

Az volt a vád ellene, hogy liberális, kozmopolita, zsidóbérenc, alkoholista, végül az adu ász – vérbajos. Ezzel körülbelül el volt intézve Ady Endre és minden érthetetlen förmedvény, amit összeirkált.

Nem magyar, és vallástalan. Éppen ezekkel nem lehet megvádolni a költőt annak, aki csak kicsit is ismeri a műveit. Persze előbb ember volt, azután magyar, és nem hitt a papok istenében.

Mondták még rá, hogy érthetetlen. Nehéz ma már megérteni, mi volt ezekben a versekben érthetetlen.

Persze nagyon bántotta, hogy „annyian űzték", de valami olyasmit érezhetett, hogy neki mindent szabad. „Egy fájdalmas és véres élet jussán".

Beszélt a benne élő szellem.

„És a szeme. Óh, hogy tudtak nézni ezek a feledhetetlen szemek." (Krúdy Gyula)

El akarta mondani, milyen a hely, ahonnan a világot nézi, töprengve a lét titkain.

„Nem ér fel már szitkozódás, piszok: / Lányok s ifjak szívei védenek."

Mostanában – minden emberi számítás szerint – újra neki fognak esni, mert kérdés nélkül életre-halálra elkötelezett liberális volt, és az ilyen alakokat – ha csak új kultúrkorifeusaink nem hasonlanak meg önmagukkal – az egészpályás kultúrharcban meg kell karaktergyilkolni.

Víg Mihály
dalszerző

A negyedik idő

A földből nyugodt ördög dalol
altatót a fáradt házaknak,
legfeljebb száz öreg lohol,
legfeljebb száz madár repül föl,
legfeljebb száz pártra omol:
közömbös,
közömbös ősz-éjszaka szól.
Kialszik mai szerelmünk,
legszebb cipőnk a sarkát törje!
Álmomban idegen lohol,
tudatalattink elveszett,
ámde szolgálónk, a gyomor,
nyugtalan fals nótákat dalol:
közömbös,
közömbös ősz-éjszaka szól.
Sört kérnek bátran a borhoz,
de nem iszik az igaz ember,
a szellem szellemet rabol:
közömbös,
közömbös ősz-éjszaka szól.

Tudjuk, hogy az eső esendő,
és az adós kifizet szeretettel,
mennyi furcsa lélek kavarog,
legtöbbjükből sose lesz ember.
Megnyugtatóbb sose lesz a hold:
fényével majd holnap is felver,
nyugalmad párnájába szagol:
közömbös,
közömbös ősz-éjszaka szól.

A közömbösség a szellemre
kimért örömmel válaszol,
minden jófejbe beköltözik
ellenségének kívánt sorsa,
nyálas, könnyű lakodalomba
ásítva néz be a butaság:
az ember büszke főnöke,
a pénz is utána lohol,
közömbös,
közömbös ősz-éjszaka szól.

Nem hiszem, akkor se hiszem,
hogy egy szóval táplált lidérc
halálba kap s életbe ránt,
végül ötszáz éve kísértek
vagy rövid rémület vagyok csupán?

Az Isten-lábon meglazítom
a világot odébb rugó,
rettenetes cipőt:
közömbös,
közömbös éjszaka a föld.

Vihar

Őrült hangszer: zúg, bömböl és búg,
az égnek sohasincs lova,
de nyerít, mint egy zongora.
A felhőket tépi, cibálja,
ez a vihar melódiája,
a haragoskék zongora.

Világ zúgása, felhők könnye,
tornázó faágak tora,
ez mind a vihar otthona.
A felhős, vad levegő vére
vízzé lesz az ő ütemére,
ó, haragoskék zongora.

Kiszáradt mederben hajtok

Fékezz, bringám, elötted hernyó mászik.
Világunkból egyszer még lepke válik!
Bár nem hiszem.
Fékezz, bringám, elötted hernyó mászik!

Tekerni, tekerni, tekerni egyre.
Földi üzenet száll a végtelenbe.
Bár nem hiszem.
Tekerni, tekerni, tekerni egyre.

Fantázialények gyűlnek körébed,
a túlvilágot is könnyen föléred.
Bár nem hiszem.
Fantázialények gyűlnek körébed.

Tévedtek mind az új-hozó királyok,
jobb volt a múlt, a régi borzadályok.
Bár nem hiszem.
Tévedtek mind az új-hozó királyok.

Én nem leszek a színtelenség hőse,
a tegnap-lopók Facebook-ismerőse.
Bár nem hiszem,
én nem leszek a színtelenség hőse.

Vörös István
író, költő, műfordító, egyetemi tanár

Napló- és albumtételek

2019 Ady-témájához

I.

[2019. 08. 28.] *Most* kezdek el az Ady-felkérés szövegével foglalkozni. *Ezennel.* Ijesztő lazaság? Hiszen vagy két hónapja tudok róla, ennyi ideje már, hogy elvállaltam a dolgot, felelősséggel. Vagy ellenkezőleg: bőséges ráhagyás ma nekifogni? Hiszen négy napom lesz rá így is. (Az igaz, hogy ma már: este van. Amikor jelen bejegyzésemet teszem.) Ennyi idő alatt bőven meg lehet csinálni a „feladatot" egyéb elfoglaltságok mellett is.[1] Csakhogy: nagyon főfoglalkozású Nemzeti Főköltőre amúgy mellékesen (oda)figyel(get)ni?! Ez probléma! Ez probléma lehet!

II.

[2019. 08. 28.] Megtettem az első lépést az Ady-felkérés szövegének elkészítése érdekében: (Ha jobban belegondolok, a második lépést teszem meg momentán, mert ez már a II. tétel-egységem itt.) Átnéztem, javítgattam és sorrendileg megcseréltem két rövid, alkalmi, játékos, stilizáló versemet, amelyeket a *RÖLIF*-hez közvetlenül kapcsolódóan írtam idén április végén – május elején. A *RÖLIF* egy Ady-hommage, lásd jelen dolgozat végén, lábjegyzetben, mert ugyan nem ez a mostani vállalásom fődarabja, mindazonáltal ha némely itteni szövegszakasz megértéséhez szükséges, akkor teljesen nem tehetem félre. Ezt az eljárásomat korrektnek gondolom az aktuálisan engem felkérő szerkesztőség felé, remélem, ők is lehetővé teszik számomra a részleges utánközlést – merthogy a *RÖLIF* a maga eredeti helyén már megjelent. Viszont az *[Itt élt...]* és a *Vaj a Holdban* még nem. És ahogyan mondom, eredetileg, sokáig, mindmostanáig fordított volt a sorrendje az utóbbi kettőnek. (Már egyáltalán nem értem, hogy miért.)

III.

<1979. 10. 06-áról, kb.> [2019. 08. 28.] Elgondolkodtató lehetne (persze ki és miért gondolkodna el rajta?), hogy Ady Endréről én külön elgondolkodni csak felkérésre kezdek. És még úgy is csak vonakodva. Példa lehet erre a *RÖLIF*-en kívüli másik *Beitrag*om az áprilisi *Napút* hasábjain. Nem akarom itt utánközölni („Közöljön *után* a *Szépirodalmi Figyelő!*") – nyugtatok meg mindenkit –, egészében biztosan nem, ám annyira lényegi megállapításokig jutok benne, legalábbis a magam számára, hogy néhány ottani mozzanat így vagy úgy, de egy második Ady-kidol-

[1] Ady Endre vajon hány leadandó publicisztikának – vagy akár versnek – veselkedett neki határidő előtt ennél sokkal később? Tényleg! Határidőkhöz való viszonyáról szinte semmit sem tudok. A folyamatos termelés professzionalizmusát – kényszerét? – képzelem el nála.

gozásomban is helyet kell kapjon. – Körkérdésre válaszolok volt, hetedmagammal.[2] S csak most döbbenek rá: az első kérdést alaposan félreérthettem, félre akartam érteni?, amennyiben túlságosan általánosan értettem... És nem abból a szempontból mérlegelek ott elsősorban – noha azért persze ettől sem tekintek el –, hogy Ady munkáinak szövegközpontúbb, érdemibb vizsgálata izmosodott-e *azóta*. (Azóta, hogy József Attila a kontextuson belül még egy Kosztolányi Dezsőt is kénytelen volt elmarasztalni a szövegekre való lényegi koncentrálás hanyagolása miatt Adynál.) Mintha inkább a „Kulcsár Szabó-iskola" létrejöttét, érvényesülését, hatását ünnepelném válaszomban! (Lehet azt eléggé ünnepelni?) Ennyit az elsőről, a második kérdést viszont (?) meglehetősen líraérdekűre vetten válaszolom meg. Tehát saját „Ady-képemet" döntően az életmű költészeti része alapján vázolom fel, abban osztályozom kétfelé a versanyagot: ragyogó-hasonlíthatatlanra és nugát-csokoládéra. Azaz elsődlegesen költőnek tekintem Ady Endrét. Annyira elsődlegesen, hogy valamiképp kizárólagosan. Holott tekinthetném – jelentős mértékben – publicistának vagy novellistának is. Vagy éppenséggel el is tekinthetnék esetében bármilyen szövegtől konkrétan, és fordulhatnék csak a jelenség felé. Mint annyian. Mint valójában (majdnem) mindenki?

Az általános iskola 6. osztályának (talán) első féléve rémlik fel előttem. Amikor is a magyarirodalom-órán nagyjából fél éven át foglalkoztunk Ady Endrével. Ha emlékezetem nem csal, mert lehet, hogy már tavasz felé volt ez. Mindenestre a hivatalos tanterv szerint történt. Lehet, persze, hogy csak négy hónap volt az egész. De plasztikusan előttem van, mekkora lelkesedéssel álltam a dologhoz a folyamat kezdetén. A folyamat végére viszont már elpárolgott lelkesedésem. Erről tudok beszámolni, őszintén, kommentár nélkül. Valamit jelent ez, különösebbet? Egyáltalán nem biztos. Nem lennék hosszútávfutó alkat? Ez sem biztos.

IV.

[2019. 08. 29.] „1929 óta szerintem bőségesen javult a helyzet Magyarországon az »elemző kritikákat« illetően. Növekedett ezek száma, aránya, különösen az utóbbi évtizedekben vált az ilyesféle, tehát a szövegközeli és elméletileg megalapozottabb értelmező dolgozatok készítése követelménnyé. Azonban nem elsősorban az Ady Endre lírájával foglalkozó kritikai munkák között – mármint az *arány* helyzetére gondolok. Vagyis mennyiségileg ezen a területen is nőtt a módszeresség jelenléte, csakhogy ezzel párhuzamosan az irodalmi kérdésfelvetéstől eltávolodó tárgyalások viszont özönvízszerűen örvénylettek fel az ide vonatkoztatható írások sodrában."[3]

V.

[2019. 08. 30.] *Megolvasok* néhány szöveget (újra) a *Napút* idén áprilisi (lényegében egészében) Ady-összeállításából. „Ady több mint irodalom – áll Kenyeres Zoltán 2008-as esszéjében, amelyet a Napút újra lehoz vagy először hoz le (amennyiben megírása évében esetleg »csak« előadásként hangzott el). – [...] Mintha kétféle értékelés dimenziójában kellene egy időben és egyszerre előrehaladni: alapos elemzéseket végezni egy szűkebb poétikai-esztétikai fogalomrendszer koordinátái szerint [...] és ugyanakkor egy evvel ok-okozatilag alig kapcsolatba hozható tágabb

[2] József Attilának eredetileg a *Toll* 1929/18. számában megjelent, a szóban forgó költő és teljesítménye körül korábban kirobbant és a lap hasábjain lefolytatott vitát lezáró, Ady-vízió című munkáját elektronikusan külön-frissiben eljuttatva a felkértekhez, a Napkút szerkesztője a következő kérdéseket tette fel: „1. Mennyire aktuális a cikk? József Attila írása óta javult-e a helyzet az elemző kritikákat illetően? 2. Az Ön Ady-képe."

[3] Zsávolya 2019, 27. o. (Mégis közlök hát belőle itt is!)

társadalomtörténeti […], politikatörténeti, mentalitási, értelmiségtörténeti koordináta-rendszer kereteiben kellene gondolkodni."[4] S Kenyeres Ady majdhogynem totális „dekanonizációját" észrevételezi mostanára. Aligha lehet a mai változékony, felfogását minduntalan változtató kor „megnevezett és magáénak vallott elődje", lévén „örökös kritikus és örökös állásfoglaló" (31). Túlzott pesszimizmus!

VI.

[2019. 08. 31.] Térey János beszéde (?). Elhangzott a Petőfi Irodalmi Múzeumban, Ady halálának századik évfordulóján, 2019. január 24-én. Tulajdonképpen novellisztikus kvalitásokat is mutat az írás (Térey 2019), és igazán nem mondható rá, hogy nem szembesít az esztétikai teljesítménnyel: a *szövegekkel*. Az *akkori* szövegekkel, ugyanis még a debreceni joghallgató áll a középpontban. (Térey „tehetséges", ám „könnyed verselésű sorokat" vél felfedezni, s arról beszél: „hallani is, Ady itt még nem Ady".) Az egyelőre szükségképpen elmaradó műértelmezés helyett a szerző előás *egy* Varga Ilonát, aki névtelen levélben érdeklődik a *Debreczeni Hírlap* szerkesztőségétől 1899 elején, hogy miért is olyan búsak Ady versei… Levelezés kezdődik a két fiatal között, az ismeretség azonban örökre meg is marad ezen a szinten; „Illi" nem kíván személyesen megismerkedni. Valójában talán nem is ez a munka fő attrakciója, hanem, hogy hogyan, milyen kreatívan idegenkedett Ady Endre „a Maradandóság városától", Debrecentől, amely Téreynek is szülőhelye. Az érett Adyról Térey azt mondja, a magyar irodalom egyik „megkerülhetetlen, máig sugárzó hatású költői életművét" alkotta meg. Kissé lexikonos általánossággal cseng a fülünkben ez a vélemény, és nincs megtámogatva mikroelemzéssel. De a legalább időlegesen közössé vált „televény", az „ugar" mindkét részről dokumentálható ismerete feltétlenül hitelesíti ezt a véleményt.

II.

Utánlövések a RÖLIF-hez[5] [2019. 08. 28.]

(1) *[Itt élt…]*

Itt élt a Nagy Szemű, lám, *a* lakásban!
Csendesen forgolódom: ez a kása;

---

[4] Kenyeres 2019, 29. o. Bőségesebben fogyasztóknak: Uő 1998.

[5] A *RÖLIF* az a vers, amelyet a Veres Pálné utcai Ady-lakásmúzeumban a Szondi György által szervezett költői *plen air*-alkalmon „szereztem" 2019. április 26-án (alapvetően, mert utólag egy kicsit lehetett még dolgozni rajta). Tehát: *RÖLIF // – kétoldalt félszobák*. // Hányszor léptem el itt, a ház előtt már… / RÖLIF-szemed tűzött a lomb közül. / Először jövök feljebb: hogyha ködtár, / Táruljon szét, erkélyedről – örökül. // Bár a kis balkon leszakadhat velem, / A teremőrön át kell kijutnom. / Nincs zaj kávéházak felől, Istenem! / Visszahúzódás lesz ősi jussom. // Pár Tihanyi Lajos-tájrajz kisér majd / Haza, tipródva, a kora nyár von; / „A-Dolgozón-Minden-Megvan" szirénhang: / Írópult, dívány s TéDé az ágyon. – // Hogy én mire szerződtem, nem tudom még. / És *már* sem, és: sosem fogom talán, / De környez ónvilla, márffyzott képség, / Egy-egy jó portréd a szobák falán. // Mire is szerződtem? Nem mondja meg föld. / Csendélet szív fel; Nappali-Közép, / S kétoldalt félszobák. Lent pajzs RÖLIF döng, / Mikor távozom az utca közén. // A ház előtt lépve már tudom én azt, / Hogy, bizony, nem gyűjtöttél tárgyakat. / Poggyász, világ körüli úton, vígasz / nem dobált. A vágy szemként fennakad. (Megjelent: *Napút,* 2019/2. sz. 217. o.)

Reggelim ma, éppen csak elfogyasztom.
Szép penzum, rágom! Majszom szó-szakasztó;
Emlékmű nem lesz. A kása maga
Lő szét; sörétlik minden csillaga:
Országos égbolt, ahová kilátok,
Hang, emlék nélkül. Repül ima, átok.

Kommün előtti, jó ingatlanárak?![6]
Nem békebeli, ám télmélyi árok...
Gödör fogadja, tartalmazza eztán,
Múzeum-lépcsőn fagyos piedesztál.
S az alj felfordul, megindul a tetőnek;
„Zuhanása" szakadékból előleg.
(Hová jutok most, átbújva a konyhán?
Csucsai csúcson nyí Győr, Szolyva, Bonyhád.)

(2) *Vaj a Holdban*

Márffy márkázza legvégül vajad majd...[7]
Epizódjátékos a „drága Mis'".
Ne kérdezzék erről Leo Varadkart;
Más érdeklődés. Te meg kis hamis.

Holdfényben látszol? A holdfény magad vagy;
Tejszín derengés; hegedűre írt
Hegedű-alak. Játszom rajt'... – Tagadlak!,
Testem-lelkembe fojtva a szatírt.

Fojtom és fojtom, de – mindegyre, folyton –
furtumfurt dallam, szőkén felszököl
s visszahanyatlasz megújra, balettlag.

---

[6] Az emlékhely teremőrének szíves közlése szerint ezek az árak a világháborús, majd forradalmi helyzet következtében a későbbiekben jócskán leromlottak, így Csinszka majd csak jelképes értékért tudta a lakást eladni.

[7] Talán észrevehető, hogy itt már Csinszkáról van szó, őhozzá irányul valakinek a beszéde. De fikcionálisan; *nem* az én beszédem ez. Akárhogyan is, életes stilizációval vezetődik tovább itt a tárgyalás vonala. Csakhogy hová? Körré hajlik be/össze a vonal? Visszatér önmagába újra? „S megint elölről"(?).

Vállalom, hát: bizonyítani köll;
Ruhád fodrát csillagcsipkékre bontom.
Éjjel? Benyel! A Holdban lesz, ha lesz nap.

VIII.

[2019. 09. 01.] Nem szólt eddig a szerkesztőség, hogy immáron egy napja túlhaladtam a megígért szövegleadási határidőn. Ezért felszabadultan *megolvastam* még a *Szépirodalmi Figyelő* 2019/1. számából az Adyval foglalkozó blokkot (újra!). Havasréti József, Herczeg Ákos, Boka László és Lapis József tanulmányai arról győztek meg, hogy Ady Endre munkásságáról is lehet úgy tárgyalni, mint egy irodalmi író munkásságáról, és hát akkor Ady Endre is irodalmi író (volt) valójában. Mint például Kosztolányi Dezső. És ez a felismerés, bizony, megnyugtatott! Nagyon megnyugtatott. (Mert eddig valósággal rettegtem attól, hogy valamiféle emberfeletti szörnnyel találkozom.)

Ady-emlékérem hátlapja (bronz, Beck Ö. Fülöp, 1919)

IX.

[2019. 09. 01.] Jelen, felkérés-teljesítő tételeim összességében jóval közelebbi pozíciómat mutatják Ady Endréhez, mint amilyen pozícióba vele szemben még a tavaszi Napút-felkérés idején helyezkedtem. Még egy felkérés kellene valahonnan ahhoz a jubileumi esztendőben, hogy lelkes hívévé váljak? (Mert csodálója, az vagyok!) Idő szempontjából határeset lehet ez már, holott az év egyharmada még hátravan.

Hivatkozott művek

Kenyeres Zoltán 1998. *Ady Endre.* Korona, Budapest.
Kenyeres Zoltán 2019. Ady Endre és akiknek nem kell. *Napút,* XXI. évf. 3. sz. 29–31. o.
Térey János 2019. „Milyen jó nem ismertnek lenni”. *Napút,* XXI. évf. 3. sz. 90–94. o.
Zsávolya Zoltán 2019. József Attila Ady-vízió című írásához. *Napút,* XXI. évf. 3. sz. 27–28. o.

Zsávolya Zoltán
író, költő, egyetemi tanár

Papp Máté

„Fejét, jussát, szívét kobozzák…”

Összekönyöklés Kósa Ferenccel[*]

Kósa Ferenc 1956-ban érettségizett, a forradalom évében vált – talán idő előtt – felnőtté. Akárcsak a magyar filmművészet, amelynek nagykorúvá válását az 1959-ben alakult, fiatal filmesek által kezdeményezett Balázs Béla Stúdió is nagymértékben elősegítette. Kósa Ferenc a korabeli propagandától elhatárolódó, önrendelkező módon működő műhely tagjaként, harmadéves főiskolásként kapott lehetőséget, hogy tanulmányai végén egy nagyjátékfilmmel diplomázzon. A stúdión belül nyílt szavazással megválasztott, illetve állami támogatásban is részesülő filmterv a vonatkozó pályázatkiírásnak megfelelően a magyar parasztság sorskérdéseiről kellett hogy szóljon. A *Tízezer nap* című, azóta klasszikussá vált alkotás sorsfordító szerepet játszott a Nyíregyházáról a fővárosba kerülő, pályakezdő rendező életében. Nem mellesleg pedig Nagy László barátságával is megajándékozta őt, aki ugyancsak hasonló körülmények közül, egy felsőiszkázi paraszthász tornácáról érkezett Budapestre…

– Én messziről jöttem, Szabolcsból, és az őseim között sok olyan ember élt, akik ehhez a világhoz tartoztak. Talán ez is hozzásegített ahhoz, hogy a kollégák az én filmtervemet választották. A stáb egyébként a stúdióbeliekből állt össze: Sára Sanyi lett az operatőr, Gyöngyössy Imre működött közre az ún. filmnovella átírásában, forgatókönyvvé formálásában, Huszárik Zoltán, Gaál István, Szabó István, Rózsa János, Kézdi-Kovács Zsolt, Gábor Pál és a többiek pedig mentek az országba szanaszét, hogy a kodályi, bartóki népdalgyűjtések mintájára keressenek sorsokat, arcokat, elbeszéléseket, dialógusokat. Az, hogy ehhez a modellhez igazodtunk, szembement azzal a szokásos módszerrel, hogy a filmgyár leányfalui alkotóházában vagy egy eszpresszóban szülessenek meg a szinopszisok. Ezenkívül ez a demokratikus és tisztességes közösség olyan erős volt a diktatúra kellős közepén, hogy a filmes kollégáim úgy segítették a munkámat, mintha a sajátjukról volna szó. Így született meg a *Tízezer nap,* és amikor elkészült, volt egy elővetítése a filmgyár nagytermében, ahová meghívtam körülbelül harminc magyar alkotó értelmiségit: az írók közül többek közt Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Déry Tibort, Veress Pétert, Nagy Lászlót, Juhász Ferencet, Tornai Józsefet, a filmesek közül Jancsó Miklóst, Makk Károlyt, Kardoss Ferencet, képzőművészeket, valamint zenével foglalkozó barátokat és ismerősöket is. Ez három nappal a filmfőigazgatói, cenzurális átadás előtt zajlott le. A film ’56-os jelenetében elhangzott az a szó, hogy forradalom. Ezt a szót használni akkoriban szigorúan tilos volt. Akik ott ültek, természetesen ismerték a tételeket. A vetítés után Nagy László odajött hozzám, és azt mondta: „Ferenc, én csak azt kérdezem tőled, hogy készen állsz-e. Mert lehet, hogy ezért a filmért meg kell halnod.” Aztán hozzátette: „De ne engedj belőle, mert ez igaz film!” Megdöbbentett a kőkemény és letisztult fogalmazása, és azt feleltem, hogy készen állok. Így kezdődött a barátságunk.

– Pár nap múlva ugyanebben a teremben tekintették meg a filmet a főigazgatóság tagjai is. Az ’56-os jelenetnél

[*] Az interjú 2015. októberében készült.

felálltak, leállíttatták a vetítőt, a kópiát pedig elvitték. Kósa Ferencet arra kérték, hogy vágja ki a jelenetet vagy szinkronizálja át a forradalom szót ellenforradalomra, ő azonban megtagadta ezt. Az eddigi kollégiumi vaságy és a népköztársasági ösztöndíj is megszűnt, a rendező a szó szoros értelmében az utcára került, diplomát nem kaphatott, filmet nem forgathatott, sőt bírósági eljárással is fenyegették. Az elkövetkező szörnyűséges három évben többen segítettek neki életben maradni. Egyikük Nagy László volt, aki feleségével, Szécsi Margittal együtt arra biztatta, hogy tartson ki, és ne engedjen semmit kivágni a filmből, amely csodával határos módon 1967-ben meghívást kapott a cannes-i filmfesztiválra…

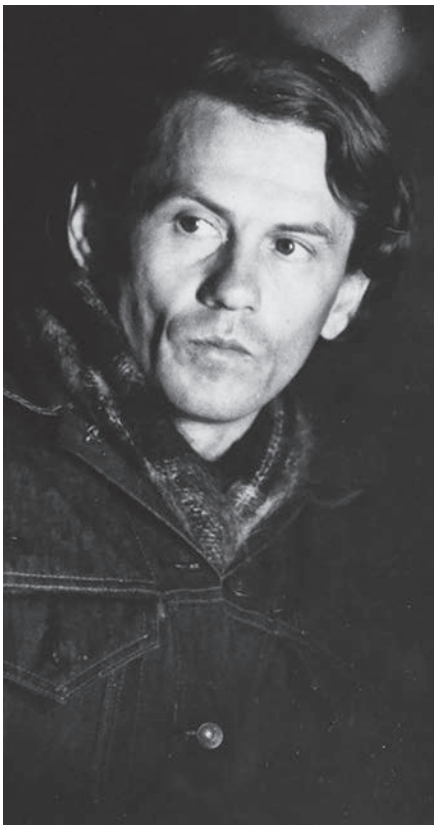

Kósa Ferenc (1937–2018)

– Úgy kerülhetett ki külföldre, hogy abból a harminc emberből, akik ott voltak azon a bizonyos zártkörű vetítésen, valaki vagy valakik elvitték a hírt Franciaországba. Máig sem tudom, ki volt vagy kik voltak. Vagyis nem a magyarok nevezték, hanem a franciák hívták meg a filmet, egy diplomáciai jegyzéket mellékelve a Magyar Külügyminisztériumnak, hogy vagy ezt küldik Cannes-ba, vagy a továbbiakban nem tartanak igényt a magyar film részvételére. A korabeli magyar állam nem akart konfliktusba keveredni a nyugati hatalommal, ezért kénytelenek voltak kiengedni a filmet. Ott voltunk Sára Sándorral a cannes-i vetítésen a fesztivál elején, ahol a teltházas közönség negyedórás vastapssal fogadta a *Tízezer nap*ot. Azt írták a másnap megjelenő kritikák, hogy mindjárt a fesztivál első napján eldőlt, hogy melyik film kapja a nagydíjat, amit végül meg is kaptunk. Persze jöttek utána a franciaországi, amerikai, sőt japán ajánlatok, hogy hol szeretnék dolgozni satöbbi. Úgy fogtam föl, hogy ez a váratlan elismerés számomra elsősorban erkölcsi kötelezettséget jelent. Ugyanakkor bizonyos védettséget is, mert nem tudnak olyan könnyen eltenni láb alól. Ettől az időtől kezdve Nagy László és Csoóri Sándor hívták fel a figyelmemet arra, hogy a továbbiakban olyan filmekben kell gondolkodnom, amelyek megfelelnek ennek az erkölcsi alapállásnak.

Ekkoriban alakult meg egy társaság, nem hivatalosan vagy jogilag, hanem szellemi értelemben. Néhányan összejöttünk heti rendszerességgel, hogy figyelemmel kísérjük egymás munkáit, és hogy mások tevékenységét is értékeljük, megbeszéljük. Állandó tag volt Szécsi Margit, Csoóri Sándor, Tornai József, ha volt ideje feljönni Nagykállóból, akkor Ratkó József is kivette a részét a műhelymunkából, a filozófusok közül Tőkei Ferenc volt jelen, de politikusok, politológusok is megjelentek Pozsgay Imrétől Bihari Mihályig. De ha mondjuk Andrzej Wajda, Tarkovszkij, Klimon, Csuhraj vagy más kelet-európai rendező kollégák itt jártak Magyarországon, akkor ők is meg lettek hívva. A hetvenes évek közepéig egyre bővülő, Berek Kati színésznővel vagy határon túli írókkal, például Sütő Andrással kiegészülő társaságnak kimondatlanul is Nagy László volt a legfontosabb résztvevője: a puszta jelenléte is olyan abszolút mértéket jelentett mindannyiunk számára, hogy önkéntelenül is rászoktunk a pontos kifejezésmódra, az elfogulatlan gondolkodásra, a nyitottságra, az öntörvényűségre. Ezt szavakkal nehéz így utólag rekonstruálni, mégis tudom tanúsítani, hogy ha Nagy László egy-egy monológnál vagy gondolatmenetnél bólintott, akkor az milyen nagy megtiszteltetésnek számított. Emlékszem, ahogyan a *Küldetés* című filmemet befejeztem és megmutattam a barátaimnak, hasonló elismerésben részesültem, amikor Laci a vállamra tette a kezét, és röviden így szólt: „Erről van szó, Ferenc. Ezt sem fogják megköszönni neked, és soha nem fogják megbocsájtani.”

– Ahogy a már Nagy Lászlóval együtt megálmodott, nagyszabású Ady-film ötletéből sem kértek a hatalom korifeusai. A filmgyár udvarán a következőképpen figyelmeztette Kósa Ferencet az akkori főigazgató: „Hallom, Feri, hogy Nagy Lászlóval filmet akartok csinálni Adyról. Ugyan, öregem, Ady önmagában is problematikus. Hát még ha ti csináltok róla valamit!”

– Hosszú hónapokon át Adyt elemeztük. Néhány alkalommal eljött hozzánk Latinovits Zoltán, aki imádta Adyt, és akire tulajdonképpen a készülőfélben lévő filmet írtuk. Nagy László segítségével és Latinovits közreműködésével Ady költészetének olyan tartományaiba érezhettem bele, ahol korábban nem voltam járatos. És tanúja lehettem, hogy a kortárs költők közül a legközvetlenebb lelki kapcsolat Adyval Nagy Lászlóban alakult ki. Nemcsak hogy ismerte, hanem olyan hihetetlen mélységekig értette, átérezte ezt az életművet Petőfiével vagy József Attiláéval együtt, hogy nem gondolhattunk mást, mint hogy ezekhez a géniuszokhoz Laci áll a legközelebb. Mindezek szellemében a film elejére azt találtam ki, hogy van egy fehér fal, a fehér fal egyik részén Ady Endre portréját látjuk, a másik részén József Attiláét, és a kettőjük között egy asztalnál ül Nagy László. Ez a három költő tehát össze lett kapcsolva, Laci pedig először jelent meg így, harmadikként ebben a társaságban. Nagyszerű klasszikus költőink éltek még akkoriban, és igen kevesen voltunk még, akik úgy képzeltük, hogy Ady, József Attila, illetve Nagy László összetartozik, és ők hárman tartoznak össze elsősorban. Az én feladatom és a meggyőződésem is arról szólt, hogy ezt a hármast összehozzam.

– A fentebbi kezdőkép már az elutasított filmterv ötvenpercessé sűrített televíziós változatából való, amely Latinovits Zoltán időközben elkövetett öngyilkossága után Juhász Jácint versmondó főszereplésével készült el. A költői montázsnak is nevezhető, szürreális emelkedettségű etűd a vallomásos megnyilatkozásnak, a történelmi üzeneteknek, a lelkek találkozásának szintézise volt. Egyfajta esszenciális foglalata az Ady-féle költészet párbeszédbe bujtatott, magyarsághoz intézett monológjának, amelybe a maga módján Nagy László is bekapcsolódott a költészet napján leadott ünnepi műsor költői bevezetőjében…

– Nagy László elkezdte mondani a költészetnapi bevezetőjét: mondta, mondta, mondta – én végig tartottam a képet a kamerával, hogy ameddig lehet, a kép bal és jobb felső sarkában Ady és József Attila is legyen ott, de közben mentünk rá Laci arcára – és eljutott egy pillanatig, ahol az a mondat következett: a magyar nép „fejét, jussát, szívét kobozzák”. És itt megállt. Ráérzett arra, hogy ez a máról szól, hogy itt nem költészetnapi visszaemlékezés történik, hanem jelen idejűvé vált ez a csodálatos Ady-sor: „fejét, jussát, szívét kobozzák”. Ahogy ma is kobozzák. Aki nem teljesen vak a mostani történelem iránt, az pontosan látja, hogy ugyanaz történik, mint Ady vagy Nagy László idejében. Éppen ezért ma is lehetne filmet forgatni róla; olyan filmet, amelynek az olvasata élesen szemben áll akármelyik torz politikai hatalommal. Az ebből fakadó időtlenség az én szívemet is meggyötörte akkor. Laci pedig elnémult. Hiába rendelkezett a legnagyobb önuralommal, ez a dolog meghaladta az érzékenységét. Nem tudott tovább beszélni, pedig akart még szólni pár szót, hogy lezárja ezt a megnyitó szöveget. Éreztem, hogy az ő szíve is bajba került, attól féltem, hogy meghal. Kiment a Könyves Kálmán körúti kis műteremből a folyosóra, volt ott egy szódásballon, odaállt, fölgyürkőzött, és az ereire eresztette rá a vizet, utána pedig alátette a tarkóját, hogy lehűtse. Aztán szünetet kellett elrendelni, és utána újravenni a bevezetőt, hogy „hibátlanul” végigmondja. Azóta se ment le a Magyar Televízióban, akkor viszont igen, anélkül, hogy belenyúltak volna. Fantasztikus fogadtatása volt, Kormos István írt róla szépen a korabeli kritikák között. Ez volt a Nagy Lászlóval való szellemi közösségünk egyik leágazása, vagy talán a tengelye annak, ahogyan mi egyszerre közelítettünk a magyar történelemhez, a magyarság megmaradásához és a magyar költészethez. Mert Nagy Lászlóval mindig a történelemhez és a művészethez való viszonyunk erkölcsi alapjairól gondolkoztunk, sosem konkrétan alkotói vagy technikai kérdések merültek föl, mert azok részletkérdések, csak az alapkérdések kerültek szóba. És ezek mindig arról szóltak, hogy hogyan lehet igazat

mondani ennek a nehéz sorsú és megtévesztett népnek vagy társadalomnak. Ezekből a beszélgetésekből, összejövetelekből én többet tanultam, mint hogyha elvégeztem volna több egyetemet, mert ilyen természetű a művészet. Ez egy alkotói és emberi kapcsolat volt egyben.

– *A dr. Béres Józsefről készített Kósa-film újabb közösen megvívott harcokat hozott. A Kisvárdán, igen szerény körülmények között élő orvos nem toxikus gyógykészítményéről, illetve annak életmentő hatásáról szóló, titokban készített tízórás dokumentáció szintén a filmgyár nagytermében került bemutatásra, nagyjából ugyanabban a baráti körben. A film a* Tízezer nap*hoz hasonlóan rögtön a vetítést követően egy páncélszekrény mélyére került…*

– Mivel bizonyos megszólaltatott betegek a gyógyulás gyanújába keveredtek, ahogy a film véget ért, azonnal megjelentek az illetékes hatóságok, és a filmet az első kockától az utolsóig lefoglalták. Tíz évig én se nézhettem meg. Éles harcba keveredtünk tehát egy más természetű hatalommal, amelyik attól félt, hogy ha ezt a filmet nyilvánosságra hozzák, akkor elszöknek az emberek a kórházakból. Mi nem állítottuk azt, hogy mindenki meggyógyul, csak azt rögzítettük, amit láttunk és tapasztaltunk. Béres József mint kuruzsló ellen készen állt a vádirat, tizenöt évre akarták elítélni. Mentenünk kellett őt, hogy ne öljék meg, de mentenünk kellett a reményt is, hogy létezhet esetleg egy másféle orvoslás. Akkor én már rég a tűrhetetlen kategóriába tartoztam. Ezt a negyedik „T”-t Aczél György találta ki (a támogatott, tűrt, tiltott kategória után), amelyikbe engem sorolt be elsőnek. Összeomlottam megint, és nem tudtam védeni magam, mert csak a filmem tudott volna igazolni. Ismét teljes kitettségbe, kiszolgáltatottságba kerültem. Nagyon nehéz napjaim voltak, és bizony ilyenkor az emberben sajnos az is fölmerül, hogy alkalmas-e erre a világra… Egy éjszaka már a végső mélyponton voltam, amikor valaki csengetett a Keleti Károly utcai lakásajtón. Ott állt Nagy László, és azt mondta, hogy belegondolt, milyen helyzetbe kerültem, ezért eljött, és valahogyan segíteni akar, mondván: én megtettem a magamét, hát most ő következik. Leült, elővette az „irkáját”, és készített velem egy interjút a nyilvánosan le nem vetített és hivatalosan betiltott film közérdekű tétjeiről.

– *Az* Élet és Irodalom *szerkesztősége által nyomdába küldött anyagot végül a megjelenés előtti este, felsőbb utasításra bezúzták. Mire másnap a költő „elbotozott” az újságoshoz, és a rendező is hozzájutott a laphoz, már nyoma sem maradt az interjúnak. Ahogy a Béres-film is a feledés homályába merült.*

– Így aztán Laci is belekerült mellém a tűrhetetlen kategóriába. Nem szakmailag hozott tehát össze bennünket a sors, mert én nem kotnyeleskedek bele a költészetbe, Laci pedig nem volt filmes, de a felelősségérzetünket tekintve közösségben voltunk. Azt is elmondhatom végül, hogy hálás vagyok a sorsnak, hogy egyáltalán találkoztam Nagy Lászlóval, és barátomnak tekinthettem. Ez a kapcsolat pedig nem halványodott el a múló idővel sem. Ma is, hogyha nehéz napjaim vannak, elő-elővesszem az írásait, és igyekszem ehhez a barátsághoz hűséges maradni. Látod, most is lenne millió dolgom, amit el kéne végezni, mégis leülünk, összekönyöklünk, pár percet beszélgetünk, és megint csak ott vagyunk, hogy az ő mértékei szerint váltunk szót, mert nincs, aki őt helyettesíthetné. Nem látok olyan embert a magyar költészetben, de a magyar közgondolkodásban sem, aki hozzá fogható volna, aki törvényt szabna. Látok megkeseredett, visszavonult zseniket, akikkel találkozom, és panaszkodnak nekem, hogy borzalmas, hogy hova jutottunk, és hogy ők már mindennek hátat fordítottak. Laci nem fordított hátat, hanem kimondta, megnevezte a bajokat, és mindenekelőtt mértéket támasztott. Nem bántott senkit, nem akart hatalmat, de ahogy írta, a verseiben hatalom volt. És hatalom van bennük ma is. De Nagy László nincs. Nagy László hiánya van.

G. István László

Sás

A sásliliom narancssárga, a napfényben
mégis szőke hajfonatú lánysereg
hullámzik a lejtőn a sziklakertben
odalenn. Mondanád, hogy háremúr
vagyok, szélszabdalta táncban, kelyhüket
elrejtő, kitáró odaliszkek vesznek
körbe, lélegzetem lesve, elodázott
gyönyört ígér a gyantaillat is, ami egy
fuvallattal ezüstfenyőkről érkezik. De minden
narancsaranysárga tincs hínárígéret, lábamba
kapaszkodik, kötélkulcsolás. Ahogy táncol,
lehetne tűz, de csak vízöntött parázs, lehetne
sós, de csak sás, mocsár
és algaíz.

Ároni ház

Csepregi Zoltán

A nepotizmus protestáns változata?

Az „ároni ház" és „ároni család" kifejezések metaforikus használata főleg Magyarországra jellemző, bár a párhuzamos szóhasználat idegen nyelveken is kimutatható. A Zoványi-lexikon definíciója szerint:

> „Ároni családok, a magyar prot. egyházakban szokásos elnevezése azoknak a családoknak, melyeknek tagjai több nemzedéken át lelkészi állást töltöttek be. A 16. és 17. században szokásos névadások különösségei rendkívül nehézzé teszik az ilyeneknek egészen a kezdetig terjedő megállapításait, újabb időkből pedig az adatok hiányos volta s nem egyszer megbízhatatlansága gátolja rendszeres összeállításukat, ami teljessé sohasem tehető. Legnevezetesebbek az ilyen családok közül az ev. Pilarikok, Serpiliusok, Hodikok, Perlakiak, Sztehlók, Bartholomaeidesek, Szeberényiek…" (Zoványi 1977, 32. o.)

A kifejezés konnotációja a 19. századi felekezeti szakirodalomban és azóta is többnyire pozitív (Payr 1905). Másfajta megközelítéssel a Luise Schorn-Schütte nevével fémjelzett történészi iskolában találkozhatunk. A kutatási irányzatot Schorn-Schütte 1992-ben benyújtott habilitációs dolgozata alapozta meg (Schorn-Schütte 1996), majd általa szerkesztett tanulmánykötetek[1] és általa vezetett disszertációk népszerűsítették tovább.[2] Schorn-Schütte a papság példáján az értelmiségi életpályákat és a polgári habitus mintáit vizsgálja, azt felismerve, hogy – az egyházi anyakönyveknek hála – a polgári és értelmiségi rétegek között a papság életrajza a legjobban dokumentált, szinte a nemesi családok forrásadottságait is megközelíti.

Ez az iskola a társadalmi magatartás és mobilitás sajátosságait mintegy madártávlatból, tízezres nagyságrendű adattömeget vizsgálva elemzi. Ez a módszertan egyaránt alkalmas arra, hogy tartós, időben és térben kiterjedt mintázatokat kimutasson, amellett feltárja ezekben a regionális vagy éppen korhoz kötött különbségeket is.

A kora újkori karrierstratégiákban például feltűnő, hogy többek között a teológiai tanulmányok, a papi hivatás játsszák a lift szerepét, ezek a társadalmi felemelkedés fő ösvényei a jobbágyi sorból a polgárság világába, a kétkezi munkások köréből az értelmiségbe (Vogler 1994; Erdélyi 2011). A többgenerációs példákat vizsgálva ugyanakkor az is kiderül, hogy miután a család ezt a lépcsőfokot meglépte, fiait már inkább jogi vagy orvosi pályára küldi, egyrészt hogy státuszát bebiztosítsa, másrészt mert ez jelent számára további előrelépést. A legismertebb példa erre maga Martin Luther, a bányászfiú, az első generációs értelmiségi, akinek hivatásukat valóban gyakorló fiai a jogász Hans és az orvos Paul voltak (a teológus Martin már nem is indult el a papi pályán).

Hasonló módon elemzi a Schorn-Schütte-iskola az iskolázási szokásokat (Kaufmann 2003; Ptaszyński 2010) és a házassági piac sajátosságait is. Utóbbi esetében főleg a többszöri házasságok tanulságosak. Főleg a nők magas – a szülési kockázatok miatti – halálozási rátája vezetett oda, hogy a férfiak egymás után több házasságot kötöttek, sorra temették el feleségeiket. A magyarországi evangélikus lelkészi adattár (ELEM I/1–II/1 [2014–2018])

[1] Dixon – Schorn-Schütte 2003; Schorn-Schütte 2010; Schorn-Schütte 2012; Schorn-Schütte – Sparn 1997.

[2] Pl. Ptaszyński 2017. A módszertan alkalmazása magyarországi témákra egy 2017. augusztus 25-i wittenbergi tudományos konferencián történt meg: *Der evangelische Pfarrer – zur Sozialgeschichte eines Standes: Beispiele aus Deutschland und Ungarn*.

alapján például átlag három esküvő volt jellemző. A nagy mintából a következő tanulság vonható le: „először az állás, aztán a presztízs, végül a pénz", azaz a lelkészjelölt először elődje özvegyét vagy árváját veszi el, hogy bejusson a parókiára, majd egy helybeli polgárleányt, hogy biztosítsa megbecsülését a közösségben, végül egy gazdag örökösnőt.

Utoljára hagytam a földrajzi mobilitás kérdését, mint ami már közvetlenül érintkezik fő témánkkal. Lk 4,24 óta *(„egyetlen próféta sem kedves a maga hazájában")* a keresztény közösségek jellemzően kívülállókat alkalmaznak prédikátorként (Goodale 1999; Riegg 2002; Ptaszyński 2013). Kivételként mutatkozik az a jelenség, hogy egy-egy papi dinasztia kisajátít magának egyházközségeket: az említett lelkészi adattárban időnként nehéz elkülöníteni egymástól azonos nevű apákat és fiúkat, akik egymást követik ugyanazon parókián. Egy lelkészi állásért folytatott versengésben (Jakubowski-Tiessen 2005) a helyi papfi nyilvánvalóan hazai pályán küzd, természetes versenyelőnyben van messziről jött vetélytársaival szemben, ami kiegyenlítheti azok esetleges fölényét képzettségben, tapasztalatban, rátermettségben és alkalmasságban. Vagyis „a hazájukban próféták", akik beleülnek atyáik örökébe, torzítják a teljesítményelven alapuló versengést, a minőség ellenében hatnak, ilyen értelemben az ároni családok akár a kontraszelekció melegágyai is lehetnek. Így kerülhet az ároni ház fogalma negatív megítélés alá.

Az utóbb említett utánpótlási modell talán még elterjedtebb változata a benősülés. A kora újkorban Európa-szerte elterjedt gyakorlat volt a protestáns közösségekben, hogy az elhunyt lelkész nőtlen utódját arra ösztönözték (beszélték rá, kötelezték, kényszerítették – a helyi hagyományoktól függően), hogy vegye el elődjének özvegyét vagy árváját. Ez a megoldás egyszerre több gyakorlati kérdésre adott csattanós választ: a parókia kiürítése, a hátramaradottak elhelyezése és megélhetésének biztosítása, az új pap ellátása, bevezetése a helyi szokásokba és szociális viszonyokba stb. Ez a praktikus gondolkodás sok egyházközségben szinte végtelen rokonsági láncokhoz vezetett: A pap özvegyét elvette B pap, aki több házasság után maga is fiatal özvegyet hagyott hátra, hogy az ezután utódja, C pap felesége legyen... Ez a gyakorlat a másik oldalon megint kontraszelektív, például kizárja a házas vagy már jegyes utódjelölteket.

A legutóbbi példa jól mutatja, hogy ami madártávlatból vizsgálva kontraszelekciós mintázatnak tűnik, az közvetlen közelről nézve már józan, racionális döntések láncolata. Az MTA „Lendület" Családtörténeti Kutatócsoport a társadalmi magatartásformáknak éppen ezzel az utóbbi közeli nézőpontjával kísérletezik.[3] A kutatócsoport érdeklődésének fókuszában a többszöri házasságkötések, mozaikcsaládok, az özvegység és árvaság problémája állnak. Elsősorban naplók, levelek, családi kalendáriumok, önéletrajzok segítségével vizsgálja a szereplők döntéseinek motívumait, a külső kényszereket, feltételeket, a racionális meggondolásokat.

Ami a karrierstratégiák, a társadalmi felemelkedés vizsgálata szempontjából makroszinten „beházasodás", tehát egy olyan lépés, amely azonnali gyors presztízsnövekedéssel és a szociális kapcsolati tőke megsokszorozásával jár, az a családtörténet mikroszintű kutatásában: gondoskodás a hátramaradt hozzátartozókról, a csonka család kiegészítése egy új (mostoha)szülővel, a kapott seb begyógyítása, az elszenvedett veszteség utáni új kezdet. Természetesen sem az egyik, sem a másik megközelítés nem moralizál, nem állít egymással szembe jó és rossz gyakorlatokat. Ugyanazon magatartással kapcsolatban viszont az egyik azt a mechanizmust hangsúlyozza, amely kedvez a kontraszelekciónak, míg a másik a sűrű szövésű szociális háló előnyeit emeli ki. Mindkettő felfogás egyszerre érvényes, mindkét kérdésfelvetés egyszerre fontos.

A következőkben magyarországi példákon fogom bemutatni a klánosodás problematikáját. A rendelkezésre álló terjedelem szűkössége miatt adataimat egy szigorúan lehatárolt csoportból, az evangélikus püspökök köréből merítem.[4] Függetlenül attól, hogy melyik korban éppen hogyan nevezték ez a hivatalt (esperes, szuperintendens, püspök), azokra leszek figyelemmel, akik a klasszikus püspöki feladatokat látták el: ordináltak és vizitáltak. Ezt a kiválasztást

[3] Pl. Erdélyi 2018. A kutatócsoport honlapja: http://families.hu/.

[4] Mégpedig az ELEM-ben meghatározott földrajzi, időbeli és felekezeti keretek között.

két érv támasztja alá, egyrészt a forrásadottság: ezek az életrajzok és családtörténetek az átlagnál jobban dokumentáltak; másrészt a tipizálás igénye: ezek a személyek biztosan nem voltak sem perifériküsak, sem deviánsak, valószínűleg a közösség általános elvárásait testesítették meg, különben nem is választották volna őket meg hivatalukra.

Apák és fiúk utódlása ugyan előfordul, de túlzás lenne azt mondani, hogy ez a jellemző. A Lany-családra alább még vissza kell térnem, egyelőre elég annyit megjegyezni, hogy Illés két fia is püspök lett, egyikük ugyanabban, másikuk a szomszédos kerületben:

Lany Illés (Biccse: 1610–1618)
↓ ↓
Lany Gergely (Bánya: 1635–1651) Lany Zakariás (Biccse: 1642–1645)

Pontos információk hiányában legfeljebb feltételezni lehet, hogy az egymást követő két Kürti István vérrokonságban állt egymással, ez időrendileg akár szülő–gyerek, akár nagyapa–unoka viszony is lehetett. A bajmóci és a felső-dunamelléki kerület nagyobbrészt ugyanarra a területre terjedt ki, határaik sokszor változtak, időnként egymás feladatait vállalták át, így a két Kürti hivatali kapcsolata ha nem is közvetlen, de mindenképpen utódlásként fogható fel.

Kürti István id. (Bajmóc: 1610–1612)
↓?
Kürti István ifj. (Felső-Dunamellék: 1650)

A 19. században a Szeberényi családban találunk apát és fiút, a szabadságharc után meghurcolt, bebörtönzött, félreállított Jánost és fiát, a szerencsésebb korban született Gusztáv Adolfot. A rokonság ugyan közvetlen, ám egyikük még Selmecbányán, másikuk már Békéscsabán vezette a bányai egyházkerületet.

Szeberényi János (Bánya: 1834–1855)
↓
Szeberényi Gusztáv Adolf (Bánya: 1873–1890)

Az evangélikus közösség nyilvánvalóan idegenkedett attól, hogy közvetlen leszármazottak számára örökölhetővé tegye a püspöki hivatalt, de a közvetett hozzátartozók nyilvánvalóan enyhébb megítélés alá estek. Nézzük meg ezt először nagyapák és unokák viszonyában!

Zabler Péter (Ötváros: 1614–1644)
↓
♂ Jakab id.
↓
Zabler Jakab ifj. (Ötváros: 1686–1709)

Zablerék rokonsága a családnévnek köszönhetően elég transzparens tény volt, kicsit rejtettebb azonban az ilyen kapcsolat leányági változata:

Czékus István (Tisza: 1871–1890)
↓
♀ Erzsébet
↓
Túróczy Zoltán (Tisza: 1939–1948)

Rokonsági fok tekintetében nagybácsik és unokaöcsök ugyanolyan megítélés alá esnek, mint a fent bemutatott unokák, és a két jelenség is hasonló gyakorisággal fordul elő a püspökök családfáin. Ez lehetne ugyebár a klasszikus nepotizmus. Három eset következik más-más régióból, egyben más-más nemzetiségi háttérrel:

Wagner Márton id. (Ötváros: 1588–1590) – ♂ Jakab
↓
Wagner Márton ifj. (Ötváros: 1645–1666)

Lany Illés (Biccse: 1610–1618) – ♂ Dániel
↓
Lany Dávid (Bánya: 1656–1669)

Perlaki József (Dunántúl: 1746–1749)– ♂ János
↓
Perlaki Gábor (Dunántúl: 1771–1786)

A fent felsorolt vérrokonsági kapcsolatoknál azonban sokkal gyakoribbak, jellemzőbbek a beházasodás esetei, amit már tanulmányom kutatástörténeti bevezetése is sejtetett. Egy idehaza elterjedt aforizma szerint ha két evangélikus találkozik, akkor vagy rokonok, vagy ezután lépnek rokonságra. Az utóbbi lehetőségből mutatok be két esetet:

Kalinka Joachim (Biccse: 1646–1672)
↓
♀ ∞ Tarnóczy Márton (Bajmóc: 1656–1670)

Krmann Dániel (Dunáninnen: 1706–1729)
↓
♀ Katalin ∞ Ambrózy György (Tisza: 1741–1746)

Az alábbi két példa azt hivatott bemutatni, hogy ha vizsgálati mintánkat kevésbé szigorúan határolnánk körül, akkor valószínűleg jelentősen megszaporodnának a tanulságos esetek. Bárány Pál tolna-baranya-somogyi esperes volt, aki a Dunántúl Balatonon túli végein kvázi püspökként működött. Ezt hangsúlyozandó viselték a tolnai esperesek az evangélikus egyházban amúgy nem használatos „főesperes” címet. Vizitáltak, és ha ordinálni nem is volt joguk, de licenciátusokat kiküldhettek. Hasonló jelenségre nyújt példát Győry Vilmos, aki apósát sok mindenben követte, a püspökségben kivételesen nem, ott csak a főjegyzői, mai fogalommal a püspökhelyettesi tisztet viselte. És természetesen a püspök helyettese is végzett – szükség szerint – püspöki funkciókat, így akár előzetes definíciónk feltételeit is kielégítette.

Nagy István (Dunántúl: 1796–1812)
↓
♀ Rozinka ∞ (Bárány Pál, TBS főesperes: 1798–1806)

Székács József (Bánya: 1860–1872)
↓
♀ Etelka ∞ (Győry Vilmos, Bánya főjegyző: 1873–1885)

Jelen vizsgálódásunk legkomolyabb felismerései következnek. Az eddig bemutatott rokonsági és utánpótlási mintáknak olyan sűrűsödései fordulhatnak elő térben és időben, amelyeket már nem tudhatunk be véletlenszerű tényezőknek. A dunántúli kerületet a 17. század első felében szinte kisajátította magának egy regionális értelmiségi elit, amely Csepreg mezővárosához és annak földesurához, a Nádasdy családhoz kötődött:[5]

Recés János (Dunántúl senior primarius: 1595–1599)
↓
♀ Margit ∞ Pálházy Gönc Miklós (Felső-Dunamellék: 1613–1619)

Klaszekovich István (Dunántúl: 1612–1620)
↓
♀ Jusztina ∞ Kis Bertalan (Dunántúl: 1625–1646)

Zvonarich Mihály (Dunántúl: 1620–1625) [+ a Zvonarich-klán esperesei]
↓
♀ ∞ Lethenyei István (Dunántúl többszörös esperes és püspökjelölt, 1625–1653)

Ezzel egy időben a Dunától északra az 1609-ben nemességet is szerző Lany család „telepedett rá" két szomszédos kerületre is. Illést, aki a századfordulós hitvitákból komolyan kivette a részét, a Thurzók bizalmasaként választotta meg a zsolnai zsinat a frissen szervezett biccsei kerület élére.[6] Külföldön iskolázott fiai a biccsei iskolát igazgatták, mielőtt lelkészi meghívást kaptak.

Lany Illés (Biccse: 1610–1618) – ♂ Dániel
↓ ↓
Lany Gergely (Bánya: 1635–1651) Lany Dávid (Bánya: 1656–1669)
Lany Zakariás (Biccse: 1642–1645)

Természetesen nem kell rögtön összeesküvésre vagy maffiára gondolni, a jelenségre szelídebb magyarázat is adható. A Dunántúl kapcsán már említettem a Nádasdyakat; hasonló szerepet töltöttek be a Lany család életében a Thurzók és az Illésházyak. Egy meghatározó patrónus véleménye ekkoriban eldönthette a püspökválasztás kimenetelét. De még ennél is

[5] ELEM I/1: 833. o.; I/2: 227., 395. o.; I/3: 555–556. o.; II/1: 503., 605., 1208–1209. o.
[6] ELEM I/1: 942–943. o.; Nagy 1857–1868, 7: 25. o.

közvetettebb tényezők ugyancsak befolyásolták a püspöki szék betöltését. Alapvető elvárás volt például a külföldi egyetemi képzettség, ezzel azonban azok rendelkeztek, akik a regionális középiskola (Csepreg, Biccse) kiváló tanulójaként patrónusi ösztöndíjat nyertek. Ugyanez áll a szociális tőke és kapcsolatrendszer megszerzésének lehetőségeire is. Ha már megvan, senki sem kérdezi, örökségként, hozományként vagy netalán saját erejéből jutott hozzá valaki. De még ezen utóbbi esetben is előnyben volt egy Csepregen vagy Biccsén született és ugyanott iskolázott polgárfiú a „együttmentekkel" szemben.

Hasonlóan sokat segíthetett a riválisokkal szemben egy családi könyvtár birtoklása, akár mint szülői örökség, akár mint a feleség hozománya. Két egykori egyetemi professzoromról terjedt egy anekdota. A fiatalabb egyszer állítólag ezt kérdezte: „Talán félted tőlem a lányodat?" – „Nem, a könyveimet féltem!" – csattant az az idősebb válasza. Tudhatott valamit. A benősülés jelensége, amelyet eddig egyházvezetők példáján mutattunk be, nem kevésbé jellemző tudósok családjaira: Leonhard Stöckel és Thomas Faber, Johann Heinrich Alsted és Johann Heinrich Bisterfeld, Samuel Pomarius és Johann Bayer, Haan Lajos és Zsilinszky Mihály. Könnyen elfelejtjük, milyen arisztokratikus kiváltság volt valaha a könyvek birtoklása, mekkora anyagi áldozattal és időráfordítással járt összegyűjteni belőlük egy polcra valót. Mert a nyomtatott, a könyvekben foglalt tudás is hatalom volt, az érvényesülés eszköze. A könyvek megszerzésének leggyorsabb módjának azonban még mindig a beházasodás bizonyult.

Összefoglalóan kimondható, hogy az evangélikus lelkészi karban hasonló vérrokonsági „hálózatosodás" figyelhető meg, mint a kékvérű arisztokrácia vagy az endogám faluközösségek esetében. Ez azonban csupán leíró megállapítás, a rokoni kapcsolat önmagában nem érték, és az ezekből szövődő szociális hálózat sem büszkeségre okot adó teljesítmény. A jelenség a szlovákok, németek és magyarok körében egyaránt elterjedt az egész vizsgált korszakban (17–19. sz.), tehát nem tekinthető bármelyik nemzetiség sajátos hagyományának.

Fent többször hangsúlyoztam, hogy a legelterjedtebb rokoni mintázat nem a klasszikus „nepotizmus", hanem a „benősülés". Ezeket az eseteket azonban érdemes mindjárt két jól elkülöníthető csoportra osztani az alapján, hogy a házasságra az após életében vagy annak halála után került sor. Nyilvánvaló, hogy az első esetben a kézenfekvő motívumok közül sokkal nagyobb súllyal esik latba a karrierépítés, míg a másik esetben a gondoskodásnak jut fontosabb szerep, ugyanakkor a beházasodás a püspök családjába mindenképpen, még az utóbbi esetben is presztízsemelkedést hoz, és annak esélyét, hogy a vő örökölheti annak materiális és immateriális javait (dokumentumgyűjtemény és kapcsolatrendszer).

Ami pedig a két utolsóként említett 17. századi klánosodási példát illeti, a Dunától délre és északra, egy újabb megkülönböztetést érdemes bevezetni: az áttekinthető helyi közösségek személyességre épülő „rendjét" és a nagyobb regionális szervezetek (témánk esetében: egyházkerületek) „rendszerét". A lelkészi szolgálat átadása fiaknak vagy vőknek helyi szinten akár nyertes–nyertes játszma is lehet. Erre számos konkrét példát fel lehet hozni. A modell praktikus előnyei mindenképp kiegyenlítik azokat a hátrányokat, amelyek a belterjességből és a mobilitás elfojtásából fakadhatnak. Ennek a hagyománynak a kialakulása több helyütt a közösség rend iránti igényéről és megoldásorientált magatartásáról tanúskodik.

Magasabb szervezeti szinten azonban már nem érvényesülnek ezek az előnyök, és a személyi struktúrák befagyása éppen azt eredményezi, ami első látásra is sejthető: a természetes dinamika hiányát, kontraszelekciót, a megújulásra való képtelenséget. Ami a közelképen még „megoldás" volt, az madártávlatból nézve már maga lesz „a probléma".

Hivatkozott művek

Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (szerk.) 2003. *The Protestant clergy of early modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003.

ELEM = Csepregi Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. I. köt. *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. MEDiT, Budapest, 2014–2016. II/1. köt. *A zsolnai zsinattól a soproni országgyűlésig (1610–1681)*. MEDiT, Budapest, 2018.

Erdélyi Gabriella 2011. *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest.

Erdélyi Gabriella 2018. „Nem lészen mostoha anya". Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjaiban. *Történelmi Szemle,* 60. évf. 2. 347–364. o.

Goodale, Jay 1999. Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie,* 7. évf. 197–211. o.

Jakubowski-Tiessen, Manfred 2005. Wege ins Pfarramt. Pfarrerberufungen in der Frühen Neuzeit. In: uő (szerk.): *Geistliche Lebenswelten. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Geistlichen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Wachholtz, Neumünster. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 37.) 97–115. o.

Kaufmann, Thomas 2003. The Clergy and the Theological Culture of the Age. The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: C. Scott Dixon – Luise Schorn-Schütte (szerk.): *The Protestant clergy of early modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003. 120–136. o.

Nagy Iván 1857–1868. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–12. köt. H. n. Reprint: Helikon, Budapest, 1987–1988.

Payr Sándor 1905. *A Perlakiak négyszázados ároni háza. Egyháztörténeti monografia*. Hornyánszky, Budapest. (A Luther-Társaság kiadványa 52.)

Ptaszyński, Maciej 2010. Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel? Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümern Pommern. In: Luise Schorn-Schütte (szerk.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. De Gruyter, Berlin, 2010. 69–104.

Ptaszyński, Maciej 2013. How to Find a Job. Work-Related Mobility of the Lutheran Clergy in Germany. *Acta Poloniae Historica,* 108. évf. 45–71. o.

Ptaszyński, Maciej 2017. *„Beruf und Berufung". Die evangelische Geistlichkeit und die Konfessionsbildung in den Herzogtümern Pommern, 1560–1618*. Vandenhoeck, Göttingen. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte 246.)

Riegg, Ernst 2002. *Konfliktbereitschaft und Mobilität. Die protestantischen Geistlichen zwölf süddeutscher Reichsstädte zwischen Passauer Vertrag und Restitutionsedikt*. DRW-Verl. Weinbrenner, Leinfelden-Echterdingen. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 43.)

Schorn-Schütte, Luise 1996. *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig.* GVH, Gütersloh. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62.)

Schorn-Schütte, Luise (szerk.) 2010. *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit, Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. De Gruyter, Berlin.

Schorn-Schütte, Luise (szerk.) 2012. *Gelehrte Geistlichkeit – geistliche Gelehrte. Beiträge zur Geschichte des Bürgertums in der Frühneuzeit*. Duncker & Humblot, Berlin. (Historische Forschungen 97.)

Schorn-Schütte, Luise – Sparn, Walter (szerk.) 1997. *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart. (Konfession und Gesellschaft 12.)

Vogler, Bernard 1994. Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karrieremuster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte,* 85. évf. 225–233. o.

Zoványi Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest.

Csepregi Zoltán 1988-ban végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen latin–ógörög szakon, 1994-ben az Evangélikus Teológiai Akadémián lelkész szakon, majd 1998-ban a József Attila Tudományegyetem irodalomtudományi doktori programjában. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektora, Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA doktora, a kora újkori protestáns mozgalmak kutatója.

Szabó
András
Péter

Mesterség és életstratégia

Evangélikus lelkészdinasztiák a 16–17. századi Felföldön

Ma is szép számmal vannak olyan evangélikus lelkészek, akik nagy múltra visszatekintő egyházi családokból származnak. A 20. századból a legismertebb példa talán a gyermekmentő Sztehlo Gábor, akinek első ismert lelkész őse a 17. század végén a Gömör megyei Felsősajón szolgált. Az a benyomásunk, hogy a jelenség éppen mostanában kezd valamelyest veszíteni az erejéből, de eltűnéséről korántsem beszélhetünk, kezdeteként pedig egyértelműen a reformációt jelölhetjük meg. A középkorban csak abban a formában létezhettek papi dinasztiák, hogy egy-egy jómódú pap támogatta valamelyik unokaöccsének tanulmányait, ahogy azt például Vitéz János tette a későbbi neves költővel, Janus Pannoniusszal (1434–1472). A cölibátus eltörlése aztán gyökeresen változtatta meg az egyházi réteg társadalmi szerkezetét, a protestáns lelkészek családot alapíthattak (sőt elvárás volt velük szemben, hogy példamutató keresztény családban éljenek), és igehirdetői szerepüket, illetve társadalmi státuszukat a következő nemzedékekre is átörökíthették.

Jelen tanulmányban ennek a társadalmi jelenségnek a „fiatalkorát", egyben „virágkorát", a 16–17. századot szeretnénk górcső alá venni, vizsgálódásunkat durván a mai Szlovákia területére, az egykori Alsó- és Felső-Magyarországra (azaz a Felföldre) szűkítve.[1] Röviden megkíséreljük felvázolni az ároni családok sajátosságait, az evangélikus lelkészek között és a társadalom egészében betöltött szerepüket, illetve a jelenség mögött meghúzódó okokat. Másrészt pedig megpróbálunk választ keresni arra a nehéz kérdésre, hogy nekünk, az utókornak milyen előjellel kellene értékelnünk a jelenséget. Vajon ez az időnként az ószövetségi papi kasztra emlékeztető csoport hasznára volt az egyháznak, vagy inkább csak gátolta a tehetségek érvényesülését és a lelkészi hivatás megújulását?

Vizsgálódásunk során nagy segítségünkre lesz a korszakból fennmaradt néhány lelkészi önéletírás, illetve azok a több értelmiségi nemzedék tapasztalatait rögzítő szűkszavú naplók, amelyeket rendszerint a Paul Eber (1511–1569) wittenbergi teológiaprofesszor által feltalált öröknaptárakba vezettek be (Szelestei Nagy 1992, 1. o.). Ezeknek az 1550-től számos kiadásban megjelenő nyomtatott kalendáriumoknak az volt a sajátossága, hogy minden egyes napnál felsorolták a világtörténelemnek az adott naphoz kapcsolódó fontos eseményeit, ám úgy, hogy a tulajdonos saját bejegyzései számára mindenhol üres oldalakat hagytak ki. Az ezekbe főleg latin nyelven, de esetenként szlovákul vagy éppen németül bevezetett genealógiai és alkalmazási adatokat már a 18. századi evangélikus egyháztörténet is felfedezte a maga számára. Sok időközben elveszett forrás szövegét, például a rózsahegyi származású Thomas Dorschitz (1560 körül – 1629) és azonos nevű fia naplójáét éppen a 18–19. század másolatai őrizték meg a számunkra.[2]

---

[1] Jelen tanulmány a „Lendület" Családtörténeti Kutatócsoport keretében és az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István kutatói ösztöndíja támogatásával készült. Itt köszönöm meg Fajt Anitának és Csepregi Zoltánnak a közlemény elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségét.

[2] Legjobb és legkorábbi (18. század közepi) másolata: OSZKK Fol. Lat. 3415, fol. 47r–63. Egy másik, Matej Schulek tiszolci lelkésztől származó 18. század végi másolata: SNK LA MJ 303, 30–45. o.

Ahogyan azt a Dorschitzok példája is mutatja, akik lelkészi működésük előtt Rózsahegyen és Mosócon, illetve a Bars megyei Oszlányban voltak rektorok, nem pusztán lelkészekről lesz szó, mert a tanári szerep ebben az időben szorosan összefonódott a lelkészivel: igen sok esetben annak előkészítését jelentette. Egy jól képzett fiatal pályája évekig tartó rektori és segédlelkészi működés után vezetett el egy jövedelmező lelkészi álláshoz, és a tehetségesebbek közül kevesen voltak, akik egész életükben tanárok akartak maradni. A legtöbben ugyanis nem hivatásuknak, hanem átmeneti létállapotnak tekintették a tanítást.

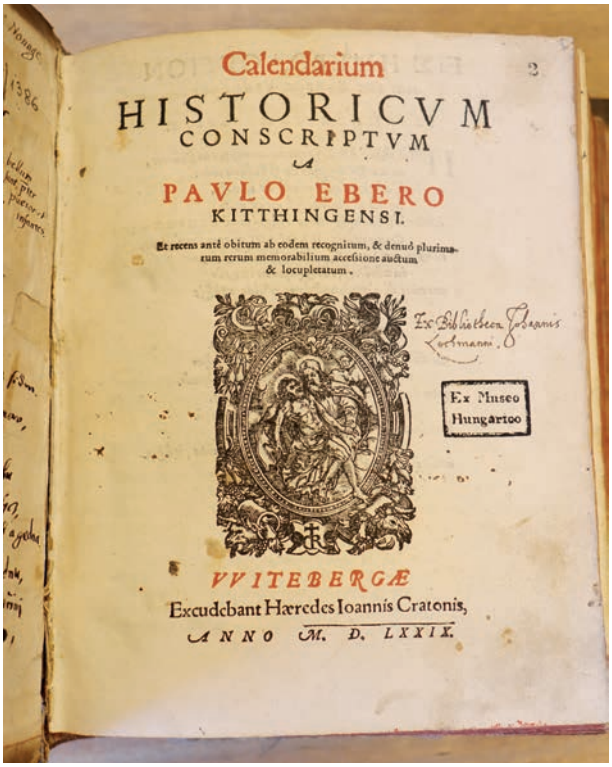
Calendarium
HISTORICVM
CONSCRIPTVM
A
PAVLO EBERO
KITTHINGENSI.
Et recens antè obitum ab eodem recognitum, & denuò plurimum rerum memorabilium accessione auctum & locupletatum.
Ex Bibliotheca Johannis Lochmann.
Ex Museo Hungarico
VVITEBERGÆ
Excudebant Hæredes Ioannis Cratonis,
ANNO M. D. LXXIX.

Azok a személyek, akikről írunk, német és szlovák anyanyelvűek voltak, ám ez tanulmányaiknak köszönhetően általában sem egyházi működésükben, sem pedig új társadalmi kapcsolatok kialakításában nem akadályozta őket. Már a 16. század második felében kialakult ugyanis az a gyakorlat, hogy ha a diák születési helyén nem beszéltek eleve több nyelvet, akkor évekre más nyelvterület iskoláiba küldték el tanulni. (Csepregi 2016, 103–104. o.) Ezért ment például 1630-ban Štefan Pilárik (1615–1693), a Zólyom megyei Ocsova azonos nevű lelkészének fia Bártfára, és ezért küldték 1634-ben a szepesbélai orgonista tizenhárom éves fiát, Tobias Weißt (1621–1675) három és fél évre Liptószentmiklósra (Pilárik 1678; Szabó 2011, 163. o.). Némelyik különösen tudatos német és szlovák lelkészcsalád még „magyar szóra" is elküldte gyermekeit, mégpedig sok esetben a máskor élesnek tűnő felekezeti választóvonalakat is átlépve. Így került például ifjabb Andreas Günther, idősebb Andreas Günther (†1667) szepesolaszi lelkész fia 1652-ben egy évre a Sárospataki Református Kollégiumba, majd 1653-ban a szintén hegyaljai Sátoraljaújhely iskolájába (Günther 1709, 54. o.). (Igaz, az ő esetében a szlováktanulás elmaradt, aminek később szepesolaszi segédlelkészként kárát is látta.) A „munkaerőpiaci" fogantatású gyakorlat végeredménye mindkét irányban magas szintű anyanyelvi nyelvtudás lett, amely lehetővé tette, hogy adott esetben német származásúak kerülhessenek a nagyobb gyülekezetek szlovák segédlelkészi posztjára vagy a tömbszlovák területek plébániáira, és azt is, hogy a szlovák anyanyelvűek töltsenek be német lelkészi állásokat.

Matthias Lochmann (1561–1620), egy besztercebányai német polgár fia például előbb a Nyitra megyei Privigyén volt rektor (1586–1594), aztán Selmecbányán (1594–1596), végül rövid ideig Zsolnán (1596), majd pedig a Turóc megyei Szucsányban (1596–1608) és Mosócon (1608–1620) szolgált lelkészként, azaz Selmecet leszámítva csupa szlovák ajkú településen működött.[3] Legnagyobb fia, Johannes Lochmann (1589–1645) pályáját a gazdag Liptó megyei – neve ellenére szlovák – mezőváros, Németlipcse lelkészeként és liptói espereseként fejezte be, annak jóval fiatalabb öccse, Paul (1614–1644) pedig a szintén liptói Rózsahegy conrectoraként. Nagyon érdekes, hogy a harmadik nemzedék képviselője, ifj. Matthias Lochmann (Johannes Lochmann-nak Rebeka Czechintől, Valentin Czech nyitrabányai lelkész lányától 1634-ben született fia) aztán, annak ellenére, hogy már apai nagyapja is szín-

[3] OSZKK Quart. Lat. 552, fol. 289v. (Johannes Lochmann összefoglalása apja életpályájáról).

szlovák vidéken élt, 1658-ban különösebb gond nélkül visszatért a német nyelvterületre: előbb Szepesolasziban lett rektor, majd 1661-től Szepessümegen lelkész.[4] Igaz, ehhez az is kellett, hogy apja 1643 végén, főként némettanulás céljából, Körmöcbányára küldje tanulni.[5] Az unoka anyanyelve tehát már inkább a szlovák volt, de fiatalon tudatosan elsajátította nagyapja nyelvét is.

A fenti példa világosan mutatja, hogy a nyelvekben való jártasság milyen nagyfokú földrajzi mobilitást tett lehetővé. A jelentős demográfiai többlettel rendelkező, szinte kizárólag szlovák ajkú északnyugat-magyarországi vármegyék, amelyeket a korszakban gyakran Sclavonia néven emlegetettek, így adhattak számos más vidéknek lelkipásztorokat. A többnyelvűség és a gyakran előforduló humanista latin névalakok ellenére ugyanakkor az esetek többségében pontosan meg lehet mondani, hogy egy-egy lelkészdinasztia német vagy szlovák anyanyelvű volt-e. Különleges esetet képvisel az elszlovákosodott Krmann család, amelynek neve éppen németprónai, eredetileg német ajkú („germán") eredetükre utal.

A magyarországi kora újkor legismertebb és legtöbb generációval büszkélkedő evangélikus lelkészcsaládjának vitathatatlanul a szepespéldai eredetű Quendel, latinosan Serpilius család számított, amelynek példáján az ároni famíliák számos sajátosságát megfigyelhetjük.[6] A család első ismert tagja, Johannes Quendel a 16. század elején a módos szepességi kisváros szenátora volt. Két fiának egyike, Lorenz (†1572) a családi hagyomány szerint pályáját szepesbélai plébánosként kezdte, majd megérintette a reformáció szele, Wittenbergbe ment tanulni, és itt nem más, mint maga Philipp Melanchthon lett tanára és egyben szállásadója. Quendel, aki német családnevének humanista fordításaként a Serpilius alakot kezdte el használni, ezzel hagyományt teremtve, 1545-től Szepesbéla első protestáns lelkészeként működött. Innen 1558-ban Lőcsére, majd 1564-ben a Késmárkhoz közei Leibicre távozott. A Lorenz/Laurentius Serpilius utáni öt népes generáció mindegyikében az egyházi pálya volt a legnépszerűbb, egészen Samuel Wilhelm Serpilius (1707–1762) pozsonyi lelkészig, akivel a család fiúágon kihalt. A família Laurentius dédunokájával hagyta el a Szepesség szűk földrajzi terét: (III.) Johannes Serpilius (1623–1682), aki két öccsével ellentétben történetesen nem a lelkészi, hanem a jogászi-városvezetői pályát választotta, 1659-ben Sopronba költözött, ott pedig hamarosan jegyző, tanácstag, végül bíró lett. Harmadik házasságából született gyermekei közül Christian (1672–1714) Modor-

[4] OSZKK Quart. Lat. 552. fol. 77r. és 153r.

[5] *...praecipue ad discendam linguam Germanicam.* OSZKK Quart. Lat. 552. fol. 398v.

[6] OSZKK Fol. Lat. 1394. 298–306. o. (részletes genealógiai táblák). A Serpilius családról szólva a továbbiakban is erre a kéziratra támaszkodunk majd.

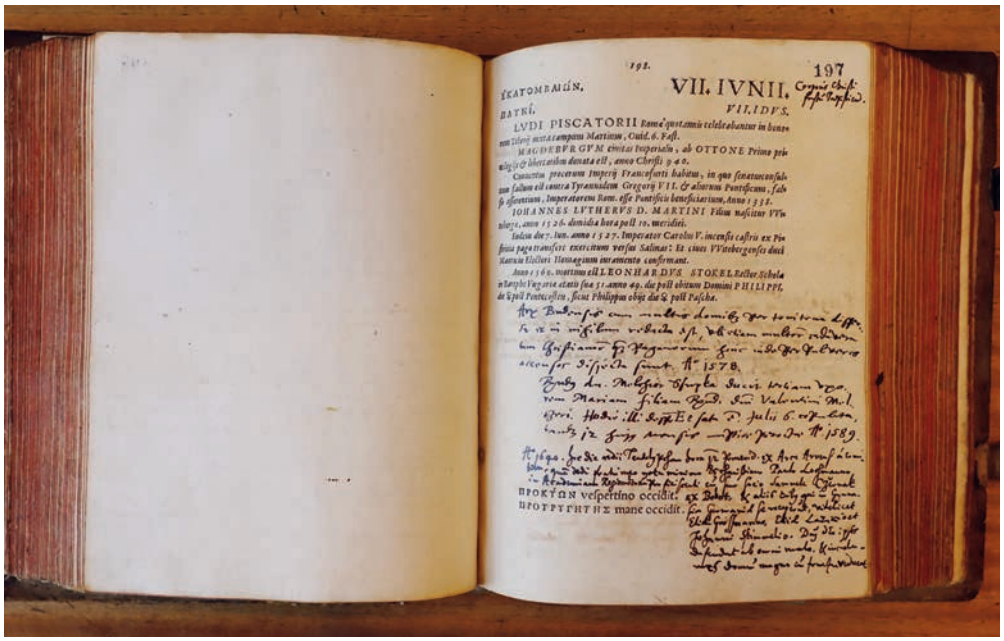

ban, majd Sopronban, Samuel (1677–1749) pedig jórészt szintén szülővárosában, Sopronban szolgált lelkészként. A legidősebb fiút, Georgot (1668–1723) azonban az ellenreformáció vihara édesanyjának rokonságához sodorta, Regensburgba, ahol 1708-tól haláláig vezető lelkészi és szuperintendensi tisztet töltött be, akárcsak egykor anyai nagyapja. Végül a kép azzal lesz teljes, hogy (III.) Johannes egyik öccsét, (I.) Augustint (1643–1699) a gyászévtized eseményei a nagy-lengyelországi Bojanówig vitték.

A család annyiban számít kivételesnek, hogy Szapolyai János királytól már 1530-ban nemeslevelet nyert, ám minden másban a többgenerációs lelkészcsaládok szokásos jegyeit hordozza. Talán az első dolog, ami a hivatás puszta átörökítésén túl szembetűnik, az a lelkészlányokkal kötött házasságok nagy száma. Lorenz fia, (I.) Johannes például 1588-ban Valentin Hortensius leibici lelkész leányát vette feleségül, hogy aztán később maga is leibici lelkész legyen. A fentebb tanulmányai kapcsán már említett Tobias Weiß poprádi lelkész például 1651-ben pártfogójának, a szepességi városokban működő esperesség meghatározó alakjának, Tobias Erythraeus/Roth szepesbélai lelkésznek a leányát, Susannát vette feleségül, ráadásul már az apósnak is lelkészlány volt a felesége (Szabó 2011, 184. o.). Aligha érdemes azt ragozni, hogy ezek a frigyek milyen jellegű előnyökkel jártak, és az is egyértelmű, hogy az érzelmeknek az esetek többségében vajmi kevés szerep jutott bennük. (Igaz, a szerelmi házasság ekkor még egyetlen társadalmi rétegben sem dívott.) Az is előfordult, hogy az egyházi pályán elinduló fiatal és patrónusa között idővel két családi kötelék is létesült: Matej Hranicae (*1569) nővérét, Dorotheát 1590-ben vette feleségül Pavel Wranka, a Nyitra megyei nagy mezőváros, Bajmóc lelkésze. Röpke egy évvel később Matej Hranicae a helyi iskola rektorává lépett elő, és végül 1595-ben feleségül vette főnökének első házasságából származó leányát, Kristína Wrankovát, így lett sógora egyben az apósa is (Szelestei Nagy 1992, 14. 17. o.).

Pavel Wranka példája nyomán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a korszak lelkészei, rektorai életük folyamán gyakran több házasságot is kötöttek. Ennek hátterében nem az akkor még a világi körökben is igen ritka válás állt, hanem a magas halandóság, amely a gyermekágyi szövődmények, vetélések miatt az édesanyákat különösen sújtotta. Ha a gyerekek még kiskorúak voltak, a haláleset nyomán létrejött nehéz élethelyzetet lehetőleg gyors újraházasodással oldották meg. Egyrészt azért, hogy legyen, ki viselje a gyermekek nevelésének és a háztartás vezetésének súlyos terhét, másrészt a keresztény család helyreállításának érdekében (Bernát 2012, 106. o.). Ezekben az újraházasodás nyomán létrejött családokban, tudományos szakszóval mozaikcsaládokban gyakran együtt éltek a különböző feleségektől származó gyerekek (Erdélyi 2018, 347–349. o.). Természetesen a helyzet fordítottja is

előfordult: amikor a meißeni származású lőcsei elsőlelkész, Christoph Böhm (1623–1660) özvegye, Dorothea Sophia Baldwin 1662-ben a mi (III.) Johannes Serpiliusunk harmadik felesége lett, fia, Emmanuel Böhm mostohafiúként betagozódott a családba. Aligha véletlen, hogy a jogásznak a lelkészlány és lelkészözvegy Dorotheától született fiai mind lelkészi pályára léptek, míg a Tobias Galli késmárki tanácsos leányával kötött második házassága csupa katonát termett. A többszöri újraházasodás mindenképpen erősítette az egyházi dinasztiák társadalmi beágyazottságát, hiszen a modern idők válás útján létrejött mozaikcsaládjaival ellentétben az előző frigy által megteremtett kapcsolatok általában nem vesztek el.

A második, különösen a szabad királyi városokban és a Szepességben, de valamelyest a szlovák mezővárosokban is megfigyelhető jelenség, hogy a lelkészcsaládok milyen erősen öszefonódtak az adott települések evangélikus világi elitjével, a tanácsosok és bírók csoportjával. A fenti Tobias Erythraeus fia, a lőcsei német segédlelkészként szolgáló Joachim például 1663-ban Matthias Gosnovitzer lőcsei bíró leányát, Dorotheát vette feleségül, Andreas Günther öccse, Jacob pedig 1658-ban Georg Kaysmarkernek, a tizenhárom szepesi város grófjának özvegyét. Tobias Weiß mind anyai, mind apai ágon szepesbélai tanácsos családból származott. Ha egy lelkész kényszerűségből többször is nősült, az egyik gyakran egy ilyen gazdag polgárcsaládból származó özvegy volt.

Evangélikus lelkészek körében ma is gyakori jelenség, hogy más egyházi famíliákból válasszanak párt, de az már nem igazán, hogy rendszeresen polgármesterek és gazdag pénzemberek sarjaival kössék össze az életüket. Ez tehát jelentős különbség. Elég csak rátekinteni a keresztszülőknek és menyegzői vendégeknek a korai lelkésznaplókban gyakran feltűnő büszke felsorolásaira vagy a szabad királyi városokban kiadott alkalmi nyomtatványokra (Máté 2019, 1–15. o.), hogy világos legyen, a régmúltban milyen erősek voltak a két csoport kapcsolatai, amelyeket aztán csak a városi tanácsok hatalmi szóval történő 17. század végi átalakítása és rekatolizálása gyengített meg.

(III.) Johannes Serpilius és mások példája jól mutatja, hogy egy-egy lelkészfi tudatos házassági politikát folytatva a 16–17. században milyen sokra vihette. Bartholomäus Alauda/Lerch lőcsei szlovák segédlelkész fia, Joseph például a wittenbergi egyetemen tanult, a lőcsei iskolában éveken át conrectorként működött, ám ezután nem a lelkészi, hanem a városvezetői karrier mellett döntött, és pályája csúcsán, 1655 és 1661 között Lőcse szabad királyi város bírája volt (Szabó 2011, 165. o.). A világi elittel való szoros összefonódás egyben azt is jelentette, hogy ha a lelkészdinasztiák valamely tagja nem egyházi pályára lépett, ezáltal nem került ki eredeti társadalmi közegéből, és amennyiben akadt a lelkészi pályát választó gyermekük, az ott folytathatta a hagyomány építését, ahol azt apja abbahagyta. Igaz, a 16–17. századi lelkész atyák legtöbbször egyházi karriert álmodtak a fiaiknak is. Döntő változást majd a 17. század vége hozott, amikor – részben az ellenreformációs nyomás és az egyházi állások ritkulása miatt is – egyre több evangélikus lelkészgyerek választotta az orvosi vagy jogi pályát. A 18. században kialakuló honorácior (nem nemes értelmiségi) rétegben a fenti famíliák tagjai igen nagy szerepet játszottak.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ezek a nagy, sok generáción átívelő lelkészcsaládok a „virágkorban" milyen arányban képviseltették magukat az evangélikus lelkészek és tanárok között, azaz mennyire domináltak a társadalmi csoportot. A válasz alighanem területenként és évszázadonként más és más. Csepregi Zoltán vizsgálta a zsolnai zsinat (1610) előtt szolgálatukat megkezdő dunántúli evangélikus lelkészek családi viszonyait, és 13,6 százalékuk esetében tudott valamiféle lelkészrokonságot kimutatni (Csepregi 2018, 163–164. o.). Eredményéhez alighanem az itteni adatok viszonylagos soványsága is hozzájárult, de világos, hogy a Dunántúlon a püspöki családokat leszámítva nem igazán voltak jellemzőek a nagy dinasztiák. Turóc, Trencsén és Árva vármegyék, azaz a biccsei szuperintendencia területére Libor Bernát szlovák történész végzett számításokat. Ő azt találta, hogy az itt szolgáló lelkészek és tanárok mintegy harminc százaléka származott jellegzetesen egyházi családokból (Bernát 2012, 107–111. o.). Bár a Szepesség tekintetében nem rendelkezünk hasonló számításokkal, az az erős gyanúnk, hogy a 17. században a dinasztiák aránya itt akár az 50 százalékot is elérte. A szabad királyi városok, mezővárosok esetében, ahol a lelkész képzettsége fontos szempont volt, az ország minden régiójában nagyobb lehetett az átlagosnál a hagyományos lelkészcsaládok súlya. Jó képzéshez leginkább társadalmi kapcsolatok révén, városi ösztöndíjakat elnyerve lehetett jutni, ami értelemszerűen előnybe hozta a régóta beágyazott dinasztákat. Nem véletlen, hogy a korszak irodalmi termésében is olyan nagy súllyal szerepelnek e családok tagjai. A jelenség teljes kiterjedését alighanem csak a lelkészavatási jegyzőkönyvekbe bevezetett rövid életrajzok, illetve az elbeszélő források és régi nyomtatványok módszeres feldolgozásával lehet majd megállapítani. Csepregi Zoltán most készülő lelkészadattára *(Evangélikus lelkészek Magyarországon)* az első lépés ezen az úton.

Akármilyen számokat is kapunk majd a vizsgálat végén, már most világos, hogy a lelkészi réteg teljes, kasztszerű zártságáról semmiképpen nem beszélhetünk. A tehetséges hazai *homo novus*oknak és külföldről érkezett értelmiségieknek mindig volt helye az evangélikus egyházban. A 17. századi Lőcse elsőlelkészei közül négy is a Német-római Birodalomból érkezett, a magyar földön dinasztiát alapító Peter Zabler (1602–1645), illetve a sokkal kisebb nyomot hagyó Christoph Schlegel (1647–1656), Christoph Böhm (1658–1660) és Christian Seelmann (1665–1673). Amikor pedig a fehérhegyi csata (1620) után az országot elárasztották a cseh korona országaiból: Csehországból, Morvaországból és Sziléziából érkező német és szláv ajkú evangélikus lelkészek, az ő integrációjuk és munkába állásuk is viszonylag gördülékenyen ment. (És ugyanez volt a helyzet a Sopronban és másutt megtelepedő ausztriai menekültekkel.)

De mi is egyáltalán annak az oka, hogy ezek a lelkészdinasztiák létrejöttek? Az egyik válasz alighanem a kora újkori társadalom meglehetősen merev szerkezetében rejlik. Ahogy a jobbágy gyermeke általában jobbágy maradt, és miként a céhes kézműves sarja gyakran folytatta atyja mesterségét, úgy lépett sok lelkészfi is mintegy automati-

kusan apja nyomdokába. A fiatal csizmadia atyja szerszámait örökölhette meg, a lelkész pedig apja könyveit. De nem pusztán könyvekről vagy jegyzetekről volt itt szó, hanem műveltségről, valamint egyfajta „mesterségbeli tudásról" és életstratégiáról is. Árulkodó a mechanizmusra nézve, hogy nem kevés fiatal éppen apja segédlelkészeként kezdte meg szolgálatát. A másik ok minden korban és majd minden foglalkozásra érvényes: a szülője hivatását választó fiatalnak eszményi esetben lényegesen kisebb közegellenállással és ismeretlen tényezővel kell megküzdenie, mint azoknak, akik valamilyen új, családjukban addig nem művelt szakmába kezdenek bele.

Úgy véljük azonban, hogy maguk a lelkészek nem feltétlenül racionális és anyagi jellegű érveket sorakoztattak fel, amikor fiaikat szintén a papi pálya felé terelték. Egyelőre nagyon kevés az arra vonatkozó adatunk, hogy ezeknek az evangélikus lelkészdinasztiáknak a tagjai miként szemlélték saját családjukat és a maguk szerepét. Štefan Pilárik német nyelvű önéletírásában azt írja édesanyjáról, Anna Mazurkováról, hogy egy lelkésznemzetségből *(aus einem priesterlichen Geschlecht)* származott (Pilárik 1678). Maga a fogalom tehát egykorúan is használatban volt, és a családjáról a 18. század közepén nagy kéziratot összeállító Samuel Wilhelm Serpiliusban sem nehéz felfedezni a dinasztia büszkeségét. A hivatás egyik nemzedékről a másikra való átörökítésében sokszor alighanem az isteni kiválasztottság tudata is benne rejlett. Andreas Günther írja, hogy szülei a hátán felfedezett csillag alakú kék anyajegyet annak jeleként értelmezték, hogy egyházának majdan igehirdetőként lelki csillaga lesz (Günther 1709, 69–70. o.). A nyomtatványanyag, különösen az alkalmi versek gondos átnézésével a vallásos hivatástudatnak számos jelét fedezhetjük majd fel, ám egészen biztos, hogy ennek a kérdésnek külön kutatás tárgyát kell képeznie.

Rövid elemzésünk végére érve óhatatlanul eljutunk a nehezen megválaszolható kérdéshez, hogy végső soron hogyan tudjuk megvonni a 16–17. század nagy lelkészdinasztiáinak mérlegét. Vajon ha ez a sok Krmann, Lani, Serpilius, Zabler (és még sorolhatnánk) nem jutott volna ekkora szerephez, az elősegítette volna a magyarországi evangélikus egyház fejlődését és a tehetséges emberek lelkészi-tanári állásba kerülését? Véleményünk szerint ez rossz megközelítés, hiszen a papi nemzetségek létrejötte az adott társadalmi viszonyok között elkerülhetetlen szükségszerűség volt, és ha nem ők, más alapított volna dinasztiát. Azt is nehéz lenne tagadni, hogy bár az utódok hivatásának folytatása az elkényelmesedés veszélyével jár, egyben azzal a pozitív következménnyel is, hogy az előző nemzedék szakmai tudásából a következő generáció már a szülői házban megkaphat valamit. Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a több nyelven kiválóan beszélő nemzetségek és az általuk képviselt hosszú hagyomány milyen nagy megtartó erőt jelentettek az evangélikus egyház számára a nehéz időkben. Akárhogy is tekintünk az ároni családokra, kétségtelen, hogy létezésük a reformáció egyik legszívósabb és legmélyebb gyökerű, máig ható társadalmi öröksége.

Bibliográfia

Kézirattári források

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZKK)

Fol. Lat. 1394. [Samuel Wilhelm Serpilius]: *Biographiae celebrium virorum Laurentii et Ioannis Serpiliorum cum variis observationibus Historiam Litterariam, Ecclesiasticam et Politicam Hungariae illustrantibus, addita nobilis familiae huius genealogia*

Fol Lat. 3415. [Ondrej Czemanka]: *Congeries variorum manuscriptorum, multarumque ex impressis etiam clarissimorum virorum libris ad illustratonem, cumprimis historiae Hungariae tam politicae quam lutherano-ecclesiasticae facientium rerum fideliter desumptarum*

Quart. Lat. 552. Paul Eber: *Calendarium historicum.* Wittenberg, 1579 = Diarium Lochmannianum (öröknaptár a Lochmann család bejegyzéseivel).

Slovenská národná knižnica, Martin – Literárny archív (SNK LA)

MJ 303. Matej Schulek: [Naplómásolatok]

Kiadott források és hivatkozott művek

Bernát, Libor 2012. The shaping of the Lutheran teaching profession and Lutheran families of teachers in the 16th and 17th centuries (illustrated by the example of the Trenčin, Liptov and Orava superintendency). *Journal of Pedagogy,* 3. évf. 1. sz. 101–116. o.

Csepregi Zoltán 2016. A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. 91–106. o.

Csepregi Zoltán 2018. Dunántúli prédikátorok a reformáció századában: az evangélikus lelkészi adattár első kötete (1522–1610) alapján. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola, Veszprém. 155–170. o.

Erdélyi Gabriella 2018. „Nem leszen mostoha anya…" Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjaiban. *Történelmi Szemle,* 60. évf. 1. sz. 347–364. o.

Günther, Andreas 1709. Lebenslauf. Fata pastoralia. In: Johann Rudolf Cademann (szerk.): *Ein danckender Priester wurde an dem Exempel des Wohl-Ehrwürdigen, Hoch-Achtbarn und Wohgelahrten Herrn M. Andreas Günthers.* Balthasar Boßögel, Naumburg. 53–60., 69–96. o. (VD 18 906 21557)

Máté Ágnes 2019. *Seventeenth-Century Patchwork Families in the Kingdom of Hungary and Transylvania Reflected by Neo-Latin epithalamia*. Kézirat.

Pilárik, Štefan 1678. *Currus Jehovae mirabilis, das ist ein wunderbahrer Wagen des Allerhöchsten*. Matthaeus Henckel, Wittenberg. (VD 17 3:644731R)

Szabó András Péter 2011. Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása. *Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények,* 9. évf. 148–195. o.

Szelestei Nagy László 1995. Hranicae Mátyás bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban. *Lymbus, Művelődéstörténeti Tár,* 4. évf. 1–36. o.

Szabó András Péter az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények felelős szerkesztője, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség kora újkori történetének búvára. Mostani kutatásának tárgyát a 16–17. századi evangélikus lelkészcsaládok képezik.

Laborczi Dóra

„Zelma néni, a mi papunk”

Takácsné Kovácsházi Zelma évfolyamelsőként végzett a teológián, mégis a püspöki hivatal segédtitkárnőjeként kezdte pályafutását 1953-ban, miután egyszer érte is eljött a fekete autó. Az első nők között volt, akiket a Magyarországi Evangélikus Egyházban 1982-ben lelkésszé szenteltek. Gyülekezeti munkát korábban is végzett, méghozzá akkora sikerrel, hogy 1959–90 között gyerekek és fiatalok százai jártak az általa vezetett gyermek- és ifjúsági foglalkozásokra. Nyugdíjazása után, hatvanévesen kezdett el kortárs teológiát tanítani az Evangélikus Hittudományi Egyetemen, amit ott addig nem tanított senki, és csak nyolcvanévesen hagyta abba. Hiszi, hogy a teológiai gondolkodás nem ért véget a reformációval, hogy a teológiának és a hitéletnek olyan hangja is van, amellyel meg lehet fogni az embereket, amellyel el lehet mesélni a régi történeteket úgy, hogy abban kapaszkodót találjanak. Nagyinterjúnk mindenki Zelma nénijével, aki köré már 1956-ban is odagyűltek bérházuk lakói, hogy a fegyverropogás helyett azt hallgassák, amit ő mesél.

– Hogyan telt a gyermekkora, és hogyan alakult úgy az élete, hogy olyan hivatást válasszon, ami akkoriban egyáltalán nem számított kifejezetten női pályának?

– Nyolcévesen félárva maradtam, az édesapám meghalt, édesanyámmal ketten maradtunk. Anyám nem akart újra férjhez menni, mert nem tudta elképzelni, hogy egy családon belül kétféle gyerek legyen. A Deák téri evangélikus gimnáziumba jártam, és ott érettségiztem. Tulajdonképpen nem készültem lelkésznek, mindig a tanári pálya vonzott. A gimnáziumi tárgyak közül a fizika és a matematika volt a kedvencem. Az volt az elképzelésem, hogy fizika–matematika szakra megyek, és ezeket fogom majd gimnáziumban tanítani. A teológiára az vonzott, hogy úgy éreztem, akármennyi prédikációt, bibliaórát vagy hittanórát hallgatok, a saját, vallással, kereszténységgel kapcsolatos lelki kérdéseimre csak akkor kaphatok választ, ha én ezekben a kérdésekben szakember leszek. Habár az a hír járta, hogy nem vesznek fel nőket a teológiára, és tekintve, hogy az egyházi élet akkorra már be lett szorítva egyre kisebb és kisebb területre, mindenesetre leérettségiztem ’48-ban, és felvettek. Igaz, nem voltunk sokan nők, a mi évfolyamunkban hárman, előttünk pedig ketten.

– A női hallgatókhoz hogyan viszonyultak a tanárok és diáktársak?

– Nagyon jól. A soproni évek gyönyörűek voltak, gyönyörű volt az épület, amit 1920-ban emeltek csak nekünk. Trianon után ugyanis nem maradt Magyarország területén evangélikus teológiai képzőhely, mert addig Eperjesre meg Pozsonyba jártak a magyarországi evangélikus teológusok. Szóval gyönyörű élet folyt ott, bár sokat fáztunk és éheztünk, annyira gyenge volt a koszt. Tüzelőt pedig nem lehetett kapni, így az ember estig benn maradt az egyetemen, csak aludni ment haza. Ennek ellenére én rendkívül élveztem, nagyon jó professzoraink voltak, magasan képzettek, hosszú ideig, többnyire németországi teológiai egyetemeken tanultak. Barátság, tanulás, könyvtár és a város. Sopron sokat adott nekem. Sokat olvastam, tájékozott voltam. Sokan mondták, hogy már amikor odamentem, olvasottabb voltam teológiából, mint mások akkor, amikor eljönnek onnan. Egyet-

lenegyszer volt egy nem jeles kollokviumom. Velem féltek is vizsgázni jönni a hallgatók emiatt. Egyet azonban nem kaptam meg, éppen azt, amire vártam. Hogy úgy legyek tájékozott az istenkérdésben, a vallás kérdésében, a kereszténység kérdéseiben, ahogy én akartam. Nem éreztem azt, hogy én ezt úgy igazán, belsőleg értem. Később ez is eljött, de nem a teológián.

– *Mi történt az első három év után?*

– ’51-ben költözött a teológia Pestre, a fasori evangélikus gimnáziumba, azt csak a rákövetkező évben államosították. A legfelső emeletre költöztettek bennünket, ahová azelőtt az elsős, tízéves gimnazisták jártak. Olyan szűkek voltak a padok, hogy mindig azt mondtam, cipőkanállal kell besegíteni az embert, és dugóhúzóval kihúzni. Itt már az egészet nem szerettem. A teológia addig a Pécsi Egyetemnek a Soproni Hittudományi Kara volt. Az évnyitónkra Pécsről a rektor és a professzorok jó része eljött, és az egyetem épületéből vonultunk át a templomba a városon keresztül. Az egész Sopronnak is ünnepe volt. Rektori kézfogással vettek fel, az egész emelkedett volt, és az ember szabad egyetemi polgár lett. Ez a szabadság Pesten elmaradt. Az egyházvezetés éreztette velünk, hogy tőlük függünk. Addig az egyház úgy tekintett a teológiára, mint egy egyetemi karra. A püspökök gyakran eljöttek Sopronba, év végi vizsgákra. A professzorok is jórészt papok voltak, de mégis független állami intézmény voltunk. Itt pedig azt éreztették velünk, hogy aki nem igazodik, az ne számítson semmi jóra. Volt néhány ember, akit ki is tettek, kifejezetten politikai okból, hogy nem illik bele a mostani egyházi gondolkodásba. Óriási különbséget jelentett, hogy szabad magyar egyetemi polgárokból egyházi teológusok lettünk, és az egyház függőségébe kerültünk. Akkoriban kevés parókus lelkészre volt szükség. Ráadásul megszűnt a hitoktatás, így vagy kétszáz teológiai végzettségű tanárnak, akinek eddig biztos állása, állami fizetése volt, mostantól egyházi berkekben kellett állást keresnie. A Trianon utáni Magyarországon nagyon kevés evangélikus maradt, Békés megyétől eltekintve. Az ébredés következtében viszont sokan mentek a teológiára, tehát túlkínálat jelentkezett.

– *Hogy tudtak elhelyezkedni a nők teológusként egy pártállami diktatúra árnyékában?*

– Amikor leszigorlatoztunk, minket, a három végzős lányt – Kinczler Irént, Szita Istvánné Bérczi Margitot és engem – behívatott Dezséry László püspök, és mindenkit megkérdezett, hogy mi a terve, mit akarunk. Én mindjárt kereken megmondtam, hogy egyházi szolgálatba nem akarok állni – bár azért valamilyent csak adtak volna. A magam lábán akartam állni, és a világban boldogulni, mivel nekem a teológia nem adta meg azt, amire vágytam. Szépen elbúcsúztunk. Ősztől elkezdtem gyors- és gépírni tanulni, és műszaki rajzot. Mindkettő remekül ment. Azt mondták, hogy parlamenti gyorsírónak küldenének. Kérdezték, hogy mit csináltam eddig. Mondtam, hogy teológiát tanultam. Na, akkor mégsem lesz magából parlamenti gyorsíró. Nem is lett. De semmilyen se lett. Elvégeztem, a műszaki rajzot is, jól rajzoltam mindig. Gyerekkoromban festőművésznek is készültem. De akkoriban nagyon kevés állást hirdettek. 1953–54-ben számos helyen létszámstop is volt. Ajánlás kellett a felvételre. Engem senki nem mert sehova sem ajánlani, még a barátaim sem. Legfeljebb megmondták, hogy hová menjek, hol keresnek műszaki rajzolót. Ahol kipróbáltak, ott ölelgettek, hogy milyen gyönyörűen rajzolok, gyönyörűen írok, holnapután már itt fogok állni ennél a táblánál, de nem álltam, mert az önéletrajzba bele kellett írni az öt

év teológiát. Volt olyan osztályvezető, aki meg is mondta: Ne strapáljam magam, mert engem íróasztalhoz nem vehetnek fel, nem vagyok megbízható, fizikai munkát meg nem adhatnak, mert túlképzett vagyok. Na, én azért csak keresgéltem tovább.

– *Hogyan kötött ki mégis újra az egyháznál?*

– Akkor kaptuk meg először azt a piros személyi igazolványt, amibe nekem azt írták: „képzettség nélküli, foglalkozás nélküli”. Ez furcsa volt, hiszen képesítésem több is volt, csak alkalmazásom nem. Egyszer az édesanyámmal beültünk egy kávéra a Puskin mozi mellett a Kossuth Lajos utcán egy presszóba. Megállt egy rendőrautó, körülzárták az üzletet, és igazoltattak. Az én igazolványomat rögtön magánál tartotta a rendőr, és betettek a fekete autóba. Behoztak a Deák téri kapitányságra, ami most szálloda. Elmentek közben a lakásomra, házmestert, szomszédokat, mindenkit megkérdeztek felőlem. A hadnagy, aki kihallgatott, megkérdezte, hogy mit csinálok, miből élek. Azok, akiket így összeszedtek, rendszerint utcanők voltak. Mindjárt a kihallgatás legelején engem is orvosi vizsgálat alá vontak. Ezután mondta azt az orvos, hogy a detektíveknek már az emberek szeméről meg kellene tudnia állapítani, hogy tisztességes-e vagy sem. A hadnagy is nagyon rendes volt, azt mondta, hogy állást nem adhat, de azt ajánlja, hogy nyilvános helyre ne menjek. Se kávézóba, se étterembe, se színházba, se moziba, mert ott igazoltathatnak. Az utcán sose fognak igazoltatni, legyek nyugodt. De én azért nyugodt nem voltam, nem akart senki sem alkalmazni öt év teológiával. Visszamentem Dezséry püspökhöz, és elmondtam neki, hogy sajnos nem tudok a saját lábamra állni, mert nem kapok talpalatnyi helyet sem, ahol állhatnék. Azt mondta, hogy nagyon szívesen felvesz maga mellé a püspöki titkárságra. Épp akkor ment egyik alkalmazottja szülési szabadságra. Férjhez mentem – a férjem jogász volt, és nagyon jó házasságban éltünk –, de dolgoztam tovább. ’56-ban Dezséry lemondott, visszahelyezték Ordass püspököt, majd 1958 júniusában újra menesztették, akkor már szülési szabadságon voltam. Káldy Zoltán került a Déli Egyházkerület élére. Káldy azt mondta, hogy szívesen vár vissza. Egy nappal azelőtt, hogy mentem volna vissza a hivatalba, eljött hozzám a titkára, és azt mondta, hogy nem mehetek vissza, mert az a kívánalom, hogy az új püspöknek ne legyen olyan titkárnője, aki az Ordass vezette titkárságon dolgozott. Amikor Káldy püspök fogadott, nagyon udvarias volt, és azt mondta, hogy mondjam meg, hová szeretnék menni, és ahová tud, oda elhelyez. Hafenscher Károly akkori Deák téri lelkész, akivel én ifjúkorom óta jó barátságban voltam, azt javasolta, hogy mondjam a Deák teret. Hát így kerültem oda.

– *Ekkor, ha jól számolom, ’59 környékén járunk. Milyen feladatokat kapott a Deák téri gyülekezetben?*

– A legelején, amikor odakerültem, Keken András igazgató lelkésznek megmondtam, hogy amíg kicsi a gyerek, nem tudom itt tölteni a délutánokat. Délelőtt kilenctől kettőig, a hivatali órákban, amíg az adminisztráció van, addig itt leszek, vasárnap a gyerekmunka az enyém, szerdán délután az ifjúságban részt veszek, de a többi napon hadd legyek a gyerekemmel. Ő beleegyezett. Ez így ment egészen a fiam tízéves koráig. Akkor mondta Hafenscher Károly, a másodlelkész, hogy „Zelma, higgye el, a fiát már rendesen megnevelte, most már dobja be magát egészen a gyülekezetbe”. Akkor beosztottuk az alkalmakat, a vasárnapi gyerekbibliaóra az én feladatom volt. Vagy kétszáz 3–12 éves gyermeket tartottunk számon. De száznál többen jártak egy-egy vasárnap, több csoportban tanítottuk a gyerekeket. A gyerekek karácsonyi ünnepségét már a templomban tartottuk. Volt, hogy Levente Péter rendezte a kigondolt programot. Az ő lánya is gyerekbibliakörösöm volt.

Az ifjúsági munka is nagyon jól ment. A szerdai ifjúsági órán is tartottam bibliamagyarázatot, előadást, beszélgetésvezetést. A fiatalok közül nekem később egy kis munkatársi gárdám alakult ki, akik felajánlották, hogy bedolgoznak a gyerekmunkába, merthogy ők is ide jártak gyerekbibliaórára, hozzám, és az milyen jó volt, és szívesen segítenének. A gyerekbibliaórát annyira szerették a gyerekek, hogy mikor autót vagy tévét vett a család, akkor lehetett volna tévét nézni – vasárnap délelőtt gyerekműsorok voltak –, vagy el lehetett volna menni az autóval

kirándulni, de a gyerekek mindig azt mondták: csak a Deák tér után. Lemondtak valami olyasmiről, ami akkor a legnépszerűbb dolognak számított, mert annyira jól érezték magukat.

– *Milyen módszerekkel dolgozott, ami ennyire magával ragadta a gyerekeket?*

– Én valószínűleg pedagógusalkat vagyok, és jó elbeszélő. Semmilyen eszközt nem volt szabad használni, se képet, se vetítést, csak a tanító volt és a tanítványok. A legkisebbeknek kicsi asztalokat és székeket vettünk, úgyhogy teljesen otthon érezhették magukat abban a szobában, ahová a háromtól hétéves korosztály járt. Én ezeknek a kicsiknek is nagyon az igazat akartam mondani, ne kelljen később sem korrigálniuk. Akkortájt jelent meg Németországban Ethelbert Stauffer három kicsi Jézus-könyve. Jézusról történeti módon beszélt. Külön irányzat a Jézus-kutató, történeti irányzat, amelyik lefejti az egyházi tradíciót, és megkeresi azt a személyt, azt a názáreti Jézust, aki valóban ott volt, akinek tanítványai voltak, akinek tanítása volt, akit valóban megfeszítettek, és akinek a nevében az első gyülekezetek elindultak. Ez egy csodálatos könyv, én ennek alapján tanítottam, meséltem nekik. Az én fiam is akkor volt két-hároméves, szóval tudtam is a nyelvükön beszélni. Az volt a nagy tapasztalat, hogy ezek a kicsi gyerekek, ha novemberben megtanítottam nekik egy Jézus-anyagot, egy ilyen történeti anyagot, akkor májusban, amikor kikérdeztem tőlük, ismétlés nélkül, úgy mondták el a történetet, mint aki előtt azt levetítik. Jöttek a teológusok tanulmányi útra a gyakorlati tanszékről, és azt mondták, hogy soha életükben nem hallották még, amit ezek a gyerekek tudnak. Stauffer részletesen bemutatta, hogy hogy nézett ki a nagy szinedrionnak a terme, ahol Jézust elítélték. Hol ült az elnök, a főpap, hol ültek a többi tanácstagok, hol ülhetett a közönség, hol helyezkedhetett el a jegyző, és hogy voltak olyan területek, mint nálunk mondjuk a parlament erkélyei, ahová be lehetett menni hallgatni. Elmondja, hogy hol állt a vádlott, a kirajzolt helyen, és hogy hogyan kérdezték. Azt a jelenetet is elemzi, amit olyan nagyszerűen ír le Márk evangélista, hogy Kajafás lejött a székéről, és odament Jézushoz egészen közel, és a szemébe nézett, hogy te mondd meg, hogy ki vagy. Leírja, hogy milyen hírek keringtek akkoriban Kajafásról, hogy nem is főpapot, hanem a vizsgálóbírót látták benne, aki úgy tudott az ember szemébe nézni, hogy a vádlott bevallott mindent. És ő ment oda így Jézushoz. Ebből aztán jelenetet is csináltunk, és ezt ezek a gyerekek úgy el tudták fogadni, el tudták képzelni, mintha színházban lettünk volna. Nem egy gyerek énhozzám odajött az óra végén, és azt kérte: tessék megmondani az anyukámnak, hogy ő is meséljen, mert csak itt hallgatok valamit.

Ez egy mesélést igénylő korosztály, és úgy jöttek ide, hogy itt történeteket fognak hallgatni. És tényleg. Letették a kis kezüket az asztalra, a tenyerüket az arcuk alá tették és így, felém fordulva úgy hallgattak, hogy alattuk a szék meg nem reccsent. Pedig 40-50 perces órák is voltak, mert nálunk hosszan tartott az istentisztelet. Amikor kicsit nagyobbak lettek, az ifjúsági csoportból azok, akik nekem felajánlották a segítségüket, elvitték táboroztatni a gyerekeket. Én nem mehettem velük, lelkész nem mehetett táboroztatni akkoriban. Privát táborba vitték el a gyerekeket, azt mondták, hogy elviszik a barátok gyerekeit nyaralni, mert egyházi tábort nem lehetett szervezni. Hozták ki a gyerekeket a pályaudvarra, amikor hazaérkeztek, énekelni kezdtek a pályaudvar kellős közepén, körbevettek, mintha valami reklámot akarnánk forgatni. Ez a segítő ifjúsági gárda máig is együtt van.

– *Mikor szentelték végül lelkésszé?*

– 1982-ben. Hármunkat huszonnehány év lelkészi szolgálatunk után ismertek el. Korábban csak olyan nőket szenteltek fel, akik elvállaltak bizonyos helyeket. Olyanokat, ahová férfi nem ment el, mert a fizetés kevés volt, és rengeteg volt a szórvány. Elsősorban egyedülálló nők voltak ők, mert akinek családja volt, az nem ment el akárhová. Általában tehetséges nők voltak. Jól csinálták, lelkesen is csinálták, eleinte rozoga biciklikkel járták a szórványokat nap mint nap – akkoriban az egyháznak még nem voltak jó autói. Sokszor egy közönséges konyhában gyűltek össze, ahol még ott volt az ebédszag, akár húszan is. A szórványélet nagyon nehéz élet, és nagyon kiszívja a lelkész energiáit.

A gyülekezetek szerették a női lelkészeket, tán mert személyesebb kapcsolatba kerültek velük, és már nem tartották rangon alulinak, ha nem férfi a lelkészük. A Deák téren volt egy, a Luther Társaságból alakult férfikör, ahol kikötötték, hogy oda nő nem járhat. Ez a férfikör viszont engem elfogadott.

Lelkészek a fasori gimnázium újraindulásakor, 1989-ben: Rőzse István, Zászkaliczky Péter, Takácsné Kovácsházi Zelma, Harmati Béla, Fabiny Tamás, Gáncs Péter

– Ön személy szerint tapasztalt valamilyen hátrányt amiatt, mert nő?

– Engem mindig elfogadtak. Sokszor jött hozzám egy-egy család, hogy esketést és temetést is én végezzek. De én tartottam magam a beosztotti előírásokhoz. Prédikálni civilben hamarabb kezdtem, mint ahogy felszenteltek. Úrvacsorát osztani, oltári szolgálatot tartani beállt mellém férfi liturgus. Volt olyan lelkésznő, akinek a püspök megengedte, hogy temessen, de civilben. Volt, aki keresztelhetett, de én például nem keresztelhettem, pedig keresztelni azelőtt egy bábának is lehetett. Én nem vágytam a lelkészségre. Arra vágytam, hogy beszéljek, tanítsak, és kapcsolatban legyek az emberekkel. A rendszerváltás után egyszerre minden nőt felszenteltek, ott álltak vagy huszonöten a Deák téri oltárnál. A Deák téren az udvarban van egy tábla a templom oldalán, ahol feltüntették, hogy ott ki mennyit szolgált. Ott a nevem, de amikor megcsinálták, azt mondták, hogy ne haragudjak, de csak a szentelésem idejétől írhatják oda. Nem is ezen múlt. Az a sok gyerek, szülő, az a sok férfi engem mind lelkészként tartott számon. Az ifjúság is mindig mondta: „Zelma néni a mi papunk!” Lehet, hogy a kollégáknak ez nem esett jól, de amikor vita volt arról, hogy ki mit csináljon, akkor ők engem kértek. Azt tapasztaltam, hogy nem mindig a pozíció számít, hanem az, hogy mit kap tőled, milyen kapcsolatot tudsz vele ápolni, és az mit ad neki.

– Az államhatalom hogyan viszonyult ahhoz a virágzó gyülekezeti munkához, ami a Deák téren folyt?

– Nekem nem volt összeütközésem. Néha üzentek a lelkészségre, hogy túl nagy az ifjúsági létszám. Akkor igyekeztük úgy csoportosítani a gyerekeket, hogy ne legyenek annyian egy helyen. Ki nem jöttek, de azt lehetett tudni, hogy voltak, akik megfigyeltek mindent. Mindettől függetlenül, igazán jól működött a gyerekbibliakör.

– Ha jól értesültem, nemcsak a gyerekbibliakör volt igen népszerű, de a felnőttek korosztályát is meg tudták szólítani.

– Összehívtam időnként a szülőket, hogy ők is mondják el a tapasztalataikat. Egyszer egy évzárón 80-100 felnőtt is összejött, és mind azt mondták, hogy a gyerekek olyan sok mindent tanulnak itt, és azt az iskolában is tudják használni. Ha például elmennek az osztállyal egy múzeumba, az ott látott tárgyakat, képeket meg tudják magyarázni. Arra is törekedtem, hogy legyen általános műveltségük, a Biblia, a kereszténység és az egyház viszonyán túl, hogy a tudás nem ellentéte a hitnek. Az ifjak kirándulni vitték a kicsiket, olvasókört szerveztek nekik, stb. A biológussal bogarakat gyűjtöttek, növényekkel ismerkedtek, a csillagásszal az eget kémlelték, de volt köztük, aki matematikai feladványokkal ejtette bámulatba őket. 1959-től 1980-ig volt ez a nagy korszak, és addig virult. A gyülekezetet is úgy próbáltuk nevelni, hogy a kereszténység, a kultúra és a társadalmi lét ne legyen egymástól idegen számukra. Minden év augusztusában kialakítottuk a gyülekezeti programot és a beosztást; ki, mikor, mely bibliaóra-program előadója, vezetője. A bibliaórák első része ismeretterjesztés volt. Előre beosztottuk, hogy ki miről tart előadásokat,

az érdeklődési körének megfelelően. Én is tartottam, sikeresek is voltak. Nagyon jó témák voltak, például kultúra a Bibliában, vagy Biblia a kultúrában – akkor olyan irodalmi műveket vettünk elő, amelyekben bibliai alakok szerepelnek, és azt néztük meg, hogyan ábrázolja őket a szerző, mit láttat vagy fantáziál például Thomas Mann Józsefben vagy Kodolányi János Mózes karakterében az *Égő csipkebokor*ban. A másik fele a bibliaóra programjának természetesen a bibliai textus alapján épült fel. Magas szinten műveltük azt is, de olyan nyelven, hogy gondolkodásra késztesse az akadémikust és a háztartási alkalmazottat egyaránt. Azt mondták, hogy egy hétre való gondolkodnivalót kapnak. Ennek nagymestere volt dr. Keken András, a népszerű prédikátor. Előadni, elmesélni mindig is jól ment nekem, és szerettem. ’56-ban, mikor nem volt villany a házban, akkor a ház egy része összeült, hogy meséljek. És én meséltem, filmet, könyvet, színházat, valahogy ez volt a képességem, hogy úgy meséljek, hogy lássák és élvezzék. Azt mondhatom, hogy a Deák téren is szerették a tudásomat. Többnyire elég világias prédikációkat tartottam, amelyekben volt tudomány is, kultúra is, színház, film, mert itt is azt akartam, hogy egy életük legyen ezeknek az embereknek, egyben legyen a hitük és a világi életük. És sokan azt mondták, hogy egy hétig gondolkodnak azon, amit mondtam. Elolvasták a könyveket, megnézték a filmeket, amelyekről beszéltem. Nagyon hálásak voltak azért, hogy kicsit tágabbra nyitottam az ablakot. De a teológiai kérdésekről is nyíltan beszéltem. Úgy éreztem, hogy ezeket az embereket keresztyénségre senki nem tanította, ezért én próbáltam úgy közelíteni, hogy tanuljanak is. Ha valaki egy üzenetet át akar adni, de nem indokolja kellőképpen meg, akkor az az emberekben bizalmatlanságot szül. Indokold, amit állítasz! Sokszor mondták nekem, hogy olyan kérdésre kaptak választ, ami megvolt bennük, de sosem merték feltenni. Én megmutattam, hogy a felvilágosodás után élünk, nem a 16. században, és a mai emberek kritikáját, tudását is figyelembe kell venni.

– A tanítást nyugdíjazása után sem hagyta abba: hosszú ideig tanította a mai lelkészeket az Evangélikus Hittudományi Egyetemen.

– Igen, húsz évig. A Deák térről nyugdíjba mentem ’90-ben, akkor meghívtak kortárs teológiát tanítani, amit addig ott még nem tanított senki. Rólam tudták, hogy én a kortársakat is olvasom, fordítom, és meghívtak. Nyolcvanéves koromig tanítottam, és végül kötelező tárgy lett. Azt mondta Reuss András, az akkori rektor, hogy minden professzor a reformáció 16. századi csúcspontjára teszi a hangsúlyt, és a 21. században kimennek úgy a teológusok, hogy azt gondolják, ott a vége mindennek. Persze sok hallgató azért megy a teológiára, hogy kapjon egy papírt a lelkészi foglalkozás végzéséhez. Kevesek látják az öt év óriási lehetőségét. A tanrendszer továbbgondolására, a teológia kurrens nyelvének felfedezésére, újabb megközelítések, irányzatok megismerésére, a kritikus gondolkodás elsajátítására. Én egykor öt évig a teológián is erre törekedtem, és aztán sem hagytam abba a tanulmányozást, és akkor felfedeztem fel Stauffert. Könyvei megjelenése akkora hatást gyakorolt akkoriban Németországban, hogy az újságok azt írták, hogy az emberek felszállnak a buszra, és kihúzzák a zsebükből, és ott is olvassák, miközben a német templomok üresek voltak.

Az a tapasztalatom, hogy a kereszténységnek van olyan hangja, amellyel meg lehet szólítani egy teljesen világias embert is, aki nem tanult be minden kátét. Én ezt éreztem a magunk ifjúságánál is, és sok másiknál. Párbeszéd nézetekkel és tanulás. Az egyházban is.

Lackfi
János

Szerelem és halál

Kezdet és vég

(Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv)

(Lovaskocsi vágtat Nimbschentől Wittenbergig, látjuk girbegurba útját a térképen, hordók pattognak a zökkenőknél, odabenn időnként feljajdul egy-egy apáca, a sötétben fénylő szempárok pislognak.)

Apáca
Szakasztott mint Jónás a cethal mélyén.

Katharina
Vagy mint a három ifjú a tűzkemencében.

Apáca
Csak itt büdös van, nem forróság.

Katharina
No, ha neked a szabadság büdös, maradhattál volna abban a végtelenül illatos szűzraktárban, és punktum.

Apáca
Nem vágyom vissza, de ami büdös, az büdös.

Katharina
No, hát odakinn se lesz minden illatos, elhiheted. De legalább a saját sorsunk szagát szippantjuk.

Koppe
(rácsap a hordókra)
Elhallgass, te zsák bolha! Az asszonycsempész kötöznivaló bolond. Be nem áll a szájuk... Még a végén rajtavesztek.
(A kocsi behajt a wittenbergi kapun. Sötét éjszaka van.)

Koppe
Heringet vegyenek, friss finom a sós hering!

(Luther horkolása hallatszik.)
Koppe
(A kapun dönget.) Csupa böjti eledel, szent asszonykák a javából!

(Luther feltápászkodik, ásítva, hálósipkában, gyertyával néz ki az ablakon.)
Luther
Mit zavarog, jó ember, éjnek évadján? Nem veszek se halat, se semmi mást.

Koppe
Na, majd akkor mondja, ha megnézte az árut. Igen takaros! *(Kiüti sorra a hordók tetejét, az apácák vidáman kiugrálnak. Katharina egy erszényt dob Koppe kezébe, aki kocsistul elviharzik.)* No, én mentem is, alászolgája...

Luther
Várjon, maga senkiházi, mit kezdjek én ezzel a fehérnéppel?

Katharina
Luther uram írásain felbuzdulva úgy döntöttünk, hogy levetjük az ájtatos maskarát, és Istennek tetsző, hasznos asszonyi életet szeretnénk élni!

Luther
Roppant dicséretes dolog, menjetek Isten hírével, találjátok meg a helyeteket az úr szabad ege alatt! Nekem már megvan a helyem a szalmazsákon. *(Elvonulna gyertyástul, ásítozva.)*

Katharina
Nem addig az, Luther uram! Felbiztattál bennünket, aztán faképnél hagynál? Gyertek, nézzünk körül ebben a fejetlenségben, hol találunk illő nyoszolyát éjszakára! *(Az apácák az ámuló Luther orra előtt sorra beszökellnek a házba. Legutoljára marad Katharina, aki visszaszól.)* Holnaptól meg majd gondoskodjék róla, prédikátor uram, hogy annak rendje-módja szerint férjhez mehessünk. Nem leszünk hálátlanok, cserébe rendet csapunk ebben a disznóólban. Jóravaló teremtések vagyunk, meglátja!

Luther
Jaj nekem, asszony a háznál, perpatvar a háznál!

(A kalendáriomban tavasz-nyár-ősz-tél váltják egymást. *Wittenbergben nyílik az ajtó, szemtől szemben áll egymással Katharina asszony és Luther.)*

Katharina
(illendően meghajol)
Hívatott, uram!

Luther
Még szép, hogy hívattam, maga miatt fő a fejem, és már mióta!

Katharina
Vegye le a fedőt a fejéről, talán majd nem fortyog annyira.

Luther
Na, ez az, ki akar majd egy ilyen nőt feleségül venni? Magának mindig van eggyel több szava.

Katharina
Hajjaj, néha kettővel is.

Luther
Így aztán maga alatt vágja a fát!

Katharina
Szóval ezentúl a favágás is az én dolgom?

Luther
Dehogy, egyetlen dolga van, férjhez menni! Ez nem fogadó és nem ispotály! Nyolc nővért már férjhez adtam, magát miért nem lehet kiházasítani? A házasság Isten rendelése.

Katharina
Főleg ha büdös kutyapecérhez adnának.

Luther
Nemesember volt az illető! Szerette az agarait, az már csak nem bűn?

Katharina
Akkor vegyen el egy agarat. A másik meg olyan göthös volt.

Luther
Mi a baj abban, ha fiatalon megözvegyül? Legalább akkor már a maga ura!

Katharina
Én cseréljem az ágytálat és tisztogassam a fekélyeket? A harmadik meg pohos volt.

Luther
Mióta szempont a karcsúság?

Katharina
Mire felér az ágyasházba, már szuszog, semmire se jó. Tömhetem folyvást ételekkel!

Luther
Ó, magasságos Isten, de nehéz a te regulád!

Katharina
Maradt volna szerzetes, nem lenne efféle gondja. Így meg csak vizet prédikál és bort iszik...

Luther
Ez mit jelentsen?

Katharina
Másoknak ajánlgatja a házasságot, de magát megkíméli tőle. Talán bizony nem is hisz benne?

Luther
Ugyan már, nincsen elég gondom így is? Mit szólnának az ellenségeim, a sok csahos kutya? Maguk miatt már most azt ugatják rám, hogy még parasztvértől vereslik a folyók vize, s én máris orgiákat rendezek. Hogy kiházasítom szajháimat, még mielőtt tőlem lebabáznának...

Katharina
És mióta törődik maga annyira a mások véleményével? Mióta olvas efféle szennyet? Netán még attól is tart, mit szól a pápa úr őfelsége? Jaj, csak meg ne tudja.

Luther
Ha Istennek kedves a házasság, szívesen kötelékébe lépek, de ha ezzel még a pápa orra alá is borsot törhetek, annak talán még jobban örvendezek.

Katharina
Most akkor töri a borsot, vagy sem?

Luther
Törjék csak a szakácsnők, sültekhez illik a bors. Különben meg honnan vennék én feleséget? Kezdjek el asszony után szaladgálni?

Katharina
Hát emiatt nem kéne lejárni a lábát. Itt áll maga előtt! Csak egy kis bátorságra lenne szükség. Töltsek egy pohár sört?

Luther
Uram, Jézus! Maga, olyan finnyás, csak nem fanyalodna egy prédikátorra?

Katharina
Miért ne? Tudtommal nincsenek agarai!

Luther
Öreg vagyok már, mint a föld!

Katharina
Épp a legjobb korban, mint a termőföld!

Luther
És hol a karcsúság eszménye? Inkább tölgy volnék, mint csemete!

Katharina
Fogpiszkálóval nem is kezdenék...

Luther
Szóval ezt úgy értsem, hogy megkérte a kezemet?

Katharina
Értelmezze, ahogy akarja. Nem én vagyok a teológia doktora...

(Esküvői képsorok következnek.)

Hangok
Mi, megjelentek, ünnepélyesen tanúsítjuk, hogy saját szemünkkel láttuk Martinus Luther prédikátor uramat a nászágyra heverni kedves arájával, Katharina Von Borával egyetemben, így kettejük között a frigy Isten rendelése és emberi szándék szerint elégségesen megköttetett.

Luther
(cirkalmasan ír)
Remélem, hogy az angyalok nevetni és a démonok sírni fognak, a rágalmazók száját betömtem azzal, hogy házasságot kötöttem Katharina von Borával.

Katharina
Persze, maga meg ír, csak ír, csak ír? De mikor volt ez az ágy utoljára megvetve, szalmája cserélve?
(Látjuk Luther szétdúlt szalmazsákját.)

Luther
Ó, nem régen, talán még egy esztendeje sincsen...

Katharina
És hol van itt a fürdőszoba?
(Végignézünk a kidőlt-bedőlt kolostorépületen.)

Luther
Hogy milyen szoba?

Katharina
És mi van a sörfőzdével?
(Látjuk a romos műhelyt a söröshordókkal, üstökkel.)

Luther
Valamikor tényleg főztünk sört, most már csak isszuk...

Katharina
Úgy látom, hét részre kell magamat osztanom, és hét hivatalt ellátnom. Így lettem
1. földművelő *(Kapál, kaszál, irányít)*
2. sörfőző *(Rendbeteteti a műhelyt, csapol, napfénybe tart egy korsó sört.)*
3. szakácsnő *(Lobog a tűz a konyhán, kavarja a serpenyőket.)*

4. fejőlány *(Látjuk a fejést, a sajtárba csurgó tejsugarakat)*
5. kertész *(Gyümölcsök, zöldségek sorjáznak.)*
6. vincellér és minden wittenbergi koldus alamizsnaosztogatója *(Szőlészkedés, jönnek a koldusok.)*
és 7. még Doctorissa is vagyok, egy híres ember felesége, akinek iparkodnia kell, hogy méltó legyen híres férjéhez, s csekélyke fizetésből temérdek vendéget kell megvendégelnie.
(Rengetegen ülnek a megterített asztalnál, nagyban megy a szellemi beszélgetés. Katharina félrevonja Luthert.*)*
Megmondanád, hogy miből etessem őket?

Luther
(Sóhajt.) Nincs mese, vigyél egy kupát.
(Szekrényt látunk, amelyben ezüstkupák állnak összedobálva. Katharina asszony, mindig elvesz egyet, szalad az ócskáshoz, aki tallérokat ad érte, ezt elemózsiára váltja. Az asztalnál ülők mulatoznak tovább. Ez párszor megismétlődik, egyre fogynak a kincsek.)

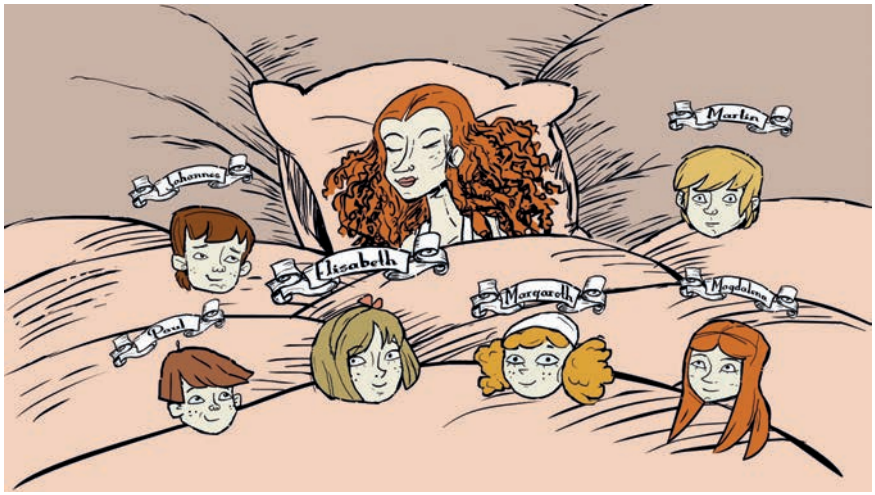

Luther
(töprengve)
A házassági állapot első idejében különös dolgok fordulnak meg az ember fejében. Amikor felébred reggel, két copfot pillant meg, amelyeket azelőtt nem látott. Később még különösebb jelenségek várnak ébredéskor...
(Látjuk Katharina asszony arcát a paplan alól kibukkanni, majd sorra egy, két, három, négy gyerekfej bukkan ki az ágyruha közül.)
Az én házam az én váram... Ezek meg itt a katonáim.
(A gyerekek közül kettő emelkedni kezd, átváltozik angyallá, és fellibben egészen a magasba. A denevérmódra itt-ott csimpaszkodó ördögök szétrebbennek a nyomukban.)

(Kopognak az ajtón, Luther kitárja, Melanchthon lép be.)
Luther
Melanchthon, kedves barátom! Mi hír a világban?

Melanchthon
Ó, ismered Erasmust, a nagy koponyát, aki olyan kicsinyesen ügyeskedik, csak hogy senkit se haragítson magára... Nos, leiratban felelt arra, amit te a nem szabad akaratról írtál.

Luther
No, csakugyan? És melyik részére felelt?

Melanchthon
Mikor azt írod, a szabad akarat úgy áll Isten és a Sátán között, mint a málhás szamár, mindketten rápattanhatnak, meglovagolhatják, neki engedelmeskednie kell. Mindannyian Isten és a Sátán küzdelmének harcterei vagyunk. *(Ördögök és angyalok huzavonáját látjuk, jobbra-balra próbálnak vonszolni egy csacsit.)*

Luther
Ahá, és mit vet ellene?

Melanchthon
Csak köntörfalaz, azt mondja, nincs öröme a szilárd állításokban, így aztán nem is vetemedhetik ilyenekre. Meg hogy az ember akarattal bíró, nevelhető lény, kit meghatároz egyfelől vallási érzülete, másfelől jelleme. Szóval egyet-mást a szabad akaratra bíz, de a nagy részt Isten kegyelmére, nehogy még valamely püspök megcibálja a fülét.

Luther
De hiszen ez fából vaskarika, barátom! Hogy lehet egy ilyen okos ember esze ennyire elgazosodva? Miféle dolog tagadni, hogy az ember mindenestül elveszett, és csak Isten kegyelme ránthatja ki a sárból? Mégpedig Krisztus vére árán. Ó, ezek a görög-latin butaságok önmagunk neveléséről meg a tudományokról! A kegyelem az egyetlen reménység!

Katharina
Így van, és egészen mélyre kell hullanunk a kétségbeesés vermébe ahhoz, hogy megérezzük, Isten mekkora erővel ránt magához minket! De most már kérem, uraim, szabad vagy nem szabad akaratukból jöjjenek az asztalhoz, és ott folytassák tovább! Ha Isten azt akarta volna, hogy ne együnk és ne igyunk, nem teremti olyan ízletesre a halak és más állatok húsát.

Luther
Bizony, és tett volna róla, hogy a szőlőt ne lehessen tüzes borrá erjeszteni…

Melanchthon
Meg hát barátokat is ő teremtett, jó társaságban könnyen megy az idő! Hadd mutassam be kedves tanítványomat! A messzi Hungáriából érkezett, Dévai Bíró Mátyás a neve.

Dévai Bíró Mátyás
(Előlép, és meghajol.)
Isten kegyelméből Luther uramnak alázatos tisztelője.

Luther
Derék, fiam, elférsz az asztal mellett, akad itt minden náció. Angolok, szászok, csehek, osztrákok, diák és professzor, jurátus és lovag, orvos és teológus. *(A kép végigszalad a nekihevült arcokon, az asztalnál ülők érvelnek, körmölnek, esznek, isznak, nevetnek, méláznak.)* Férkőzzetek, amicék, még egy hely kell! Szóval már magyar földön is hallottak rólunk?

Dévai Bíró Mátyás
De még mennyire, két szín alatt áldoztatunk, és magyarra fordított Szentírásból olvasunk a templomban. Ég bennünk az Úr tüze, melyet Luther uram felszított!

Melanchthon
Úgy nézz rá, barátom, hogy ez az ember kétszer is tömlöcöt járt érted, vitában pedig elverte a port a legékesebben szóló ferences barátokon is. Ilyenekből teremne minél több!

Luther
Nyugtasson meg, hogy inkább az Isten igazságáért vívott, és nem érettem, szegény, beteges öregért. Igyunk az Úr nagyságára... *(Kupákkal koccintanak, az asztalnál diákok sora, gyerekek, asszonyok.)*

Melanchthon
Öreg, beteg, ugyan! Még annyi minden vár rád! Isten valódi egyháza csak úgy szárnyal a szász választófejedelemségben, és tartományról tartományra terjed, mint a futótűz.

Luther
Csakhogy ennél a tűznél a derék fejedelmek saját pecsenyéjüket sütögetik. Beletelepednek az egyházi birtokokba, de mikor már lelkészi fizetségről, beiktatásról, kolostorok és oskolák fenntartásáról van szó, nehezen gurulnak elő a zsebükből a számolatlan eltett garasok. Te is tudod, nyakas, önfejű társaság a németek...

Dévai Bíró Mátyás
No, a magyarok se jobbak. De ha lélekkel prédikálunk, nincs lehetetlen!

Melanchthon
No, hallod? Ez a beszéd! Terjednek a szertartáskönyveink, a Kis káté és a Nagy káté, olvassák a családok, a közösségek, és ott a zene!

Luther
Igen, a zene vigasztalás. Ahogy a szólamok sokféle móddal és hangzással körbejárják, csodásan ékesítik a dallamot, és mintegy égi kartáncot rejtenek...
(Valaki elővesz egy lantot, és játszani kezd, a húrok hangjairól táncoló angyalok perdülnek, szétrugdosva a kisördögöket.)

Luther
(Közelről látjuk száját, amint Melanchthon füléhez hajol.) Drága barátom, sétáljunk egyet a kertben, fontos mondandóm volna...

(A kert rózsái közt járnak, időnként egy-egy rózsafejet megemelnek, ezek rózsaablakká alakulnak, fák évgyűrűivé, koncentrikus körökké. Luther Melanchthon kezébe nyom egy tekercset.)
Melanchthon
(beleolvas)
„Én, Doktor Martinus Luther e saját kézírásommal szerzett levelemben kívánom közölni akaratomat, miszerint minden vagyonom az én hűséges és hőn szeretett hitvesemre, Katharinára szálljon, ki mellettem esztendők hosszú során át kitartott, és gyermekekkel ajándékozott meg..." Ugyan már, végrendelet... Én lennék ilyen jó erőben!

Luther
Mit tudsz az erőmről, pajtás, napszámra zúg a fülem, fáj a fejem, kínoz a vesekövem, no meg az az átkozott Sátán is incselkedik velem.
(A rózsafejek közül ördögfejek bújnak elő, Luther elhessenti őket.)

Melanchthon
Majd kiűz belőled minden bajt Katharina asszony a gyógynövényeivel meg borogatásaival...

Luther
Próbál az mindent velem. Világ csodája, hogy Isten olyan értékes orvosságokat dugott az ürülékbe. A disznótrágya elállítja a vérzést, a lótrágya borban oldva jó a köhögés ellen, az emberi ürülék gyógyítja a sebeket. De már engem ennek a jó asszonynak az összes ganaja nem hoz vissza az életbe. Vigyázz rá, hogy utolsó akaratom tiszteletben maradjon!

Melanchthon
Ugyancsak felpaprikázod vele a sok okostojást. Azok annyiba se nézik az asszonyembert, mint a kutyát...

Luther
Ura vagyok az akaratomnak, és fogalmam sincs, hol lennék e nélkül az asszony nélkül! A koszos szalmazsákomon evett volna már meg valami kórság.

Melanchthon
De hiszen várnak a vizitációk, mindenütt izgalommal lesik érkezésedet! A pásztor nem hagyhatja magára nyáját...

Luther
Épp azért írtam a kézikönyveket, hogy saját lábukra álljanak végre. Ott a kérdés, ott a felelet, te magad mondtad, hogy kézről kézre járnak a káték. Ahova én el nem jutok, a nyomtatott szó oda is elrepül.

Melanchthon
Épp hogy csak bevezették a német misét, kell a gazda tekintete, hogy a jószág gyarapodjék...

Luther
Ugyan már, az elvek tiszták, a vonalak világosak. Lélekben együtt imádkozunk az ószövetségbeli választott néppel, zsoltárt zengünk a Hatalmasnak. Együtt dalolunk dicsőséget az angyalok karával. Könyörgünk Bartimeussal, a kánaáni asszonnyal és másokkal Krisztus mindent elárasztó irgalmáért. Letérdepelve ismételjük a pusztába kivonult Keresztelő szavait: íme az Isten Bárányа. Majd pedig hálatelten visszhangozzuk a Jelenések könyvét: méltó a megöletett Bárány... Ez a lényeg, a többi locsogás és szamárság.

Melanchthon
És ki magyarázza eztán lángoló erővel a Szentírást?

Luther
Csak nem gondolod, hogy a Biblia igéit egy ember képes lenne mind megmagyarázni, ha tíz élete lenne is? Ha száz éven át kormányoznám a prófétákkal és az apostolokkal a hívek seregét, akkor is csak belekóstolnék, annyi a tennivaló, a megismernivaló. Nemzedékek kellenek, és vannak is, jönnek egymás után. Én nyugodtan nézek a jövendő időbe, hisz itt vagy te, barátom!

Melanchthon
Nem nagyobb a tanítvány mesterénél...

Luther
Szerénykedjen az, aki csak ül és a széket melegíti. Hát ki foglalta össze a teológia alapelemeit vaskos kötetben? Te voltál... Ki segített az ágostai hitvallást megszövegezni? Ez is te voltál. Wormsban és Regensburgban ki küzdött oroszlánként a hitért? Te voltál... Ki az, aki szekérderéknyi levelet küldözgetve tervezett, szervezett, pörölt, zsörtölt, békített, rábeszélt, csak hogy az új hitnek foganatja legyen? Te voltál bizony. Na és ki az, akihez mindenünnen özönlenek a diákok? Te vagy! Amíg Krisztusnak ilyen barátai vannak, nincs mitől félni.

Melanchthon
Ej, Luther mester, hajts fel egy korsó sert, és elszáll a búbánat!

Luther
Felhajthatok akár kettőt is. Különben eszem ágában sincs siettetni a halált, csak éppen süket lennék, ha nem hallanám a lépteit.

(Odalép egy rózsához, beleszagol. Arca kimerevül, ahogy Melanchthoné is, Lucas Cranach ecsetje dolgozik rajtuk, kikerekedik a két portré, sarkában szignóval. Luther kezéből a rózsa tovaindázik, virágba borul, most Katharina asszonyt látjuk Cranach ecsetjével festve, amint a virág fölé hajol.)

Szolga
(Futva jön, liheg.)
Asszonyom, asszonyom, most jött a hír, Luther uram utazás közben megfázott, belázasodott, és az éjjel kilehelte lelkét!
(A rózsafej lehull, Katharina lehajol, hogy fölvegye, s közben a tüske megsebzi ujját. Vércsepp csordul, majd a rózsafej felröppen, megint Luther-rózsává alakul, majd vízgyűrűkké, évgyűrűkké.)

Luther
(hangja)
Urunk a feltámadás ígéretét nemcsak a könyvekbe írta bele, hanem a tavaszi idő minden egyes levelébe, szirmába.

A Biblia hangja
Sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakíthat el minket Isten szeretetétől, amely Jézus Krisztusban, a mi Urunkban van.

Veress Ferenc

Oltárok és környezetük

Evangélikus és katolikus szakrális tér Sopronban és környékén (17–18. század)[*]

Bevezető: evangélikusok és egyházművészet

Miközben számos tanulmány foglalkozik a nyugat-dunántúli katolikus megújulás problémakörével (Fazekas 2014), és kiemelt figyelemmel fordult a kutatás a nagyobb zarándokhelyek felé is (Farbaky–Serfőző 2004), úgy tűnik, a 16–17. században virágkorát élő evangélikus felekezet műpártolásának vizsgálata háttérbe szorult. Erdélyben éppen fordított a helyzet: kevesebb a tanulmány a katolikus megújulás koráról, mint az evangélikus szászság önreprezentációjának témaköréről. Érthető a kutatásban jelentkező hangsúlyeltolódás, hiszen míg a Nyugat-Dunántúl arisztokráciája, a Nádasdyak, a Batthyányak és az Esterházyak már a 17. század első felében visszatértek a katolikus hitre, és a katolikus egyház művészeti törekvéseit támogatták, addig az Erdélyi Fejedelemség a *Diploma Leopoldinum*ig (1690) ellenállt a jezsuita rend missziós tevékenységének, és az első barokk templom, a kolozsvári jezsuitáké csupán 1718–1724 között épülhetett fel, a Bécsben is dolgozó jezsuita szerzetes, Andrea Pozzo tanítványának, Christoph Tauschnak a tervei nyomán (Veress 2006, 414–424. o.).

Az erdélyi evangélikus szászságról igen sok értékes tanulmány látott napvilágot, amelyeknek a szempontjai a Nyugat-Dunántúl szellemi központjára, Sopronra és környékére nézve is érvényesek lehetnek. Általánosságban elmondható, hogy az erdélyi szászság ragaszkodott a középkori szentségtartókhoz és a liturgikus tárgyakhoz, klenódiumokhoz, illetve öltözékekhez is. Honterius programadó írása, a *Reformatio ecclesiae Coronensis* nem tiltotta a képek használatát, az 1557-es zsinat a tanító, illusztráló jellegű ábrázolásokat megtarthatóknak ítélte, 1565-ben pedig a hagyomány folytonosságának biztosítása miatt a lebontott oltárok újraépítését is elrendelték. 1662-ből Brassóból, a *Fekete-templom*ból új oltár építésére van adat (Ziegler 2018, 87–93. o.).

A középkori szentségházakat, szentségfülkéket általában sértetlenül megőrizték, talán úrvacsorakellékeket, könyveket őriztek bennük (German 2008, 131. o.). Az ábrázolások, falképek nagy részét megtartották, időnként azonban, mint például a nagyszebeni evangélikus főtemplom hatalmas Rosenauer festette *Kálváriá*ja (1445) esetében, „tanító képpé" alakították át, úgy, hogy az megfeleljen az evangélikus hittételeknek (Bálint–Ziegler 2011, 39–64. o., különösen 57–58. o.). Hasonló eljárást figyelhetünk meg a nagyszebeni Kálváriaoltár (1519) esetében is.[1] A szebeni szászság őrizte meg Petrus Lantregen monumentális Kálvária-csoportját (1417) és a bécsi trinitáriusokhoz került, Veit Stoss körébe sorolt ún. kalászos feszületet is, amelynek később, a katolikus restauráció idején jelentős

* A tanulmány megírására az NKFIH által támogatott PD 128219 számú, PD 18 típusú posztdoktori ösztöndíj keretében került sor.

[1] A Kálváriaoltár említett képe szerepelt a Magyar Nemzeti Múzeum *Ige-Idők* című kiállításán (2017). Mivel a kézirat leadásáig a kiállítás katalógusa nem készült el, csupán a recenziókra tudok utalni: Maróti–Mészáros 2017; Parsons 2017.

erdélyi kultusza bontakozott ki.[2] Mindezek beszédes példái a lutheránus felekezet toleranciájának a katolikusoktól örökölt ábrázolásokat illetően.

A brassói Fekete templomról készült monográfia – Ziegler Ágnes munkája (2018) – bemutatta, milyen kitartóan teremtették újjá az 1689. április 21-én pusztító tűzvész után a templom teljes berendezését. 1710–1715 között újjáépítették a hosszház karzatait, tudatosan reprodukálva a román kori figurális és növényi díszítés motívumait. Újra elkészültek a szentély stallumai, jellegzetesen barokk díszítőmotívumokkal (az 1690-es évektől az 1740-es évekig). 1691-től Hannes Hiemesch és Andreas Tartler mesterek a szentélyben lévő főoltárt építették újjá *(1. kép)*. Az oltár díszítése folyamatosan gazdagodott, Dávid király és Szent János szobrait például 1741-ben faragták, 1743-ban pedig Mózes és Áron szobra is elkészült. Hasonlóan az alább ismertetendő soproni Szent Mihály-templomhoz, Brassóban is neogótikus berendezés került a szentélybe (1866), ekkor a régi, barokk oltárt a sekrestyébe, később Bolgárszegre vitték, ahol ma is megtalálható (Ziegler 2018, 164–166., 214–215. o.). Formakincse, felépítése sokban idézi a Sopronban és környékén fellelhető kortárs emlékeket, például a sopronbánfalvi pálos templomnak a kaboldi (Kobersdorf) evangélikusokhoz került oltárát (lásd alább), amelyet szintén porcdíszes ornamentika, valamint Dávid király és Mózes próféta szobra díszít.

1. kép. Bolgárszegi oltár. Fotó: Ziegler Ágnes (Evangelische Kirche A.B. Kronstadt)

Katolikus restauráció Sopronban, a Szent Mihály-templom elvétele (1674)

Az evangélikus Sopron Fő terének szimbolikus birtokbavétele a katolikusok által 1695–1701 között történt, a Szentháromság-oszlop felépítésével. Az emlék állíttatója a régi evangélikus családból származó, de fiatalon katolizáló Thököly Éva grófnő volt, Esterházy Pál nádor sógornője; a tervet pedig az ellenreformáció vezéralakja, Kollonich Lipót győri püspök hozta magával Bécsből, aki a belvárosi Szent György-templomot a jezsuita rendnek juttatta (Veress 2018, 252–278. o.). Kollonich nyomására az evangélikusok 1674-ben lemondani kényszerültek templomaikról, s a türelmi rendeletig nyilvános reprezentációra nem nyílt lehetőségük. Korábban, a 16–17. század során azonban gyülekezetük virágzott, aminek számos képzőművészeti alkotás mutatta jelét.[3] A türelmi rendeletet követően épült nagytemplomuk egy katolikus oltárt fogadott be; ez a gesztus a katolikus és evangélikus felekezet művészeti téren megnyilvánuló párbeszédére utal.

2. kép. Szent Mihály-templom, Sopron. Fotó: Bolodár Zoltán, Sopron

[2] Kovács 2011, 295–313. o. A feszületet J. L. Rabutin generális 1696-ban szerezte az evangélikus templomból, ahol addig őrizték.

[3] Kiss 2005, 185–206. o.; Gálos 2016, 7–26. o.; Kriesch–Szlavkovszky 2017.

3. kép. Kaleschiák Péter rajza a soproni Szent Mihály-templom oltárairól (1675). Forrás: HÁZI 1939

Az 1674-ben elvett templomok közül az evangélikusok bizonyára a Szent Mihály-templomot fájlalták leginkább *(2. kép);* ebben legalább húsz oltárjavadalomnak (alapítványnak) ismerjük a történetét. A főoltár Szent Mihálynak volt szentelve, búcsúját a középkorban május 8-án, az arkangyal megjelenésének napján tartották. Az oltáriszentséget ekkor nem a főoltáron lévő tabernákulumszekrényben, hanem a díszes faragású fali szentségházban őrizték (ennek a valószínű helyén ma idősebb Storno Ferenc neogótikus szentsége áll).[4] A templomot az evangélikusok a 16. század közepe óta a katolikusokkal közösen használták; érdekes lenne tudni, vajon az evangélikusok megtartották-e a középkori szentségházat.[5] A források arra utalnak, hogy a bútorzat pusztulása Bocskai István 1605 júliusi hadjáratának idején következett be. Faut Márk krónikája szerint: „Nem sokkal ezután az ellenség ismét Sopronra támadt [...] Betörtek a Szent Mihály-templomba, odabent szétverték a főoltáron levő bálványokat és más oltárokat, ellopták a sípokat a szép orgonából, továbbá a nagyböjti oltárterítőt, melyen mindenfajta bibliai történetek festett képe állt, széttörték a zászlókat stb."[6]

A Petz János Gottliebnak tulajdonított krónika megemlíti, hogy 1651-ben nagyobb javítást végeztek a templomban: „Július 3-án elkezdték bontani a Szent Mihály-templomban a képeket, amelyeket az ellenség menekülés közben összetört, a kis oltárt szintúgy. [...] Az oltárt és a szószék tetejét báró Rudolf von Greis őkegyelme más előkelő urakkal és exulánsokkal együtt csináltatta meg." (Szakács 2016, 151. o.) 1675-ből fennmaradt Kaleschiák Péter soproni káplán rajza a templomban lévő oltárok titulusáról, elrendezéséről *(3. kép).* Ez a dokumentum bizonyíték rá, hogy a templomnak volt felszerelése, oltárai abban az időben is, amikor visszakerült a katolikusokhoz. Kaleschiák maga később állíttatott oltárt Keresztelő Szent János tiszteletére (1677), amely az 1850-es években még megvolt.[7]

4. kép. Nyulas (Jois), plébániatemplom. A soproni Szent Mihály-templom egykori főoltára (Forrás: Wikipédia)

Az 1713-ban tartott egyházlátogatás jegyzőkönyve leírja az evangélikusok idejéből származó főoltárt a Szent Mihály-templomban. A főoltárkép az *Utolsó vacsorát* (az apostolok közt ülő Krisztust) ábrázolta, ami jellemzően eukarisztikus és a lutheránus felekezet által is elfogadott téma volt.[8] Az oltárkép jobb és bal oldalán Mózes és Keresztelő Szent János fehérre festett szobra állt, felettük pedig a

[4] Házi 1939, 88–126. o. A szentségház előtt öröklámpák égtek, amelyek ellátására a polgárok külön alapítványokat tettek.

[5] A Szent Mihály-templom folyamatban lévő restaurálása és a falkutatás alatt a középkori szentségház helyét nem sikerült azonosítani. Nemes András szóbeli közlése.

[6] Kovács 1995, 138. o. Az eseményeket részletesen ismerteti Payr 1914, 25–28. o.

[7] Kaleschiák Péter horvát származású káplán Vitnyédy István plébánossága alatt, 1652-től kezdte meg soproni működését, később kanonok lett, 1696-ban hunyt el. Vö. Bán 1939, 201., 239. o. (21. jegyz.). Rajzát a templom oltárairól közli Házi 1939, 120. o. A Keresztelő Szent János-oltárról lásd Csatkai 1956, 391. o.

[8] Vö. *Utolsó vacsora*. 17. sz. Olaj, vászon. 137 × 117 cm. Soproni Evangélikus Egyházközség Gyűjteményei. Ltsz. 36. Kriesch–Szlavkovszky 2017, 37. o.

Hit és a Remény szoboralakja volt látható. Az oltár oromzati képe *Ábrahám áldozat*át mutatta be, feljebb a frigyszekrény és a kereszt volt kifaragva a négy evangélistával.[9] Ennek az oltárnak a helyét az 1730-as években a katolikus konvent által állított új oltárépítmény és oltárkép foglalta el, amely a templom védőszentjének, Szent Mihály arkangyalnak a szerepét hangsúlyozta, összekapcsolva azt Máriának mint Patrona Hungariae-nak a kultuszával. A főoltárképet Bartolomeo Altomonte festette, a szignó szerint 1739-ben, lehetséges, hogy az oltárarchitektúra terve is az Altomonte-műhelyből származik, hiszen Bartolomeo testvére, Andrea színházi mérnök volt, aki a Várkerületen álló Mária-oszlophoz tervrajzot készített.[10]

5. kép. Nagyboldogasszony (ferences, majd bencés) templom, Sopron. Fotó: Thaler Tamás

A Szent Mihály-templomnak a főoltár mellett több mellékoltára is készült a 18. században, azonban ezeket az 1860-es években, az idősebb Storno Ferenc vezette neogótikus helyreállítás során eltávolították.[11] A főoltár ekkor Nyulasra (Jois, Ausztria) került, az ottani plébániatemplomban található ma is *(4. kép)*. Építménye két íves nyílással csatlakozik a szentély falához, az oltárképet pedig páros oszlopok hordozta tört párkányzat fogja közre. A tabernákulumszekrény ajtaját Crucifixus díszíti, fölötte volutákból képzett, kupolát imitáló fülke, az oltáriszentség kihelyezésére.[12] Az oltár oszlopai előtt álló magyar királyok (Szent István és Szent László) alakja a Patrona Hungariae gondolatköréhez, a két szélen álló Szent Sebestyén és Szent Rókus figurája pedig a gyakran ismétlődő pestisjárványok elhárításához kapcsolódott. Az oromzatban, középen Szent Mihály helyett ma sárkányölő Szent György foglal helyet, a Szent Mihályt egykor közrefogó Gábriel és Rafael angyal alakját is új angyalfigurákkal helyettesítették.[13]

Katolikus egyházművészet Sopronban és környékén a 18. században

Az evangélikus többségű és vezetésű városban a katolikus rendek közül csupán a ferencesek maradhattak meg és működhettek folyamatosan a Fő téri Nagyboldogasszony-templomban *(5. kép)*. A soproni obszerváns ferencesek kora újkori tevékenysége nagyrészt máig megíratlan, a helytörténet fehér foltja. A feldolgozott szórványos ada-

[9] Az egyházlátogatási jegyzőkönyvet idézi Bán 1939, 284. o.

[10] A katolikus könvent számadáskönyvét Csatkai Endre még eredetiben idézhette, a mai kutatás számára azonban már nem hozzáférhető (1956, 391. o.). Bartolomeo Altomonte oltárképére vonatkozóan lásd Jávor 2000, 328–329. o. (a korábbi szakirodalommal).

[11] A Jézus születése-oltár szoborcsoportja így került Pérre, a Szent Péter-oltár architektúrája pedig Nagylozsra. Vö. Csatkai 1942, 4. o.; 1956, 391. o.

[12] A tabernákulum mai kialakítása megfelel az eredetinek, amelyet archív fotóról ismerünk. Lásd Soproni Múzeum Storno Gyűjtemény, 2013.126.1.

[13] A főoltár átalakítására vonatkozóan lásd Grászli–Kiss 2013, 35. o.

6. kép. Főoltár. Sopron, ferences (bencés) templom. Fotó: Veress Ferenc

7. kép. Graz, Mariatrost, egykori pálos, ma plébánia-templom. Főoltár. Fotó: Veress Ferenc

tokból annyi mégis kiolvasható, hogy az evangélikus városvezetés támogatta templomuk szükséges javításait, beszerezte a harangokat, évi alamizsnával járult hozzá a közösség fennmaradásához. A templomhoz szeminárium és kolostor csatlakozott, amelynek megnagyobbítását 1744-ben végezték.[14] A templomi bútorzat jelentősebb megújítására is a katolikus restauráció idején, a 18. század derekán került sor.

Az 1751-ben készült új főoltár *Mária mennybevételé*t ábrázolja (összhangban a templom titulusával), az oltárépítmény oszlopai között egy-egy életnagyságú angyalalak áll, gesztusával a főoltárképre mutatva. A nagyméretű vázadíszeken Mária életének eseményei elevenednek meg: *Angyali üdvözlet* (két vázatesten elosztva), *Krisztus születése, Bemutatás a templomban;* az oltár sátorszerű, baldachinos oromzatában pedig a Szentháromság szoborcsoportja látható. Az oltár tervezője hatásosan építette be struktúrájába a gótikus szentély ablakát, amelyen fény árad be, hátteret képezve a Szentlélek lebegő galambjának *(6. kép)*.

A soproni Nagyboldogasszony-templom oltárépítményének stíluskapcsolatait illetően eddig kevés adatot találtunk a szakirodalomban. Az oltárépítmény hátfaláról előkerült (azóta elveszett) céduláról csupán az volt ismeretes, hogy egy grazi asztalosmester, Augustinus Löscher volt a szerkezet kivitelezője.[15] A főoltár mesterkérdésének megoldásához véleményem szerint közelebb visz bennünket Lucas de Schram (1702–1765) trieri származású festőművész és építész pályájának áttekintése.[16] Az építész és festőművész az 1740-es évek elején telepedett le Sopronban.[17] 1748-ban festette a Szent Mihály-templom temetőkápolnájába a *Szent Jakab apostol prédikációja* című oltárképet.[18] Schram pályája során több ízben is dolgozott a ferenceseknek, mondhatni, hogy ez a rend látta el őt a legtöbb

[14] A ferencesek soproni működésére vonatkozóan lásd Bán 1939, 142–145., 158., 269–270., 356–357. o.

[15] A felirat az 1970-es években végzett restaurálás alkalmával került elő, ekkor bontották ki az oltár mögötti falban a gótikus ülőfülkéket és szentségházat is, amelyek a templom 13. századi építési periódusához köthetők. Dávid 1973, 381. o. Dávid Ferenc írásbeli közlése szerint (2018. szeptember 6.) a feliraton az asztalosmester neve mellett szerepelt az évszám (1751) és a Graz helyiségnév is.

[16] A festőművész és építész pályájával külön tanulmányban foglalkozom majd, amely a *Soproni Szemlé*ben jelenik meg.

[17] Döntésében közrejátszhatott, hogy 1740-ben, Bécsben másodszor is megnősült, felesége révén pedig rokonságba került azzal a Dobner családdal, amelynek Orsolya téri házát megvásárolta. Ennek a háznak a helyén épült fel az orsolyita apácarend temploma és kolostora, a dokumentumok szerint Schram tervei alapján (1747). Schram lánya ebben az – 1861–1864 között átalakított, ezért ma eredeti formájában nem látható – kolostorban volt apáca. Az orsolyita rend soproni megtelepedéséről: Bán 1939, 344–347. o. Schram életművéhez: Prokopp 1966, 240–250. o.

[18] A soproni Szentlélek plébánia letétje a Magyar Nemzeti Galériában.

megbízással. 1745-ben a pozsonyi ferences templom homlokzatát alakította át, 1754-ben pedig az esztergomi Szent Anna-ferences templom főoltárára kötöttek vele szerződést. Utolsó ismert, jelentős munkája a győri ferences templom belső kialakítása volt, ami az új (*Szent István vértanú megkövezésé*t ábrázoló) főoltárkép megfestését, emellett oltárarchitektúra, bútorok tervezését foglalta magában (1763).[19]

Schram életművében kell kijelölnünk az 1751-ben épült soproni ferences főoltár helyét is. A gráci asztalos jelenlétére magyarázatot adhat az a tény, hogy Schram bécsi működése előtt, 1733–1738 között a gráci Mariatrost pálos zarándoktemplom belső díszítését irányította. Falképeket, több oltárképet is festett, ő tervezte ezenkívül a templom főoltárának architektúráját, amely a soproninak közeli rokona *(7. kép)*. A mariatrosti oltár ívelt, tört párkányzatát négy csavart oszlop hordozza, az oszlopok között egy-egy nagyméretű angyal foglal helyet, amelyeket Joseph Schokottnig, a gráci barokk szobrászat jelentős alakja készített.[20] Az oltár oromdíszét négy hatalmas, fent összekapcsolódó voluta alkotja. A magas lábazati szintről indított oszlopok, az ívelt, középen megtörő párkányzat és a nagy angyalfigurák Sopronban is visszatérnek; itt az oromzati rész azonban baldachinos-sátorszerű kialakítású, és a kisebb méretű koronázó voluták fogják közre. Sopronban Schram tervei alapján dolgozott Augustinus Löscher asztalosmester és az oltár szobrait, a vázadíszeket, valamint a szószéket és a tabernákulumszekrényt kifaragó szobrászmester, aki minden bizonnyal Grácból érkezett. Hangsúlyoznom kell, hogy a soproni ferences templom főoltárképe is Schram munkája, a festő által a mariatrosti templom számára festett két nagyméretű oltárképnek, *Joachim áldozatá*nak és *Szűz Mária születésé*nek közeli rokona.[21]

Lucas de Schram soproni letelepedése után is jó viszonyt ápolt a mariatrosti pálos rendfőnökkel. 1749. évi, a pálosokhoz címzett levelében az építész egy Sopron környéki megbízását említi.[22] A levélben előforduló Kohlenhof a zömmel horvátok lakta Kópházával azonos, amelynek új, Sarlós Boldogasszony tiszteletére épült templomát ekkorra vették használatba (1747-ben egy végrendelet szerint még épülőfélben volt)[23] *(8–9. kép)*. Valószínű, hogy az épülethez Lucas de Schram készített tervet; a homlokzat kialakítása emlékeztet az általa korábban tervezett pozsonyi ferences temploméra. A kópházi templom főoltá-

8. kép. Kópháza, plébániatemplom, homlokzat.
Fotó: Veress Ferenc

9. kép. Kópháza, plébániatemplom, főoltár.
Fotó: Veress Ferenc

[19] Schramnak mindezekre a munkáira nézve lásd: Prokopp 1966, 240–250. o.

[20] Joseph Schottnigg 1736-ban Batthyány Zsigmond megrendelésére dolgozott. Lásd Aggházy 1967, 313–350, itt: 331. o.

[21] Bővebben az oltárképekkel Schramról szóló írásomban foglalkozom majd.

[22] A levelet említi Prokopp 1966, 244. o.

[23] Az építkezésre vonatkozó adatokat ismerteti Bán 1939, 395–397. o. A község templomát tours-i Szent Mártonnak szentelték, emellett létezett egy kisebb, Mária tiszteletére emelt kápolna, amelyet újraépítettek, ezért említik a források a Mária-kegytemplomot kápolnaként.

10. kép. Fertőrákos, plébániatemplom, belső. Fotó: Veress Ferenc

11. kép. Fertőrákos, plébániatemplom, tabernákulum. Fotó: Veress Ferenc

rának (1760-as évek) megvalósulását gróf Széchenyi Antal támogatta; a négyoszlopos architektúra mintegy hátteret képez a szokatlanul nagyméretű stukkó-szoboralakok (Joachim, Szent Anna, Szent Péter apostol és Szent János evangélista) számára; a volutás oromzati mezőben a *Vizitáció* (Mária látogatása Erzsébetnél) jelenetét láthatjuk. Az oltárépítmény párkányzatának hullámzása, jellegzetes, (a szószéken is megfigyelhető) szembefordított volutamotívumai a mariatrosti pálos templom oltárain figyelhetők meg, tehát valószínűleg Lucas de Schram kezére vallanak.

A kópházai oltárépítmény tervezőjeként a szakirodalomban felmerült egy, a Nyugat-Dunántúlon többször foglalkoztatott mester, Melchior Hefele (1716–1794) neve is, aki többek közt a régió egyik legbőkezűbb mecénásának, Zichy Ferenc győri püspöknek dolgozott.[24] Magyarországra érkezése előtt készítette Hefele a sonntagbergi zarándoktemplom főoltárának terveit (1751–1756), amelyek szimbolikája a Szentháromsággal kapcsolatos.[25] Zichy Ferenc püspök az 1760-as években rendelhette Hefelétől a győri székesegyház Mária-kegyoltárának (1767) terveit. Hefele később, 1772-ben tervezte a székesegyház főoltárát és Szent István-oltárát; az ezekkel kapcsolatos szerződések is fennmaradtak.[26] Amint ezek a tervek is mutatják, Hefele az 1770-es évek elején már egyre letisztultabb, a klasszicizmus felé mutató megoldásokkal kísérletezett. Hasonló szellemben készült a Sopron melletti Fertőrákos plébániatemplomának főoltára is *(10. kép)*. Fertőrákoson annak a Zichy Ferenc püspöknek volt

[24] Brenner 1994, 16. o. A tiroli építész valóban dolgozott a környéken: az 1760-as években például az Esterházyak fertődi kastélyához készített terveket, Győrben pedig Zichy Ferenc püspök foglalkoztatta a székesegyház belső átalakításánál. Vö. Zsámbéky 1994, 122–123., 125–127. o.

[25] Az oltárépítményen és a templombelső dekorációjában olyan mesterekkel dolgozott együtt Hefele, mint Jacob Christoph Schletterer és Johann Georg Dorffmaister szobrászok, valamint Daniel Gran és Martin Johann Schmidt festőművészek. Ők mind jelentős szerepet játszottak a magyarországi barokk formanyelv megújításában. A sonntagbergi kegyoltár ikonográfiájához lásd Wagner 1998, 173–195. o.

[26] A győri Mária-kegyoltár rokona a Hefele által tervezett bécsi Maria am Gestade gótikus templom 1764–1767 között épült, ma csupán festményről ismert barokk oltárának. A kérdést bonyolítja, hogy a győri kegyoltár építménye Bécsújhelyen készült, és igen közel áll a bécsújhelyi dóm barokk főoltármodelljéhez, amelyet a Győrött szintén aktív Jacob Gabriel Mollinarolo tervezett. Lásd Serfőző 1999, különösen 97–102. o.

nyaralókastélya, aki Hefelét győri rezidenciáján foglalkoztatta.[27]

Melchior Hefelének egy évtizedekkel későbbi, 1777. november 10-én kelt leveléből értesülünk, hogy megkapta a püspöktől „gruyßbachi" [kroisbachi], azaz fertőrákosi munkáiért a hátralévő összeget.[28] Ez a munka a fertőrákosi plébániatemplom főoltárát jelentheti, amely nyilvánvalóan hasonlít a novai plébániatemplom (1778) és a szombathelyi székesegyház (1791-től) kora klasszicista oltárarchitektúráira.[29] Az oltárképet két-két kompozit oszlop fogja közre, ezek ívelt vonalú, tört, háromrészes párkányt hordoznak, amelynek jellegzetes eleme a fogrovatos függőlemez. Az érett barokk időszakára a fertőrákosi oltáron inkább csak a felhők között lebegő Szent Miklós püspököt ábrázoló domborművel díszes, aranyozott oromzat emlékeztet. A tabernákulumszekrényt Fertőrákoson az Ábrahám áldozatát bemutató relief díszíti, ugyanúgy, mint a győri székesegyház Mária-kegyoltáráét *(11. kép)*. Ez volt a témája a soproni Szent Mihály-templom 17. századi főoltára oromképének is, tehát ezt a témát az evangélikus közösség is elfogadta.

12. kép. Vadosfa, templombelső. Fotó: Veress Ferenc

Felekezeti villongás Vadosfán

A katolikus egyházművészet virágzása idején az evangélikus felekezetnek ilyen téren csak korlátozott lehetőségei voltak. Az 1681-ben, Sopronban tartott országgyűlés a nyugati országrész tizenegy vármegyéjében két-két artikuláris helyet jelölt ki, ahol az evangélikusok templomot, iskolát, parókiát tarthattak fenn; Sopron vármegyében Vadosfa és Nemeskér minősült artikuláris helynek. Ezt az állapotot megerősítette az 1731-ben, III. Károly által kiadott *Explanatio Leo-*

13. kép. Vadosfa, főoltár. Fotó: Veress Ferenc

[27] 1744–1748 között a püspök a fertőrákosi nyaralókastélyt Matthias Franz Gerl (1712–1765) bécsi építésszel megnagyobbíttatta és fényűző bútorzattal látta el. A kastélykápolna oltárán dolgozott többek között Lorenz Robelth soproni szobrászművész és Johann Klischowits soproni asztalos, de megbízást kapott itt Andreas Sedlmayer bajor származású, Sopronban élő szobrászművész-aranyozó is, akinek nevéhez a balfi fürdőkápolna oltára (1773) kötődik. Lásd Ecsedy 2013, 557–587. o., különösen 564–569. o. Sedlmayrra vonatkozóan Csatkai 1938, 81. o.

[28] A levelet közölte Pigler 1922, 70 (no. 6).

[29] A novai és szombathelyi főoltárokra lásd Zsámbéky 1994, 133–135. o.

14. kép. Vadosfa, angyalalak a tabernákulumról. Fotó: Veress Ferenc

15. kép. Sopron, evangélikus nagytemplom. Főoltár. Fotó: Veress Ferenc

poldina is, s érvényben maradt 1781-ig, azaz a II. József által kiadott türelmi rendeletig (Pintér 2005, 29–32. o.). Zichy Ferenc győri püspök hivatali ideje (1743–1783) általában az egyházművészet kiteljesedésének korszaka, azonban a béke nem volt háborítatlan a katolikus és az evangélikus felekezet között.

1751 nyarán, Vadosfán, az evangélikusok számára kijelölt artikuláris helyen Kisfaludy Balázs répcelaki katolikus nemes saját telkén kápolnaépítésbe kezdett, szándékában pedig Grofft János mihályi plébános támogatta.[30] A kápolna közel esett az evangélikus templomhoz, ezért is érezték az utóbbi felekezet tagjai a maguk számára hátrányosnak az alapítást. Tiltakozással fordultak előbb Sopron vármegyéhez, majd az uralkodóhoz, amikor pedig nem találtak meghallgatásra, a végső eszközhöz folyamodtak. Augusztus 20-án a kápolnaszentelésre érkező mihályi plébánost és híveit kizárták a községből; verekedés tört ki, amelynek során többeket súlyosan bántalmaztak, és haláleset is történt. A vizsgálatot tolnai Festetics Pál, Sopron vármegye alispánja vezette, Zichy Ferenc győri püspök pedig 1752 februárjában írott levelében példás büntetést kért Mária Terézia királynőtől „az eretnekek" számára. Az 1753 tavaszán született helytartótanácsi végzés többeket pénzbírságra, másokat börtönre vagy testi fenyítésre (pálcázásra) ítélt, Fábri Gergely vadosfai evangélikus lelkészt elmozdították állásából.[31] Ugyanebben az évben, augusztus 20-án letették egy nagyobb kápolna (valójában templom) alapkövét, amelyet 1756-ban szenteltek fel; az építkezés költségeit az evangélikusok pénzbírságából fedezték *(12–13. kép)*.

A vadosfai templom berendezése, művészeti értékei figyelemre méltók (Csatkai 1956, 606–609. o.). A főoltárkép Szent István koronafelajánlását (Patrona Hungariae) Loyolai Szent Ignác és Nepomuki Szent János kultuszával köti össze. A kép felső regiszterében Szent István ajánlja fel a koronát Szűz Máriának, a jelenettől kissé jobbra Szent Ignác, a jezsuita rend megalapítója térdel, lenn, balra pedig Nepomuki Szent János hallgatja a királyné gyónását, a háttérben jobbra pedig mártíromsága látható. A mellékoltárképek közül a bal oldali Szent Balázs tiszteletével, a jobb oldali Szűz Máriával mint „az isteni és emberi béke anyjával" *(Mater divinae és humanae pacis)* kapcsolatos. Kvalitásosak az oltárokon elhelyezkedő szobrok és a tabernákulumszekrény is. A szekrény ajtajára kifaragott Crucifixus Krisztus kereszthalálának megváltó jelentőségére hívja fel a figyelmet: a Golgota hegyén Ádám koponyája köré az ősbűn okozója, a kígyó tekeredik. A szekrény hátoldalának nagyméretű volutáin egy-egy térdelő angyalfigura az áhítat kifejezésének két eltérő módját mutatja be: a bal oldali a magába szálló imáét, a jobb oldali a felfelé irányuló, extatikus elragadtatását *(14. kép)*.

[30] Vadosfa ebben az időben Mihályi filiája volt.

[31] A vadosfai összecsapás változatos forrásanyagra épülő, tárgyilagos bemutatása: Pintér 2005.

Türelmi rendelet és szerzetesi abolíció: az evangélikusok értékmentő szerepe. Evangélikus és katolikus ikonográfia

II. József császár türelmi rendelete új fejezetet nyitott az evangélikusok és a katolikusok viszonyában. Az uralkodó 1782-től megkezdte a szerzetesi kolostorok feloszlatását is, a sort a kontemplatív életmódot folytató rendek nyitották meg. A kolostorokban megjelenő biztosok átvették a birtokok igazgatását, a kolostor javait pedig leltárakban rögzítették, a műtárgyak értékbecslését helybeli mesterek végezték. Az 1782 előtt működő 315 kolostorból 140-et számoltak fel, a feloszlatás körülbelül 2300 szerzetes életét érintette. Ők áttérhettek más rendekbe, vagy egyházmegyés papként szolgálhattak tovább, indokolt esetben a világi életet választhatták. Templomaikat, kolostoraikat először az adott településnek ajánlották fel, de a megváltási összeg fejében igénybe vehette ezeket a hadsereg vagy a helyben birtokos főúri család – az utóbbiak főként gazdasági célokra hasznosították az ingatlanokat. A templomi felszerelés és bútorzat sorsáról a pozsonyi, majd 1785-től Budára költözött Kamara határozott. Az 1787-ben megalakult, 1802-ig működő Egyházi tárgyak letéti hivatala (Officium sacrae supellectilis) pontos leltárt vezetett a tárgyakról, feljegyezve származásukat, értéküket, új tulajdonosukat (Velladics 2000, 33–52. o.).

16. kép. Sopron, evangélikus nagytemplom. Főoltár. Fotó: Veress Ferenc

Az eladásra szánt katolikus egyházi bútorzatból vásárolt magának az evangélikus felekezet is, mivel a tapasztalat szerint könnyűszerrel be tudta illeszteni a bútordarabokat saját liturgikus tereibe. A soproni evangélikusok új nagytemplomukat 1782–1783-ban építették, ebbe vásárolták 1783-ban a feloszlatott Bécs melletti kahlenbergi kamalduli monostor főoltárát[32] *(15–16. kép).* Az 1730-as években készült oltár rokon a gráci Mariatrost-kegytemplom Schram Lukács tervezte főoltárával; különösen a magas talapzatról indított oszlopok, a párkányzat ívelt vonala és a hatalmas, fent összekapcsolódó voluták hasonlók. A volutákon angyalok ülnek, közrefogják a középen, felhők között ülő Atyaisten alakját; legfelül, a voluták találkozásánál

17. kép. Bánfalva, a pálos templom látképe. Fotó: Veress Ferenc

[32] Bécs 1683. évi török ostromára, a kahlenbergi csatára (1683. szeptember 12.) emlékeztetett az itt alapított kamalduli monostor és templom. A kahlenbergi csatáról lásd Várkonyi 1999, 150–151. o. Az evangélikus főoltárról: Csatkai 1951, 288–289. o. Idézi az adásvétellel kapcsolatos levelezést.

18. kép. Kabold (Kobersdorf), evangélikus templom. Főoltár. Fotó: Veress Ferenc

19. kép. Fraknó (Forchtenstein), Rozália-kápolna, Szent Rozália-oltár (Forrás: Wikipédia)

pedig Szent Mihály főangyal pajzsot és lángnyelves pallost tartó alakja áll. Az oszlopok között Szent Péter és Pál apostol alakja fogja közre a Vincenz Fischer festette, *Krisztus az Olajfák hegyén* témájú oltárképet (1805). Figyelemre méltó, hogy az érett barokknak ez az illuzionisztikus eszközöket használó alkotása elnyerte az evangélikus felekezet tetszését annyira, hogy fő helyre kerülhetett egy monumentális protestáns templomtérben.

A szerzetesrendek abolíciója érzékenyen érintette a Sopron melletti Bánfalván (Wondorf) nagymúltú kolostorral és szemináriummal rendelkező pálosokat is; a feloszlatás menete itt is hasonló volt a többi kolostoréhoz (Császár 1901, 412–429. o.) *(17. kép)*. Bőséges forrásanyag maradt ránk a megelőző évszázadok során folyt bánfalvi építkezésekről, a Szent Wolfgang püspöknek szentelt templom berendezésének gyarapodásáról (DAP 3: 226. kk.). A pálos novíciusoknak az 1660-as évekre datált végrendeleteiből következtethetünk arra, hogy ebben az időben a templomban bútorzat készült.[33] Az 1682. május 14-i keltezésű *instructio* már öt oltárt említ, amelyek közül négy elkészült, az ötödik pedig épülőfélben van (DAP 3: 1401. sz.). A főoltárra vonatkozóan többször is említés történik a végrendeletekben, ezekből tudjuk, hogy a czestochowai Szűz Mária csodatévő kegyképét helyezték el rajta, amely előtt lámpás égett, és különféle rátétekkel díszítették. 1728-ban a templomot és a kolostort súlyos tűzvész károsította, amely után az egész berendezést meg kellett újítani. 1766-ban a kolostor naplójában arról olvasunk, hogy elkészült az új tabernákulumszekrény a főoltáron, s magát az oltárt is részben restaurálták. 1769-ben a tabernákulumszekrény fölé talpas keresztet helyeztek, s a szekrény ajtaját díszítő pelikándomborművet is megaranyozták (DAP 3: 280–281. o.). Az 1786. évi feloszlatási leltár a főoltáron kívül hat mellékoltárt sorol fel, mindegyiken faragott szobrokkal; a főoltáron tíz szobrot, négy angyalfigurát és díszítményeket említ.[34]

A sopronbánfalvi pálosok gazdag felszereléséből származó egyik oltár a kaboldi (Kobersdorf) evangélikus templomban áll *(18. kép)*. Méretei és a rajta szereplő szobrok száma alapján a bánfalvi templomhajó mellékoltára lehetett; az evangélikus közösség birtokába a feloszlatáskor jutott, és ők őrizték meg azt napjainkig. A *Keresztre feszített Krisztus*t ábrázoló oltárképet Dorffmaister István festette 1787-ben, az oromzat képe a *Feltámadt Krisztus*t ábrázolja.[35] A predella fölött az oltárképet egy-egy csavart oszlop fogja közre, amelynek törzsére levél-

[33] 1667. november 20-án Konrad Ferdinand Alvernia csehországi novícius 1000 tallért hagyományozott az oltárok építésére; 1669. április 28-án pedig Majthényi Pál Kristóf novícius adományozta javait ugyanezen célra. DAP 3: 1300, 1306. sz.

[34] Az oltárokat Müller Ferenc soproni szobrász becsülte fel 1786 április 15-én. DAP 3: 297. o.

[35] Schmeller-Kitt 1976, 155. o. Schöbel–Steiner 2005, 176–177. o. A bánfalvi templom másik oltárépítménye a felsőpulyai járásban fekvő Dérföld (Dörfl) község plébániatemplomába került. A dérföldi oltár tabernákulumszekrénye és annak baldachinja 1867-ben készült. Vö. Schöbel–Steiner 2005, 57. o.

és gyümölcsdíszes szalag tekeredik. Baloldalt a hárfát tartó Dávid király, jobbra Mózes próféta látható a törvénytáblákkal. A két szobor az oltárarchitektúránál későbbi, a 18. században készült, és az evangélikus ikonográfiának megfelelő (lásd a bolgárszegi oltárt a tanulmány bevezetőjében). Az oltárszekrényt kétoldalt a középkori oltárok keretdíszének örököse, fülkagyló-motívumsor fogja közre. A párkányzat frízében angyalfejek, feljebb a volutákon ülő angyalok, az oltárkép íves záródását és az oromzati képet szintén szárnyas angyalfejek keretezik. Legfelül, a koronázórészben, középen pelikánalak, a két szélen egy-egy ülő gyermekangyal látható. Ehhez az oltárépítményhez hasonló lehetett a Szent Mihály-templom egykori főoltára, amelyet 1673 előtt állíttattak az evangélikusok, s amely az 1713-ban tartott *canonica visitatio* idején még megvolt.[36]

20. kép. Ruszt (Rust), Fischerkirche, főoltár. Forrás: https://commons.wikimedia.org

A sopronbánfalvi oltár rokonai közül elsősorban a fraknói vár fölötti hegyre épült Rozália-kápolna (1670) oltárai méltók említésre, amelyeket Esterházy Pál herceg és hivatalnokai (kamarása és intézője) állíttattak. A Szent Rozáliának szentelt főoltár (1670 után) predellája felett zöldes márványozású oszloppár tartja a párkányzatot, az orommező képét szintén egy-egy oszlop keretezi *(19. kép)*. A sötét alapból kiváló aranyozott porc- és fülkagylódíszes ornamentika, a párkánycsonkokon ülő, muzsikáló angyalok mind rokonok a kaboldi oltárral. A sziklaüregben fekvő Szent Rozália alakját közrefogó Remete Szent Pál és Antal alakja a pálos ikonográfiára különösen jellemző, ez további rokon vonás a bánfalvi oltárral. Megjegyezhetjük, hogy a kápolnának Kollonich Lipót püspök adományozta Szent Rozália-ereklyéjét és a kápolnát a sopronbánfalvi pálosok neveltje, Széchenyi Pál veszprémi püspök szentelte fel (Schmeller-Kitt 1993, 197–205. o.).

Ruszton, a középkori Fischerkirchében, amely a településnek egykor plébániatemploma volt, áll egy korai barokk oltár, amelynek különleges sorsáról feliratai árulkodnak *(20. kép)*. A predellán olvasható német szöveg elárulja, hogy az oltár 1642-ben készült; a hátoldal részben olvasható latin feliratából az is kiderül, hogy 1657-ben elszállították, 1667-ben Szentmargitbányán volt, majd 1674-ben – a katolikus restauráció évében, egy nagyobb felújítás után – visszatért eredeti helyére.[37]

A történet hátterét a reformáció ruszti eseményei képezik: a 16. század második felében, Johann Strauß lelkészsége idején áttértek a lutheránus hitre, a templom berendezését is ennek megfelelően alakították ki. Hivatalosan csupán 1605-ben engedték meg a rusztiaknak evangélikus lelkész tartását, de a település bérlője, Harrach gróf ezt ellenezte, és a lelkészt elbocsátották. A település katolikus közössége Fertőrákos filiája lett, 1633-ban a győri püspök katolikus plébánost is helyezett ide. 1648–1651 között a ruszti evangélikusok saját templomot építettek.[38] Az

[36] Lásd a jelen írás első részében.

[37] A predella felirata: *Dieser Altar ist zu lob und Ehren Gottes und der / Heiligen Patronen Pankraty Martyris und Aegidy Confessoris / aufgerichtet worden Anno 1642.* A hátoldal felirata: *Anno 1657 deinde transivi / Anno 1667 ad Oppidum St / Margarethae ad Wulkam / Anno 1674 ad Rust postulata / redii.* Frey–Csatkai 1932, 171. o.

[38] Ez a mai katolikus Szentháromság-plébániatemplommal azonos, Kollonich Lipót ugyanis 1674-ben elvette az evangélikusoktól, így azok a türelmi rendeletet követően (1784–1785 között) egy másik templomot építettek a soproni evangélikus nagytemplomot is tervező Laurenz Neumayer építésszel. Lásd Frey–Csatkay 1932, 179. o.

21. kép. Sopronkeresztúr (Deutschkreuz), Nádasdy-kastély kápolnája. Egykori oltár. Elpusztult a II. világháborúban. Forrás: Rados 1938

1641-ben tartott *canonica visitatio* még nem említi a jelenlegi ruszti főoltárt, hanem Krisztust Mózes és Keresztelő Szent János között ábrázoló oltárról ír.[39] Ugyanez a forrás sorolja fel a Szentháromság-oltárt, valamint a ma is meglévő, Szent Flórián, Orsolya és Katalin középkori szobrát magában foglaló oltárt (utóbbit a predella felirata szerint katolikus polgárok 1634-ben újították meg). A középkori szobrok fennmaradása az evangélikusoknak is köszönhető, akik megkímélték a régi berendezést (Frey–Csatkay 1932, 169. o.).

Egy számadáskönyvi adat szerint (1640) a szentmargitbányai plébános, Marcus Christiani megegyezett a kismartoni festővel a ruszti főoltár oltárképére. A festőt a szakirodalom Michael Langbeinnal azonosítja, aki 1644-ben a fraknói várkápolna oltárképét festette (Prickler 2013, 186–187. o.). Rusztot a szentmargitbányai plébános látta el, ez a magyarázata, hogyan kerülhetett 1657-ben a ruszti oltár Szentmargitbányára. 1674-ben, a katolikus restauráció évében a ruszti szentélyt felújították, újrafedték, ekkor az oltár visszakerült a jelenlegi helyére. A predella fölött a Kálvária-oltárképet két oszlop keretezi, fölöttük párkányzat, az oromképet *(Feltámadt Krisztus)* volutás hermapillérek és delfines ornamentika fogja közre. Az oltárszekrény két oldalán – kissé a kaboldi oltáréhoz hasonló – ornamentális keretben a templom névadó szentjeinek, Szent Pancratiusnak és Szent Aegidiusnak az alakjai állnak. A ruszti oltár esetében egy katolikus oltárról beszélhetünk, mivel állíttatói is ruszti katolikus polgárok voltak, ám az ikonográfia nagyon közel áll az evangélikushoz, ami nem független attól a ténytől, hogy a város egy része lutheránus volt.[40]

Kevésbé volt szerencsés a Nádasdyak sopronkeresztúri (Deutschkreuz) házi kápolnájában 1654 előtt állíttatott oltárnak a sorsa, ezt ugyanis a II. világháború pusztításai miatt ma csupán fotóról ismerjük[41] *(21. kép)*. Vájatolt törzsű oszlopok közrefogta oltárszekrényében a Kálvária, az oromzati mezőben a Szentháromság szoborcsoportja, legfölül a feltámadt Krisztus szabadon álló szobra volt látható. Az oltárszekrény két oldalán, különálló posztamenseken Keresztelő Szent János és Szent György szoboralakja állt. Az oltárépítmény az evangélikus és a katolikus liturgia igényeit egyaránt kielégítette, ugyanis ikonográfiai programja *(Kálvária, Feltámadt Krisztus)* a protestánsoknál is előfordul, miközben a tempietto-szerű tabernákulumszekrény és az antependium (oltárelőlap) Patrona Hungariae-ábrázolása (Szűz Mária mint Magyarország Nagyasszonya) már a katolikus reform igényeinek tesz eleget. Az oltár tükrözi a Nádasdy család életében bekövetkezett fontos változást: a kápolnát az evangélikus Nádasdy Pál díszíttette itáliai stukkátorokkal, az 1631-es ünnepélyes avatásra a soproni városi tanácsot is meghívta. Fia, a katolikus hitet választó Nádasdy Ferenc országbíró az 1640-es években átalakíttatta a kápolnát és berendezését, s ezt 1654-ben Lippay György esztergomi érsek szentelte fel (Koppány 2014, 179–185. o.).

[39] Hasonló volt a soproni Szent Mihály-templom evangélikus főoltára is, lásd a tanulmány elején.

[40] Ezen a véleményen van Prickler is: 2013, 187. o. 814. jegyz.

[41] Az oltár fotóját közli Rados 1938, XCIV. o.

Mint látjuk, a keresztúri oltár ikonográfiája hasonlít a kaboldi oltáréhoz, ami arra utal, hogy bizonyos témákat az evangélikusok a katolikusoktól átvettek és sajátjuknak tekintettek. Hasonló elrendezésre példa a Felvidékről az evangélikus Thököly István által késmárki (Kežmarok) házi kápolnájában állíttatott oltár (1657) *(22. kép),* Erdélyben pedig a segesvári evangélikus templom hatalmas oltárépítménye (1680–1681).[42] Késmárki Thököly (II.) István annak a Thököly Katalinnak volt az édesapja, aki (immár katolikusként) a soproni Szentháromság-emléket állíttatta (lásd a jelen tanulmány bevezetőjét). A fából faragott oltárok dekoratív motívumkészletének párhuzamát megtalálhatjuk az egykor a soproni Szent Mihály-templom temetőjéhez tartozó, mára múzeumi környezetbe került evangélikus sírkövek motívumkincsében is (Kiss 2005, 185–206. o.).

Ha igaz, hogy a kaboldi oltárt egy Albin nevű tiroli szobrász faragta 1680 körül (Schöbel 2005, 176–177. o.), ez újabb bizonyítékot szolgáltatna a dekoratív motívumkincs eredetére. A nyugat-magyarországi térség intenzív kapcsolatokat ápolt Tirollal, a Nádasdyak, Batthyányak és Esterházyak gyakran dolgoztattak ugyanis itáliai építészekkel, stukkátorokkal (lásd ehhez pl. Koppány 2014). Az ausztriai és tiroli művészeti kapcsolatok ritka értékű dokumentuma az a 17. századi szobrászrajzokat tartalmazó vázlatkönyv is, amely a pécsi püspökség területén fekvő erdősmecskei plébániáról került elő, s ma a Pécsi Egyházmegyei Gyűjteményben van.[43] A vázlatkönyv lapjait készítő szobrászok oltárarchitektúráinak (Zell-am-Pettenfirst, Kirchheim) dekoratív motívumkincse rokonságot

22. kép. Késmárk (Kežmarok), Thököly-várkápolna főoltára. Forrás: Rusina 1993

[42] A Thököly-oltárt lásd Baranyai 1975, 327., 330. o.; Rusina 1998, 105. o.; a segesvári oltár reprodukcióját lásd Rados 1938, XCVIII. o.

[43] Valószínűleg egy salzburgi születésű, a pécsi egyházmegyében működő ferences szerzetes, Johann Simon Kemeter (Bruno testvér) hozta magával 1774-ben. Az 1667–1698 közé datálható rajzok Thomas Schwanthaler (1634–1705) Salzburg környéki (riedi) műhelyéből erednek, ahonnan a tiroli Stamsba (Innsbruck mellett) és a bajorországi Kaisersheimbe is eljutottak. Thomas Schwanthaler fiáról, Johannról tudjuk, hogy 1698-ban a pozsonyi dóm Szent Péter- és Pál-szobrain dolgozott. Lásd Boros 1983, 12–33. o.

árul el a kaboldi oltárral, a hasonló dekoratív elemek terjedését a mintakönyvek is nagymértékben elősegítették (Baranyai 1975, 367–372. o.).

Amint azt a templomi berendezések mutatják, a 17–18. századi barokk formavilág elérhető és befogadható volt mind az evangélikus, mind a katolikus felekezet számára Sopronban és környékén. Az evangélikusok esetében igazolja ezt mind a sírkövek motívumkincse, mind az általuk állított egykori díszes oltárok, mind pedig a felekezet tulajdonában lévő változatos klenódiumok, ötvösmunkák, amelyek közül a leghíresebbek Augsburgban készültek (Gálos 2016, 7–26. o.). A 17. század első felében az evangélikus oltárművészet a virágkorát élte, ezt a fejlődést az 1674–1781 közé eső időszak megtörte, ekkor a törvények a katolicizmusnak kedveztek. A türelmi rendeletet követően az evangélikusok ismét anyagi erejükhöz mérten építkezhettek, s templomtereikben felhasználhatták a katolikusok egykori bútorzatát, tanúsítva, hogy a két felekezet közötti szakadék nem volt áthidalhatatlan. Az evangélikusok így – közvetve – hozzájárultak ahhoz is, hogy ma fogalmat alkothatunk a pusztulásnak kitett 17–18. századi katolikus oltárművészet egy-egy kimagasló darabjáról.

Bibliográfia

Rövidítés

DAP = *Documenta Artis Paulinorum.* 3. köt. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. S. a. rend. Tóth Melinda – Pintér Gábor – Széphelyi Frankl György. Budapest. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XIV.)

Hivatkozott művek

Aggházy Mária 1967. Steierische Beziehungen der Ungarländischen Barockkunst. *Acta Historiae Artium,* XIII. évf. 4. sz. 313–350. o.

Bán János 1939. *Sopron újkori egyháztörténete.* Székely és Társa, Sopron.

Bálint Ágnes – Ziegler, Frank 2011. „Wer hat das schöne Himmelszelt hoch über uns gesetzt?" A nagyszebeni evangélikus plébániatemplom Rosenauer-falképének átfestéseiről. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár. 39–64. o.

Rusina, Ivan (szerk.) 1998. *Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia.* Slovenska Narodna Galeria, Bratislava.

Baranyai Béláné 1975. Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban. In: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 313–451. o.

Boros László 1983. A pécsi vázlatkönyv (szobrász-rajzok a 17. századból). *Művészettörténeti Értesítő,* XXXII. évf. 1983. 1–2. sz. 12–33. o.

Boros László 1985. 17. századi osztrák szobrász-vázlatok Baranyában. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs. 231–255. o.

Brenner Vilmos 1994. Hefele Menyhért – egy közép-európai építész (1716–1794). In: Zsámbéky Mónika (szerk.): *Melchior Hefele (1716–1794) építész emlékkiállítása.* Szombathelyi Képtár, Szombathely. 13–21. o.

Csatkai Endre 1938. Sedlmayer András soproni festő. *Soproni Szemle,* II. évf. 1–2. sz. 81. o.
Csatkai Endre 1942. A Szent Mihály templom hajdani értékeinek nyomában. Új Sopron Vármegye, augusztus 22. 4. o.
Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.) 1956. *Sopron és környéke műemlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Dávid Ferenc 1973. Az Országos Műemléki Felügyelőség falkutatásai 1973–1974-ben. *Magyar Műemlékvédelem,* VIII. évf. 377–386. o.
Dávid Ferenc 1983. Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. Építés-É*pítészettudomány,* XV. évf. 1–4. sz. 55–92. o.
Császár Elemér 1901. A pálos rend feloszlatása. *Századok,* 35. évf. 4. sz. 310–331., 412–429. o.
Ecsedy Anna 2013. „Castellum Rákosiense nobiliter exstructum". A fertőrákosi kastély átépítése gróf Zichy Ferenc püspöksége idején, a levéltári források tükrében. In: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna (szerk.): *Kő kövön. Emlékkönyv Dávid Ferenc 73. születésnapjára.* 1. köt. Vince Kiadó, Budapest. 557–588. o.
Farbaky Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.) 2004. *Mariazell és Magyarország. Egy zarándkohely emlékezete.* Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
Fazekas István 2014. *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Dunántúlon.* Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 20.)
Dagobert, Frey – Csatkai, André 1932. *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust.* Benno Filser Verlag, Wien. (Österreichische Kunsttopographie XXIV.)
Gálos Miklós 2016. Eine Taufgarnitur von Hans Jakob II. Baur in Ungarn. Neuzuschreibung und Provenienz eines Augsburges Ensembles. In: *Ars Decorativa,* 30. évf. 7–26. o.
German, Kinga 2008. Sakramentshäuser und Sakramentsnischen in evangelischen Kirchen Augsburischen Bekentnisses in Siebenburgen. In: Evelin Wetter (szerk.): *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa.* Franz Steiner, Stuttgart. 125–132. o.
Grászli Bernadett – Kiss Melinda 2013. *Egy művészcsalád története. A soproni Storno család munkássága és műgyűjteménye.* Soproni Múzeum Alapítvány, Sopron.
Házi Jenő 1939. *Sopron középkori egyháztörténete.* Székely és Társa, Sopron.
Jávor Anna 2000. Patrona Hungariae harcba küldi Szent Mihályt a török ellen. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatáról.* Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 328–329. o.
Kiss Melinda 2005. Későreneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban. *Soproni Szemle,* LIX. évf. 2. sz. 185–206. o.
Koppány Tibor 2014. *Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon.* Balassi, Budapest.
Kovács József László 1995. *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616).* Soproni Levéltár, Sopron. (Sopron város történeti forrásai. C sorozat, 1.)
Kovács Zsolt 2011. „Effigies ad similitudinem". A bécsi trinitáriusok kalászos feszületének erdélyi másolatai. In: Orbán János (szerk): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között.* Tanulmányok B. Nagy Margit tiszteletére. Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum Egyesület; Marosvásárhely–Kolozsvár. 295–313. o.
Kriesch András – Szlavkovszky Mariann 2017. *A Soproni Evangélikus Múzeum állandó kiállítása.* Sopron. (A soproni evangélikus gyülekezet évszázadai.)
Maróti Zsolt – Mészáros István 2017. Búcsúcédulák, vörös orrú apostolok és Horthy gyöngybetűi. *Újkor.hu,* augusztus 10. http://ujkor.hu/content/bucsucedulak-voros-orru-apostolok-es-horthy-gyongybetui. (Megtekintés: 2019. július 24.)
Parsons, Nicholas T. 2018. A magyarok és a reformáció. Az Ige-Idők – a Reformáció 500 éve – című kiállítás alkalmából. *Magyar Szemle,* XXVII. évf. 1–2. sz. 100–111. o. http://www.magyarszemle.hu/cikk/20180302_a_magyarok_es_a_reformacio_az_ige-idok_a_reformacio_500_eve_cimu_kiallitas_alkalmabol. (Letöltés: 2019. július 24.)

Payr Sándor 1914. *Bocskay hadai Sopronban. 1605.* Röttig Gusztáv és Fia, Sopron. (Különlenyomat a Soproni Napló 1914. évfolyamából.)
Pigler Andor 1922. *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei.* Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
Pintér Gábor 2005. Status causae Vadosfalviensis. Adalékok a 18. századi kisalföldi vallási villongásokhoz. *Credo,* XI. évf. 1–2. sz. 27–65. o.
Prickler, Harald 2013. *Eisenstädter bildende Künstler und Handwerker der Barockzeit. Biographische Daten und Werke.* Burgenländischen Landesarchiv, Eisenstadt. (Burgenlandische Forschungen 105.)
Prokopp Gyula 1966. Lucas de Schram. *Művészettörténeti Értesítő,* XV. évf. 240–250. o.
Rados Jenő 1938. *Magyar oltárok.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
Schmeller-Kitt, Adelheid (szerk.) 1976. *Die Kunstdenkmäler Österreichs. Burgenland.* Verlag Anton Schroll, Wien.
Schmeller-Kitt, Adelheid 1993. *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg.* Verlag Anton Schroll, Wien. (Österreichische Kunsttopographie XLIX.)
Schöbel, Judith – Steiner, Ulrike (szerk.) 2005. *Die Kunstdenkmäler des Politischen Bezirkes Oberpullendorf.* Horn, Berger. (Östereichische Kunsttopographie LVI.)
Serfőző Szabolcs 1999. A győri székesegyház Szűz Mária-kegyoltára. *Művészettörténeti Értesítő,* XLVIII. évf. 1–2. sz. 87–111. o.
Dominkovitsné Szakács Anita 2016. *A Petz János Gottliebnak tulajdonított XVII. századi soproni krónika*. Die Johann Gottlieb Petz zugeschriebene Ödenburger Chronik aus dem 17. Jahrundert. Soproni Levéltár, Sopron. (Sopron város történeti forrásai. C sorozat, 6.)
Várkonyi Ágnes 1999. *A királyi Magyarország 1541–1686.* Vince Kiadó, Budapest.
Velladics Márta 2000. Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790). *Levéltári K*özlemények, LXXI. évf. 1–2. sz. 33–52. o.
Veress Ferenc 2006. A kolozsvári jezsuita templom építése. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 414–424. o.
Veress Ferenc 2018. A soproni Szentháromság-emlék és mecénásai: Thököly Katalin és Kollonich Lipót. *Soproni Szemle,* LXXII. évf. 3. sz. 252–279. o.
Wagner, Benedikt OSB 1998. Melchior Hefeles Hochaltar der Wallfahrtskirche Sonntagberg und sein theologisches Programm. *Veröffentlicungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum,* 78. évf. 173–195. o.
Ziegler Ágnes 2018. *A brassói Fekete-templom – Reformáció és renováció. Felekezeti, városi, rendi csoportidentitás kifejeződése egy újjászülető épületben*. Martin Opitz Kiadó, Brassó–Budapest. 87–93. o.
Zsámbéky Mónika 1994. *Melchior Hefele (1716–1794) építész emlékkiállítása.* Szombathelyi Képtár, Szombathely.

Veress Ferenc 2005-ben diplomázott az ELTE-BTK művészettörténet–történelem szakán. Doktori fokozatát 2012-ben nyerte el a római La Sapienza Tudományegyetemen. 2014-ben a Magyar Nemzeti Galéria *Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és államférfi* című kiállításának kurátora volt. Később a Soproni Múzeum és a szombathelyi Egyházmegyei Gyűjtemény munkatársa. Jelenleg a Szegedi Egyetem Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszékének posztdoktor kutatója. Témája az eucharisztikus szimbolika a Nyugat-Dunántúl barokk oltárépítészetében.

Hagyománytalan, európai remekmű: a Krisztus*

Horváth Iván

A feltehetőleg *Christus poetice planctus* [A versben elsiratott Krisztus][1] című ómagyar Mária-siralom (rövidítve: ÓMS; RPHA 1464) felfedeztetése óta folyvást, újra meg újra lenyűgözi olvasóit. „Vers [...] pedig a javából", idézik Horváth János (1931, 89. o.) felkiáltását. Az esztétikai hatás fő forrását a leggyakrabban az egyetemes, a vallástól szinte független anyai gyász ábrázolásában lelik meg. Dömötör Adrienne (2006, 35. o.) szavaival „a költemény – amelyben Mária elsírja Krisztus megkínzatása felett érzett fájdalmát – érzelmileg szinte függetlenedik a bibliától; a fiát vesztett anya evilági keserűségét szólaltatja meg". Dömötör Martinkó Andrással ért egyet (1988, 149. o.), aki ekként tudósít esztétikai élményéről: „Engem főleg az a – már érintett – klasszikus tartózkodásnak, fegyelemnek és emberi természetességnek visszaadása ragad meg, amely tartalmilag, érzelmileg szinte függetlenedik a *Biblia*tól: annak csak keret- és jelképelemeit tartja meg, de valójában a fiát vesztett anya evilági, csak magának szóló fájdalma határozza meg a siralmat." A gondolat végső soron Klaniczay Tibor egyetemi jegyzetéből eredhet (1957, 1: 62. o.): „A szöveg nem is említi Mária és Krisztus nevét, tulajdonképpen egy *anya* fájdalmát adja elő *fia* elvesztésén. Egy emberi érzést, mégpedig a legemberibb érzések egyikét énekli itt meg az ismeretlen költő. A »szent« téma feloldódik az egyetemes és örök emberi érzésekben és emögött akarva, nem akarva ott lappang – ha a vers nem is mondja ki – az emberi érzések kifejezésének követelése általában. A középkori egyház által annyira megvetett ember nemes szenvedélyei törnek itt utat. A gondolatok, az érzések kerete még egy vallásos téma, de közel már az idő, amikor kitörnek majd ebből a keretből."

Egy gyermekét elvesztő anya gyötrelmének ábrázolásában gyönyörködni aligha lehet. Az, hogy a kutatók mégis a témában látták meg a vers lényegét, talán a 19–20. századi realizmusesztétikák (pl. Marx–Engels 1966, 161. o.) hatására történhetett. (Pedig már Arisztotelész a kidolgozás fontosságára figyelmeztetett. Ahhoz, hogy a tragikus esemény félelmet és szánalmat s ennek nyomán gyönyörűséget keltsen [*Poétika,* XII–XIII], ügyességre, írói műfogásokra van szükség [XIV].) Szergej Ejzenstejn *Patyomkin páncélos*ának odesszai lépcsőjelenete úgy dolgozza fel a gyermekét és saját életét is elvesztő anya témáját, hogy a néző valóságábrázolásból keveset, szerkesztő művészetből annál többet kap (az egyenruhák ünnepi fehérsége, a lépcsőszéles csatárlánc egyenes szakasza, a katonacsizmák egyszerre mozdulása, a szabályos időközönként leadott, szinte rituális sortüzek – vagyis a gyilkosok elvontan mértanias mozgása, szemben a menekülők rendetlenségével, a babakocsi bukdácsolásával). Irodalmi – nem vallási – szempontból az ÓMS lényege is a szerkezet s annak jelentése.

Oka volt annak, hogy nem vettük észre. Sokáig úgy tudtuk, hogy az ÓMS nagyon hibás, késői másolat, amely az idők során valószínűleg meg is csonkult (Orlovszky 2010, 54. o.) – és a régi magyar költeményeknek általában sem erősségük a szerkezet.

* Részlet Bognár Péterrel közös, tervezett könyvünkből. Keserű Bálintnak ajánlom. Köszönet A. Molnár Ferenc, Bartók Zsófia Ágnes, Bengi László, Csepregi Márta, Gintli Tibor, Keresztény Júlia, Kiss Farkas Gábor, Jankovits László, Korompay Klára, Madas Edit, Maróthy Szilvia, Riehmer Zoltán, Seláf Levente, Simoncsics Péter, Szegedy-Maszák Mihály, Szelestei N. László, Szilágyi Márton, Tarsoly Eszter, Vrabély Márk tanácsaiért.

[1] Vagy hibás latinsággal *Christus. Poetico-planctus* [Krisztus. Verses siralom].

Ha a költeményt e kedvezőtlen előítéletek nélkül, sőt szerzői kéziratnak kijáró figyelemmel olvassuk végig, feltárul a remekmű. Némely verstani vonása a nyugati (francia, olasz, német) népnyelvű lírai költészet hagyományaihoz illenék. Retorikai felépítése egyenesen párizsias. A teológiai kar elmetornáit idézi. A magyarázat az, hogy az olvasóközönség megjelenése (az abszolút olvasáshatár; Horváth I. 2015b, 24. o.; 2017, 76. o.) előtti magyar irodalom külön korszakot képez. Mivel írók már voltak, de olvasók még nem, csak európai hagyomány létezett. A parlagiasság lehetősége még nem állt az írók rendelkezésére. A magyar irodalomban szokásos fáziskésés mértékét a *Halotti beszéd* esetében csak negatív számmal lehetne kifejezni. E vakítóan fényes korszak Esterházy Péter megnevezetlen barátjának eszményi, képzeletbeli hazájára emlékeztet: „olyan volna, mint Toscana, ahol angolok élnének, és magyarul beszélnének" (1994).

* * *

1. Szövegközlés

Christus poetice planctus[2]

Volek syrolm thudothlon
syrolmol sepedyk ·
buol ozuk epedek ·

Walasth vylagumtul
sydou fyodumtul
ezes urumemtuul ·

O en eses urodum
eggen yg fyodum +
syrou aniath thekunched
buabeleul kyniuhhad ·

Scemem kunuel arad
en iunhum buol farad +
the werud hullothya
en iunhum olelothya

Vylag uilaga
viragnak uiraga ·

keseruen kynzathul –
uos scegegkel werethul ·

Vh nequem en fyom[3]
ezes mezuul –
Scegenul scepsegud
wirud hioll wyzeul ·

Syrolmom fuhazatum
therthetyk kyul
en iunhumnok[4] bel bua
qui[5] sumha nym hyul[6] ·

Wegh halal engumet –
eggedum illen –
maraggun urodum –
kyth wylag fellyen[7] ·

O ygoz symeonnok –
bezzeg scouuo ere

[2] [Tollhiba? A forrásban, a rövidítések feloldásával:] Christus poetico planctus [A költemény szerzői megnevezése – tehát címe – a *Leuveni kódex* 254r alapján. Vizkelety András (2004, 140. o.) második szövegjavítási feltevését fogadtuk el: „A poetico jelző mellé kívánkozik egy főnév (például modo, esetleg stylo poetico), vagy a melléknévből határozószót kellett volna kreálni (poetice)." Kiss Farkas Gábor azon alapuló szövegjavítási tanácsa, hogy az *-us* rövidítés farkának elhagyásával *-o*-t kapnánk: *poeticus planctus*.]

en erzem ez buthuruth –
kyt niha egyre ·

Tuled ualnum[8] –
de num ualallal –
hul yg kynzassal –
fyom halallal ·

Sydou myth thez turuentelen –
fyom merth hol byuntelen –
fugwa –
huztuzwa
wklelue –
kethwe –
ulud ·

Keguggethuk fyomnok –
ne leg kegulm mogomnok –
owog halal kynaal –
anyath ezes fyaal –
egembelu ullyetuk ·

[A versben elsiratott Krisztus]

Valék siralmtudatlan,
siralmal sepedek,
búal aszok, epedek.

Választ világomtúl,
zsidó fiadomtúl,
ézes örömemtűl.

Ó, én ézes uradom,
egyen igy fiadom,
síró anyát teküntsed,
búabelől kinyuhhad.

Szemem könyüel árad,
én jonhom búal fárad,
te véröd hullatja
én jonhom alélatja.

Világ világa,
virágnak virága,
keserűen kínzatol,
vasszegekkel veretöl.

Uh nekem, én fiam,
ézes mézül,
szegényül szépségöd,
víröd hull vízül.

Siralmam, fohászatom
tertetik kíül,
én jonhomnak bel búa,
ki somha nüm hűl.

Végy halál engömet,
egyedöm íljen,
maradjon uradom,
kit világ féljen.

[3] [Tollhiba. A forrásban:] fyon.
[4] [Tollhiba. A forrásban:] iumhumnok.
[5] quí [Írástechnikai változat.]
[6] <kyul> hyul [Azonnali törlés.]
[7] [Tollhiba. A forrásban:] felleyn.
[8] [Tollhiba. A forrásban:] ualmun.

Ó, igaz Simeonnak
bezzeg szava ére:
én érzem ez bútőröt,
kit níha ígére.

Tűled válnom,
de nüm válállal,
hol így kínzassál,
fiam, halállal.

Zsidó, mit téssz, törvénytelen,
fiam mert hal bűntelen:
fogva,
húztozva,
öklelve,
ketve
ölöd.

Kegyöggyetök fiamnak,
ne légy kegyölm magamnak,
avagy halál kínáal,
anyát ézes fiáal
egyembelű öljétök!

2. Poétika

A költemény rendkívüli műgonddal kimunkált verstani – és a verstanival finoman összehangolt retorikai – szerkezete a régi magyar irodalomban páratlan.

2.1. Fogalmak

A lírai költemények kompozíciója alapulhat külső (explicit) és belső (implicit) szabályokon. Az előbbire példa a Raymond Queneau alapította Oulipo-csoport – náluk a műforma előre meghatározott, szavakba foglalt, bár általában nyilvánosságra nem hozott szabályokat követ –, az utóbbira az Allen Ginsberg-típusú, nemzetközi szabadvers. A szabályok leírhatnak egyedi verseket vagy verscsoportokat. A verstani szabályok külsők.

A lírai vers a kompozíció szempontjából lehet verstanilag nyílt vagy zárt. A nyílt vers szintenként egyforma elemekből épül fel, a zárt vers legalább kétféléből. Csak a nyílt kompozíció elemeihez tehetünk hozzá új elemet, vagy vehetünk el belőlük anélkül, hogy a felépítés szabályai megsérülnének. (Az itt használt, nyílt/zárt fogalompár nagy múltú, de alig van köze Heinrich Wölfflin [1969] híres fogalompárjához.)

2.2. Nyílt szerkezetű versépítés

A nyílt szerkezet nagyon egyszerű. A művészetben és irodalomban döntő szerepű ismétlés (Austerlitz 1980, 9. o.; 1992, 327. o.) két ellentétes, fő fajtája, a párhuzamosság (parallelismus membrorum) és a tükrözés (szimmetria) még csak meg sem különböztethető egy, mondjuk, *aaaa* sorozatban.

Nyílt kompozíciójú az 1601 előtti magyar költészet túlnyomó többsége. A teljes indukcióval bizonyított ún. „izoszabály" (Horváth I. 1991, 170. o.; 2009, 372–377. o.) kimondja, hogy a szótagszámláló magyar versek közül bármilyen szótagszámmal indítsuk is az első versszak első sorát, mindig annak lesz a legnagyobb valószínűsége, hogy a következő sornak ugyanennyi lesz a szótagszáma, majd a rá következőknek is. Bármilyen rímmel indítsunk is, a

következő rím valószínűleg ugyanilyen lesz, és így tovább. Bármilyen versszakszerkezettel kezdjünk, a következő versszakok nagy valószínűséggel ugyanolyanok lesznek, mint az első.

Ez persze torzkép, a statisztika torzítása. A régi magyar versek nem állatorvosi lovak. Nem mindegyikük izometrikus, izorímes és izostrofikus egyszerre, nem mindegyikük szenved egyszerre az izoszabály összes tünetétől. A sok izometrikus mellett nem ritkák például a heterometrikus – különböző szótagszámú sorokból álló – versszakokból álló költemények, de általában azok is izorímesek és szinte mindig izostrofikusak.

Felkavaró az izoszabály alkalmazása a kései József Attilánál. Régi megfigyelés (Horváth I. 2000b, 203. o.), hogy legutolsó műveiben a költő – mint az utolsó vonósnégyesek és az op. 111-es *c-moll szonáta* Beethovenje némely népszerű dallamfordulatokhoz (ahogy a *Doktor Faustus* Kretzschmarja magyarázza), mint a *Concerto* Bartókja a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*hoz – megértéssel fordul a legelkoptatottabb irodalmi hagyományhoz, az „íme hát" meglelt hazához. Legtöbbjük súlyos főmű – mégis, igenis slágeres verskezdetek ezek: *Kóróval jöttél, nem virággal; Drága barátaim; Talán eltűnök hirtelen; Édesanyám, egyetlen drága; Ime, hát megleltem hazámat*. Az *Eszmélet* és a szonettek zárt formáinak korszaka után ezek már mind hagyományos izostrofikusak, a valamivel korábbi Flóra-sorozat záródarabja *(Megméressél!)* ráadásul izometrikus és izorímes is (Horváth I. 2000a, 5. o.).

Az izoszabály meghatározta legegyszerűbb, rímtelen vagy izorímes, izometrikus és izostrofikus formák latin mintáknak, Milánói Szent Ambrus és követői izometrikus-izostrofikus himnuszköltészetének hatására kerültek be a magyar irodalomba,[9] a némileg bonyolultabb, izorímes és izostrofikus, de heterometrikus formák egy része pedig – erre főleg nótajelzésekből következtethetünk – az iskolai latintanulás humanista metrikus dallamai révén (Bognár 2010, 245. o.). Michel Burger (1957, 107–159. o.) bebizonyította, hogy az újlatin nyelvek szótagszámláló verselései rendre a késő ókori, kora középkori időmértékes latin versből örökölték verssortípusaikat. Mintha századokkal később a magyar irodalom is hasonlóképpen járt volna. Már Horváth János meglátta, hogy például a nagyon későn feltűnt felező tizenkettesnek is „megvan a latin analogonja (az asklepiadesi sorból, vagy a hatos jámbusból eredőleg)" (1928, 116. o.).

[Nem tartozik a fő gondolatmenethez, hogy az utóbbi hatás időrendje némileg aggályos. A Petrus Tritonius kezdeményezte, a skandálást énekelve tanító módszer első hazai alkalmazása, Johannes Honter *Odae cum harmoniis* című szerkesztménye (RMNy 71B) 1548-ban jelent meg. Ez az évszám talán kissé kései ahhoz, hogy az összes „sapphicum carmen nótájára" típusú dallamutalást a brassói iskola magyar tanulóinak és a szász–magyar kapcsolatoknak a számlájára írjuk. Bartók István Honter (a nyelvtan részét képező) verstanát részletesen bemutató tanulmánya ötletet adhat a megoldáshoz. Ő ugyan nem említi meg a lehetőséget, de nagyon kézenfekvő, hogy a címlapja szerint az alsófokú oktatás *(in usum ludi literari)* céljaira kinyomtatott *Odae*-t a verstanhoz tartozó szöveggyűjteménynek tekintsük, szemben Mészáros István (2001, 14. o.) elképzelésével, aki a kiadványban a „brassói nagydiákok" világi zenei igényeit kielégítő, „dalolni való újdonságokat" látna. A verstan különböző kiadásai ajánlják is a – főleg, de nem kizárólag – horatiusi ódák verstani célú tanulmányozását (Bartók 2013, 133. o.). Mivel ez a javaslat a Bartók által látott legkorábbi, 1532-es kiadásban is már ott van, bízvást feltételezhetjük, hogy a szöveggyűjtemény is, mint a verstan, hosszú idő alatt nyerte el végleges alakját, és anyagának egy része jóval az 1548-as év előtt már bekerült az oktatás gyakorlatába. A verstan először talán 1530-ban jelent meg (Csomasz Tóth 1967, 58. o.). A brassói plébániai iskola hivatalosan csak 1543-tól került Honter irányítása alá, de magániskoláját hazaköltözése (1533) után hamarosan működtetni kezdte a fiatal káplán (uo.). És nem is Honteré volt az első iskola, amelynek hatására a humanista költészet időmértékes dallamaira szótagszámláló magyar versek készültek. Kifejezetten iskolai költő

[9] Horváth J. 1928, 85. o.; Császár E. 1929, 11. o.; Zemplényi 1989, 246. o.; Bognár 2010, 236., 244. o.

volt Antonio Mancinelli, akinek szapphói versszakban írott Szent Miklós-dicséretét Péchy Ferenc 1529-ben verstani tudatossággal óhajtotta magyar „endecasyllabonná" átalakítani (RPHA 836).]

* * *

Az ÓMS nem nyílt szerkezetű; bonyolultabb. De meg kellett világítanunk a hátteret, amelyből kiemelkedik.

2.3. A zárt szerkezet felé: a heterostrofikus versépítés útja

A nyílt szerkezetű költészet folytonos ismétlődéseinek egyhangúságát egy másik ismétlődés bevonásával enyhíthetjük. Legegyszerűbb módja az, hogy az egyféle-egyféle-egyféle... sorozatot szabályos időközönként egy-egy másféle elemmel tarkítjuk. Eddig csak a bal kézben volt dobütő, az szaporázta, most feltagolják a ritmust a jobb kéz ritkásabb ütései. Így: *aaa b aaa b aaa b...,* ha pedig nem csak egy dobunk van: *aaa b ccc b ddd b...* Híres magyar példája a Balassi-versszak *(a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7).* A forma ugyan változatosabb, mint az izoszabályt követő legegyszerűbb versek, de nem zárt. Nem izometrikus (de ha a nagysorokat tekintenők, az lenne), nem is izorímes (de ha a nagysorokat tekintenők, az lenne), ám mindenképpen izostrofikus, hiszen csupa egyforma versszakból áll. Balassi-versszakból nem csak elméletileg sorakoztathatunk akárhányat egymás után: Listius László 1653-ban tényleges eposzt jelentetett meg ebben a formában.

Induljunk meg a zártság felé úgy, hogy megszüntetjük a forma izostrofikus jellegét. A forma ősének, a 11. században keletkezett, ún. új típusú szekvenciának egyik alfaja, a párizsi Szent Viktor-apátság költőiskolájában honos szekvenciaműfaj ezt az utat járta. Az ő szekvenciáikban a változatos szerkezetű – de az egyféle-egyféle-másféle ritmust mindig megőrző – versszakpárok egyre bonyolultabbakká válnak. Végül elérik a technikailag még kivitelezhető és esztétikailag már megfelelőnek gondolt szintet. Változatok ezek egyazon formai eszmére. A zenei variációs tételek természetes lezárulására emlékeztet a zártság ilyetén elérése. Hasonlatul szolgálhat a gótikus templomépítészet, ha azt például csúcsívváltozatoknak fogjuk fel. A variációs jelleg az apró elemek szintjén is érvényesül, a mérműves ablakszerkesztés felfelé haladva hirtelen bonyolulttá váló kőrácsában, amelynek párhuzamait a középkori iparművészet más területein is (ötvösség, fazekasság, fafaragás) megtapasztalhatjuk, persze legkivált a későbbi, lánghegyíves (flamboyant) stílus idején. A bonyolódás egy még éppen kivitelezhető és még éppen befogadható szintjét elérve a mű mintegy magától véget ér, kész van.

Tekintsük meg a rímelést az ÓMS fő irodalmi mintájában, a rövid *Planctus*ban, a 12. századi, párizsi ágostonos szerzetes, Szentviktori Gotfrid (Godefroy de Saint-Victor [Delhaye 1951], Godefridus [saját kezű], Gotfrid a Sancto Victore [Vizkelety 2004, 124. o.) művében, a szentviktori szekvenciaműfaj jellegzetes darabjában.

Az elemzés előtt le kell szögezni:

- A rím-ábécét minden versszakpárnál újra kezdjük, mert ebben a versben az olvasónak versszakpáronként joga van elfelejteni a „hangbélyeget" *(timbre):* a rímszerkezet fonetikai tartalmát (Horváth I. 2000a, 4. o.).
- Az egyféle-egyféle-másféle rímelésű versszakpárokat végrím köti össze, egy kivétellel. Verstanilag első pillantásra indokolatlannak látszik, hogy a 3ab-t miért egy, miért nem két versszakpárként közölte a kritikai kiadás (Schumann–Bischoff 1970, 130. o.). Az elemzés arról fog meggyőzni bennünket, hogy a kiadó helyesen döntött.

Először felírjuk a rím- és szótagszámszerkezetet. A versszakpárokat a szokásos módon, számmal és betűvel jelöljük.

(1ab) a7a7b6 c7c7b6 (2ab) a7b7a7b7 c7d7c7d7
(3ab) a3a3b5 c3c3b5 d3d3e5 f3f3e5 (4ab) a7b7a7b7 c7d7c7d7
(5ab) a3a3b5 c3c3b5 d3d3b5 e3e3b5 (6ab) a7b7a7b7 c7b7c7b7
(7ab) a5a5a5b5 c5c5c5b5 (8ab) a7a7a7a7b7 c7c7c7c7b

Figyeljük meg, hogy a szerkezeti bonyolódás fokozatosan, először lassan, majd gyorsabban, végül egész hirtelen következik be. Egyúttal kiderül, hogy a szerkezet henyén odavetettnek, nem odatartozónak vélt elemei is mind szükségszerűek.

Az alapszerkezet tehát az egyféle-egyféle-másféle. A feladat az ennek variálásával elért fokozás *(amplificatio).* Az 1ab versszakpárban a lehető legegyszerűbb változatot látjuk, két egyfélére csap rá a másféle: *aab ccb.* A 2ab versszakpárban úgyszólván megpihenünk. Itt nem játszik szerepet az alapszerkezet. Az *abab cdcd* két sima keresztrímpár. Semleges elválasztó elem az egyféle-egyféle-másféle szerkezet változatai között. Semlegességét, eseménytelenségét az is mutatja, hogy – szemben az alapszerkezettel, ahol az egyféle nemcsak rímszempontból, hanem szótagszámát tekintve is eltér a másfélétől – ez csupa hetesből áll. És a lényeg: miközben a vers előrehaladásával az egyféle-egyféle-másféle változatokat mutat fel, a semleges elválasztó elem lényegében változatlan marad.

Rögzítsük a versszakpároknak most pusztán a rímképleteit, hogy a vers kifejlődését könnyebben áttekinthessük:

(1. pár) *aab ccb* (a legegyszerűbb, kiinduló változat)
(2. pár) *abab cdcd* (változatlanul maradó elválasztó elem)

Elindul a bonyolódás. Látszólag ugyanolyan egyszerű, kéttagú *aa*-ra következik a *b,* mint az 1. versszakpárban – csakhogy belső rímek jelennek meg. Az 1. versszakpárban hat rím volt, itt tizenkettő van. Bekövetkezik egy hiba is. Igaz, hogy a belső rímek révén bonyolódás következett be, de a külső, versszakpárzáró rím hiányzik. Belül rímel, kívül nem. A két versszakpárt verstanilag semmi sem köti össze. A bonyolódás elindult, de lazulás enyhíti:

(3. pár) *aabccb ddeffe.*

A versszakpár után változatlan formában következik, megismétlődik, tehát most már szabályosnak minősülő elválasztó elem:

(4. pár) *abab cdcd.*

Az 5. pár tulajdonképpen a 3. pár javított kiadása. Ugyanaz a belső rímekkel tagolt, kétszeres aabccb szerkezet, mint ott, csak ezúttal a versszakpár külső ríme is rendben van. Így az egész verszakpár belsőleg összefügg. Ez már nagyon komoly variáció. Két korlátozó tényező azért még mindig jelen van. A rímek csakugyan belsőrímes sorok, csupán három szótagosak, nem lehet hangsúlyt adni nekik, nem lehet, nekieresztve a torkunkat, jól kizengetni őket. Aztán még mindig nem tudtunk elindulni a variációsorozat legelemibb kiindulópontjától. Még mindig csak két olyan egyféle elemünk van, amelyre a másféle *b* rím rácsaphat:

(5. pár) *aabccb ddbeeb*

Nem meglepő, hanem immár szabályszerű, hogy ismét a semleges elválasztó elem következik:

(6. pár) *abab cbcb*

Azonban az elválasztó elem nem teljesen ugyanolyan, mint az eddigi két alkalommal. Egy kicsit ez is utánozza a maga szerényebb eszközeivel az előző versszakpár szerkezeti feszességét. Az elválasztó versszakpár második tagjának záróríme most nem kicseng, mint eddig, hanem visszacseng az első tagéra, úgy, ahogy a nem elválasztó funkciójú alapsorozat versszakpárjai tették. Abban is azokhoz a versszakpárokhoz közelít, hogy az elválasztó versszakpár nem izometrikus immár: hetesek és hatosok váltakoznak benne. Ebben is az alapsorozat szabályát követi. Egységesebb a rímszerkezetet, szorosabbra van fűzve minden elem, erősebb a belső összefüggés.

Most már a végéhez közeledünk. A 7. versszakpárban végre bekövetkezik az elszakadás az alapmodelltől, és immár nem kettő, hanem három egyféle után következik másféle:

(7. pár) *aaab cccb*

És most nem kapunk pihenőt. Nincs semleges elválasztó elem, hanem anélkül érkezünk el a záróverszak bonyodalmához, a négy egyféléhez, a tomboló paroxizmushoz:

(8. pár) *aaaab ccccb*

Azt mondtuk, ezúttal elmaradt az elválasztó elem. Csakugyan, és mégsem. Eleinte az egyféle és másféle sorok nemcsak rímben, hanem szótagszámban is különböztek. A 7. versszakpár már csupa ötösből áll, a 8. pedig csupa hetesből. Épp mint az első két elválasztó elem – amelyre más tekintetben nem hasonlít, de ez az utalás nem marad észrevétlen abban a pozícióban, ahol az elválasztó elemre számítanánk, ahol a helye lenne. Így mindkét szerkezeti szálat elvarrja a költő. A záró, 8. versszakpár nemcsak az alapséma végső változata, hanem az elválasztó elemé is. Az utolsó versszakpár hetesei az azonos szótagszám révén utólag befoglalják a nem variálódó, elválasztó elemet a teljes vers szerkezetébe.

(A *Planctus* – esztétikailag talán gyengébb – hosszú változatára ez az elemzés nem lenne érvényes. A 9ab versszakpárra még rámondható, hogy tovább fokozza az örvénylő rímelést, de a folytatás aztán kevésbé feszes; egységes szerkezetként nemigen értelmezhető.)

* * *

Követi-e az ÓMS a *Planctus* verstani szerkezetét? Szemben az eddig megnézett, népnyelvű fordításokkal, az ÓMS nem utánozza a latin mintát. Az egyféle-egyféle-másféle alapformulának nyoma sincs. Azonos mértékű versszakpárokról sem beszélhetünk. A bonyolódást, az örvénylést itt is viszontlátjuk, de egyszerűbb, kezdetlegesebb eszközökkel hozzák létre. Ám nem ügyetlenül.

A rímelés nem korlátozódik a nyelvtani párhuzamosság adta lehetőségekre.

A délies, latinos szótagszámlálás mellett egyenrangúan jelen van az északias, germános hangsúlyszámlálás elve is. Ez nem lazaság, nem keveredés, hanem a két versépítő elv variálása. Az utolsó versszak második felében például egyértelműen és hibátlanul a szótagszámlálás érvényesül, az utolsó előtti második felében viszont egyoldalúan és

kizárólagosan a hangsúlyelv: az eltérő szótagszámú *fogva* és *húztozva* rímel össze, aztán az *öklelve* és *ketve.* (Alak- és mondattanilag persze mind a négy egyazon szuperrímben találkozik.)

Az ÓMS sikeresen utánozza a *Planctus* heterostrofikus jellegét. Ezzel lényegében egyedül áll a régi magyar irodalomban, ahol ugyan akadnak nem versszakokból álló költemények – mint, mondjuk, Sylvester disztichonjai –, de ami versszakokból áll, az bizony izostrofikus.

Az ÓMS heterostrofikus verskompozíciója első pillantásra annyiban szimmetrikusnak látszik, hogy a bevezető rész is és a zárórész is két-két versszakból áll, közrefogva a középső nyolc versszakot, de a szimmetria ki is merül ebben az egyszerű, eleje-közepe-vége szerkezetben (Arisztotelész: *Poétika* VII). Az már elrontja a szimmetriát, hogy a vers eleje egyszerű, a közepe közepesen, a vége kifejezetten bonyolult. A szimmetria tökéletlensége a képzőművészetben és a zenében sem hátrány, sőt a „teljes szimmetria elvileg összeegyeztethetetlen a művészettel" (Szegedy-Maszák 1980, 97. o.).

A fokozást az ÓMS ugyanannyira véghezviszi, mint a *Planctus,* bár közben, mint látni fogjuk, kezdetlegesebb versépítési elvet alkalmaz.

Mivel az ÓMS-költő eleve lemondott a nagyon bonyolult Planctus-forma követéséről, de a fokozás megvalósításáról nem mondott le, más mintákat kellett követnie. Úgy látszik, saját versépítő művészetének kialakításakor egyet-mást a nyugati, népnyelvű rímelési megszokásokból vett át, persze a magyar költészet kezdetlegességének megfelelően itt is mindent arányosan lekicsinyítve, a megvalósíthatatlant megvalósíthatóval helyettesítve. Nem feledkezhetünk meg méltánytalanul arról, hogy a magyar verspoétika létrehozásának első kísérletei hagyománytalanul, egymástól elszigetelten folyhattak. Szerények az ÓMS műfogásai az épp akkor legnagyobb korszakukat élő nyugati, népnyelvű lírákkal összevetve – a legtechnikásabb trubadúrra, Arnaut Danielre maga Dante is felnézett *(Purgatórium* XXVI, 117) –, de messze, nagyon messze meghaladják mindazt, amit egyébként a régi magyar irodalomban megfigyelhetünk.

A szakirodalom azt hajtogatja, hogy az ÓMS-ben szabálytalan a rímelés: „...a rímelhelyezésben teljesen szabadon jár el, alkalmi lehetőségek szerint, minden következetesség nélkül" (Horváth J. 1928). Valójában jól áttekinthető, világos és egyértelmű, a későbbi magyar költészeti fejleményekhez képest szokatlanul bonyolult rímelési rendszer érvényesül. Nyolc rímelési szabály működik. A szabályok bonyolultsági fokuk szerint rangsorba rendezhetők. A szabályok alkalmazásának időbeli sorrendjét ez a rangsor, a bonyolultság mértéke határozza meg. A fokozás abban áll, hogy a költő a legegyszerűbbel kezdi és a leginkább összetettel végzi. Íme a szabályok:

1. A rímelés kötelező.
2. A rímelési szabályok az egyszerűtől a bonyolultig haladnak.
3. Az első sor – a 2. szabályt követve – rímtelen, hiszen ez a legegyszerűbb rímelés. Mennyiségét tekintve is a lehető legrövidebb: mindössze egy sor. Ha úgy tetszik: *a.*
4. A második és harmadik sor – a 2. szabályt követve – két rímelő sor. Ha úgy tetszik: *aa.* Ez a második legegyszerűbb rímelés.

Mennyiségére nézve tehát: két sor.

5. A második versszak – a 2. szabályt követve – három izorímes sor: *aaa,* hiszen ez a harmadik legegyszerűbb rímelés.

Mennyisége: három sor.

6. A harmadik-negyedik-ötödik versszak – a 2. szabályt követve – párrímes: *aabb.* Nyilván ez a legegyszerűbb olyan négysoros versszak, amely már nem izorímes.

Mennyisége: tizenkét sor.

7. A hatodik-tizedik versszak félrímes: *abxb.* A félrímet a keresztrím *(abab)* egyszerűbb változatának fogjuk fel. Így ez is teljesíti a 2. szabályt.

Mennyisége: húsz sor.

Mielőtt a 8. szabályhoz, a kéttömbűség szabályához, a minőségbeli ugráshoz elérnénk, figyeljük meg, hogy az előkészítés, a fokozás két területen érvényesült. Egyrészt a rímek minőségében: a rímelés egyre bonyolultabbá vált. Másrészt a rímek mennyiségében: egyre nagyobb az őrjöngés. Az egyre bonyolultabb rímekből egyre több sort kaptunk:

Valék siralmtudatlan,	*a:* 1 sor	Egytömbű versszakok
siralmal sepedek, búal aszok, epedek.	*aa:* 2 sor	
Választ világomtúl, zsidó fiadomtúl, ézes örömemtűl.	*aaa:* 3 sor	
Ó, én ézes uradom, egyen igy fiadom, síró anyát teküntsed, búabelől kinyuhhad. Szemem könyüel árad, én jonhom búal fárad, te véröd hullatja én jonhom alélatja. Világ világa, virágnak virága, keserűen kínzatol, vasszegekkel veretöl.	*aabb:* 12 sor	
Uh nekem, én fiam, ézes mézül, szegényül szépségöd, víröd hull vízül. Siralmam, fohászatom tertetik kíül, én jonhomnak bel búa, ki somha nüm hűl.		

Végy halál engömet, egyedöm íljen, maradjon uradom, kit világ féljen. Ó, igaz Simeonnak bezzeg szava ére: én érzem ez bútőröt, kit níha ígére. Tűled válnom, de nüm válállal, hol így kínzassál, fiam, halállal.	*abxb:* 20 sor	

Táblázatban:

Rímek	a	aa	aaa	aabb	abxb
A rímelő sorok száma	1	2	3	12	20

A verssorokban kifejezett mennyiségi növekmény számai – 1, 2, 3, 12, 20 – a legnagyobb jóindulattal is csupán hasonlítanak a 13. század elején publikált Fibonacci-számsor részleteire: ...1, 2, 3, [5, 8,] 13, 21... A minőségi bonyolódás és a mennyiségi növekedés a fokozás egyszerre alkalmazott, két eszköze.

S mint látni fogjuk, mindez csupán előkészítés.

* * *

Az ÓMS tehát a maga sokkal egyszerűbb módján követi a *Planctus* heterostrofikus jellegét. Méltányolhatjuk a régi magyar irodalomban párját ritkító heterostrofizmust, és ne csalódással állapítsuk meg, hogy a latin minta alapformájának utánzására nem törekszik. Ennek az is oka lehet, hogy a vers egyszerre két formai modell nyomdokain jár. Mielőtt a vers zárlatának is felírnók rímszerkezetét, vessünk egy pillantást másik mintájára is, amelyet szövegszerűen nem ismerünk, mint a latin költeményt, sőt még a nyelvét sem tudjuk, de bizonyosra vehető, hogy az ÓMS költője találkozott a Nyugaton akkoriban legnagyobb korszakát élő, népnyelvű, lírai költészettel. Az ÓMS megköltéséhez az adhatta az ötletet, a vers szerkezete annak emlékét is őrzi.

2.4. A zárt szerkezet felé: a heterometrikus versszaképítés útja

A nyugati líra másik fajta zártsága a versszaké. Ahogy az előző fejezetben tárgyalt heterostrofikus eljárás a vers egésze felől fog hozzá az építkezéshez, ez a versszakból indul ki, azt teszi zárt szerkezetűvé.

E forma alapmodellje nem az egyházi latin költészet, hanem a népnyelvű „nagy, udvari ének", a cansó, a can-

zone. Az ÓMS ahhoz a hagyományhoz is kapcsolódik. Ezt már az első két sor valósággal leszögezi, amikor a latin eredetinek párhuzamos, nyitó sorait – *Planctus ante nescia, / planctu lassor anxia* – a párhuzamosság ellentétével, chiasmusszal (hídformával) fordítja magyarra: „Valék siralmtudatlan, / siralmal sepedek…" – az egyféle-egyféle-másféle indítás helyett egyféle-másféle indítással, a rímelés szempontjából *ab* nyitással (Horváth I. 2015b, 44. o.).

Szigeti Csaba egész könyvet írt a strofika zárt formáiról a trubadúroknál és e formák szükséges voltáról (a „radikális archaizmusról") a mai és még eljövendő magyar költészetben (Szigeti 1993), majd egy még nagyobb könyvet a strofika zárt formáiról ugyancsak a trubadúroknál és e formák nagyon szegényes, 16. század végi és 17. századi magyar kezdeményeiről (Szigeti 2005; kiegészítve: Horváth I. 2015a). Szigeti Dante és az új szakirodalom nyomán a zárt versszakformának két döntő tulajdonságát emeli ki: az ab rímnyitást és a „kéttömbű" jelleget, amelyet Dante határozott meg, a versszakokat első *(frons)* és hátsó *(cauda)* részre osztva. Alapesetben a frons olyan négysoros egység, amely *ab* rímnyitással kezdődik, a cauda pedig *c* rímmel kezdődő, a fronsétól eltérő verstani képletű zárórész. Számtalan a tényleges megvalósulás; a szonett fronsa például nyolcsoros, caudája hat.

Nem minden kétrészes versszakforma frons/cauda szerkezetű. A zártságot nemcsak a *c* rímmel (vagy Szigeti találó szavával: *c* elemmel, *c* funkcióval) lehet elérni, hanem nyilvánvalóan szimmetriával is. Az sem folytatható, sőt az még kevésbé. A szimmetria azonban esztétikai bonyodalmakkal jár. Az *Eszmélet* tökéletes ababbaba tükörszimmetriáját a költő verstanon kívüli eszközökkel korlátozza (Horváth I. 2006, 334–336. o.). A 12. századi Hélinand de Froidmont népszerű (Seláf 2008, 59–89. o.) versszaka ügyes *aabaabbbabba* felépítésével csupán kelti a tükörszimmetria benyomását (Szigeti 1993, 173. o.).

Mivel a frons/cauda-alapú versszerkesztésben elsősorban nem a költemény, hanem a versszak az, ami erősen, szabályokkal meg van határozva, a „nagy udvari ének" egészét csupán az a – magyar olvasónak szokatlan – szabály tartja egyben, hogy ebben a műfajban általában versszakról versszakra haladva végig azonos marad a rímek hangbélyege, fonetikai tartalma. A magyar hagyományhoz szokott olvasó feljogosítva érzi magát arra, hogy a versszak végeztével megfeledkezzék arról, hogy a rímek ténylegesen milyen hangokból álltak össze (Horváth I. 2000a, 4. o.; Szigeti 2005, 67. o.). Az okcitán, francia vagy olasz olvasónak erre nincs joga. A zárt strófák – mivel ez a kompozíció egysége – hajlamosak arra, hogy a hangbélyeg ellenére függetlenedjenek egymástól, olyan önálló versekké váljanak, amelyeknek belső zártsága kétségbevonhatatlan. Így alakult ki a szonett (Szigeti 2005, 72., 306. o.). Ugyanakkor az egyetlen frons/cauda párból álló rövidebb versek továbbra is gyakran csoportba verődnek, mintegy őrizve annak hagyományát, hogy az őket leíró szabályok egykor nem önálló verseket határoztak meg, hanem verseknek csupán strófáit. A zárt formákból, például szonettekből álló sorozatot olykor lazább ciklusnak (József Attila: *Hazám*), olykor egyetlen, sokrészes költeménynek (József Attila: *A kozmosz éneke*) érzékeljük. József Attila zárt strófákból álló művének, az *Eszmélet*nek ciklus vagy költemény voltáról nem is tud kialakulni végleges döntés (Horváth I. 2006, 327–331. o.).

Az *ab* nyitás és a kéttömbű jelleg az ismétlődés szempontjából tulajdonképpen két rokon tulajdonság. Egyikük sem ismétlődés, sőt mindkettő az ismétlődés tagadása.

Láttuk, hogy a nyílt formák tisztán ismétlődésekből állnak: *a a a a a a a a.* Az egyféle-egyféle-másféle szerkezet – *aaa b aaa b aaa b aaa b* – teszi lehetővé a zártság elérésének heterostrofikus, egyre bonyolultabb versszakokat alkalmazó módját, a viktorinus szekvenciát. Az ab versnyitás pedig mindjárt azzal kezdi, hogy megvalósítja a zártságot, ugyanis eleve lemond az ismétlődés útjáról: egyféle-másféle. Utóbb persze lesznek majd ismétlődések, de azokat fel kell építenünk, a gépies megszokás nem segít. Mindjárt a kiinduláskor megtanuljuk, hogy itt az alap az ismétlődés megtagadása, a sorozatosság megállítása, pontosabban útnak nem engedése. Ugyanezt az *ab*-t ismétli meg nagyban és immár véglegesen a frons/cauda szerkezet. Az egyféle után itt is másféle következik. A lezárásnak

igen egyszerű módja ez. A cauda más szerkezetű, mint volt a frons. Nincs lehetőség gépies folytatásra, nincs előre látható következmény. (Szigeti [2005, 78. o.] a szakirodalom nyomán nem az ab nyitás és a frons/cauda, hanem a sormetszet és a frons/cauda között említ hasonlóságot.)

A romantika utáni új költészet Baudelaire-től Ezra Poundig és Jacques Roubaud-ig visszahozta a lírába a középkori és reneszánsz szonettformát és egyáltalán a szabályokon alapuló régi formakultúrát. *Szövegmagyarázat* című kis tanulmányában Kosztolányi egy olyan Babits-verset *(Anyám nevére)* elemez, amely frons/cauda versszak-felépítésű. A szerkezetet így értelmezi (Kosztolányi 1977, 363. o.): „Figyeld meg, hogy a versszakok első sora mindig egy tény megállapítása, s a versszakok első négy sora ennek nyugodt előadása, a második négy sor pedig az előző négy sor izgatott kifejtése. Úgy rémlik, hogy a költő fékezni szeretné önmagát, de nem tudja. Ez a szabályosság ringató hullámzást ad a versnek."

* * *

Most azt vizsgáljuk meg, hogy a szerkezet bonyolítása során az ÓMS költője miként készíti elő és éri el az utolsó két versszak heterometriáját, sőt valamelyes kéttömbűségét. Ehhez meg kell értenünk az ÓMS-költő versszaképítési (rímelési) módszerét. Ugyanazt várhatjuk el ettől is, mint amit a viktorinus szekvencia versépítési eljárásának utánzásával kapcsolatban megfigyeltünk. Ott azt láttuk, hogy a költő az eredetihez nagyjából hasonló – mert heterostrofikus – szerkezetet hozott létre, bár az igénybe vett elemkészlet sokkal szerényebb volt. De az ÓMS-költő ugyanolyan következetes, minden egyes sorra kiterjedő rímelésbeli fokozást, ugyanolyan örvénylést valósított meg, mint a *Planctus* költője.

Amikor elérünk a két rímfajtájú záróversszakokhoz, a bonyolódás ugrásszerűen fokozódik, a mennyiségi növekedés viszont véget ér. Az utolsó két versszak – a 2. szabályt követve – a legbonyolultabb. Mivel két-két, független rímsorozat van bennük, akár kéttömbűeknek is felfoghatók.

A 11. szakasz első sora a leghosszabb az egész versben. Mivel a vers olykor igen rövid, akár négyszótagos sorokból áll, a 11. szakasz hosszú sorainak párrímét képzeletben akár félrímmé is alakíthatnók. Így egész szabályos kis frons lenne, *abab* helyett *abxb* rímképlettel:

„Zsidó, mit tössz,
törvénytelen,
fiam mert hal
bűntelen..."

– aztán egész jó kis cauda, *ccddx* vagy más felfogás szerint *ccccx* rímeléssel:

„...fogva,
húztozva,
öklelve,
ketve
ölöd."

De ha nem tördeljük át a sorokat, a versszak akkor is kéttömbű annyiban, hogy a frons és cauda között mondat- és rímhatár van. Hasonló az utolsó, 12. szak is. Ez szótagszámláló. A frons és cauda egyaránt hetesekből áll, vagyis

a két rész közötti elhatárolást csak a nyelvtani szerkezet és a rímelés végzi el. A versszak zártságát az ismétlődést korlátozó frons/cauda felépítés teszi, az egyféle-másféle szerkezet, de annak is jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy a versszak caudájának zárlata, mint a korábbi elemzésben megmutattuk (Horváth I. 2015b, 52. o.), szintén az ismétlődés (mondattani párhuzamosság) ellentétével, jól előkészített áthajlással (enjambement) zárul.

Érdekes a legutolsó sor rímtelennek vélhető zárósora. Tetszetős lenne arra gondolni, hogy az első és utolsó sor rímtelensége hídformát képez, akár csak a *Szibinyáni Jank* első és utolsó sorpárjában az Aranytól készakarva előidézett, látszólagos hiba (Horváth I. 1991, 143. o.). Az ötletet azonban rögvest megcáfolja, hogy az első és utolsó soron felül van az ÓMS-ben még egy harmadik rímtelen sor is: az utolsó előtti versszak végső sora; hídformáról tehát nem lehet szó. A két hátsó, rímtelennek vélt sorvég között, a költemény zárlatában viszont ott a másik, elég szembetűnő összefüggés. A két – némi jóindulattal – kéttömbűnek minősített záró versszaknak rendre az utolsó sorai rímtelenek.

Némi párhuzam is van köztük: a két állítmány ugyanaz az ige, bár más módban, és egyes, illetve többes szám 2. személyben. Igaz, nem szabályos rímek, de párhuzamok, nemcsak szótárilag, hanem gondolatilag is. („Ölöd”? Hát: „öljétök”! Lásd majd a dialektikai magyarázatban.) A viktorinus szekvencia versszakpárjainak végrímét nem alkalmazta az ÓMS-költő, de itt, a legvégén mindenesetre eljutott a két versszakzárlat – összerímeltetéséig nem, de legalább – párhuzamáig.

Vessünk egy pillantást a rím örvénylő fokozására:

Zsidó, mit tössz, *törvénytelen,* *fiam mert hal bűntelen:*	Frons	Kéttömbű jellegű versszakok
fogva, *húztozva,* *öklelve,* *ketve* *ölöd.*	Cauda	
Kegyöggyetök fiamnak, *ne légy kegyölm magamnak,*	Frons	
avagy halál kínáal, *anyát ézes fiáal* *egyembelű öljétök!*	Cauda	

* * *

Szemben a régi magyar költészet messze túlnyomó többségével, az ÓMS versformája nem nyílt. Költője nagyon egyszerű eszközöket alkalmazott, de megpróbálkozott mind azzal a zártsággal, amelyet a virtuóz szentviktori szekvencia heterostrofikus fokozásával lehetett elérni, mind pedig azzal a zártságfajtával, amelyet a trubadúrokat követő népnyelvű lírák a heterometrikus versszak két részre bontásával, versszakon belül értek el.

A Gragger Róberttel (1923) vitázó Horváth János (1928, 138. o.) leszögezi, hogy az ÓMS a történeti verstan szempontjából kezdetlegesebb, mint az egészében magyar nyelvű kódexek versanyaga: „…igenis, a versfejlődésnek egy primitivebb fokán áll, a középkorvégi versek pedig a fejlődés magasabb fokán állanak.” Nagyon nagy tévedés.

Való igaz, az ÓMS-költő a maga egyszerre kétféle, hangsúly- és szótagszámláló rendszerével még nem sejthette, hogy a magyar irodalom a 16. században – kivételeket azért megengedve – lemond majd az előbbiről, és az utóbbi mellett dönt. De ez az egyetlen vonása, amely nem a távoli jövőbe mutat. A lírai zártságot támogató versformája miatt az ÓMS-t valahova a jobbára még izostrofikus Ady és a gyakran heterostrofikus Babits–Juhász–Kosztolányi-csoport közé kellene elhelyeznünk. A „versfejlődés" szempontjából az ÓMS előnye bő hatszáz év.

2.5. A versforma irodalomtörténeti jelentősége

2.5.1. A lírai zártság elérése

Az 1922-ben felfedezett ÓMS már nem vehetett részt az új költészetnek a 20. század első két évtizedében lezajlott küzdelmeiben, de rokonságuk fennáll. Az új költészetnek elkötelezett műbíráló az ÓMS-ről is elmondhatta volna, hogy a „lírai vers ismert tulajdonsága, hogy rendszerint rövid", hogy az „irodalmi műfajok geometriájában a líra s főképp annak őscsírája, a dal, mintegy a pont", sőt, hogy a líra a „világ gyújtópontjában" helyezkedik el (Komlós 1961, 26. o.). Az ÓMS joggal tekinthető a lírai zártságra való törekvések fogalmi előzményének, de szerves fejlődésről nem beszélhetünk.

Még azokban az esetekben is a megszakítottságot, a folyamatszerűség hiányát tapasztaljuk, amikor nem tűnik el hetedfél évszázadra egy kézirat, mint a *Leuveni kódex*. Vegyük a legismertebb, zárt versforma példáját. Kazinczy nem tudott Faludi Ferenc „olasz sonetto formára" szerzett verséről, a 19. század nagy költői pedig, akár ismerték, akár nem a Kazinczy-kör szonettjeit, nemigen folytatták ezt a hagyományt (Kunszery 1965, 8., 42–63., 85–87. o.; Szigeti 2005, 304., 328. kk.). Arany késői remeke, a *Naturam furca expellas…* a maga különleges formájával valószínűleg előzménytelen, és talán nem is hatott a 20. század első évtizedeinek szonettforradalmára.

Szonett voltát még a szakirodalom is alig emlegeti, állítja az ÓMS korábbi elemzése (Horváth I. 2015b, 47. o.). Veres András (2016, 533. o.) tudatlansággal vádol – ebben tökéletesen igaza van –, de ezen a ponton talán őt csalta meg az emlékezete: „Mind az Arany Jánosról szóló irodalom, mind a magyar nyelvű szonettet feltérképező verstani, költészettani kutatások megegyeznek abban, hogy az életműben csak egyetlen szonett található, éspedig az 1855-ben készült *Az ihlet perce* című. Egy másik Arany-versnek, az 1877-es születésű *Naturam furca expellas…* címűnek sikerült jól elrejtőznie a szonett versformáját és az Arany-költészet verstani sajátosságát vizsgálók árgus tekintete elől. Egyedül Hankiss Elemér említette ezt a verset futólag szonettként, mivel őt nem feszélyezte az Arany-szakirodalomban öröklődő határozott állítás tehetetlenségi ereje, azonban ez irányú megjegyzése visszhangtalan maradt" (Tarjányi 2013, 409. o.; a rend kedvéért még Horváth I. 2000a, 5. o.).

A 20. század elején az új költészetben elsősorban nem magyar, hanem idegen nyelvű költészetek hatására jelentek meg a hagyományos, nyílt versformák mellett zártak is.

2.5.2. A lírai zártság értékének viszonylagossága

A szorosan megszerkesztett, zárt formák kompozíciós többlete nem okvetlenül jár együtt az esztétikai hatás megnövelésével. Jó példa erre az áthajlás (enjambement, rejet, contre-rejet, lásd Evans 2004, 56–60. o.), vagyis mondat és verssor összeütközése József Attila egy kései verstípusában.

A szóban forgó verstípusban ugyanis két nyílt forma, a nemzetközi szabadvers és a magyar költészetben leghagyományosabb izostrofizmus vegyül. A zártság nem a versforma nyomán, mintegy önmagától, hanem merészen bumfordi, egyedi megoldás révén, már-már a 16. századra emlékeztető, szinte tanulságot hordozó, szentenciózus záróstrófa révén alakul ki.

Az alap a nemzetközi szabadvers, amelyben a ritmus kizárólag a mondaté. A szabadversben a költő akadálytalanul, fesztelenül szaval, nem törődve szótagszámmal, rímmel, így *(Flórának):*

„Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap a halál partszegélyein túl,
űrök, szívek mélyein túl,
túl a hallgatag határon [...]"

Igen, ilyen a szabadvers nyelvtani ritmusa: a szemelvény 2. és 3. sora párhuzamosság, amely a *túl* révén önrímet is eredményez, a 3. és 4. sor viszont ellenkezőleg: hídforma (határozó + *túl, túl* + határozó). És egyszer csak kiderül, hogy történetesen mindez beleillik egy teljesen hagyományos, kötött, izostrofikus versforma keretei közé, szótagszámokkal, rímekkel, mindennel, ami kell:

„Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl, űrök, szívek mélyein
túl, túl a hallgatag határon [...]"

A kettős ritmust hallhatta ki a versből az érzékeny irodalmár, Szőke György (1992, 90. o.), amikor ezt nevezte az életmű „talán legszebb" áthajlásának. A lírai hős, a vers mögött rekonstruálható beszélő maga is elképed az egyszerre két mintába is maradéktalanul beleillő nyelvi csodától, attól, hogy ilyen versszerző gépezet van az elméjében, amely az ő szabad, kötetlen beszédét előírásos, hagyományos strófákba önti be. A vers vége a jelentés szintjén nagyon komoly, a kifejezés szintjén viszont önreflexió, egyszerre öngúny és öndicséret, hiszen részben épp erről szól, az önműködő verselő készségen tréfálkozik, azt parodizálja. Klapanciaszerű, mint egy általános iskolai emlékkönyv-bejegyzés: „...a lelkem azért közvagyon, / s azért szeretlek ily nagyon."

Nemcsak a rím tökélye az, ami műkedvelő költőre emlékezteti az olvasót, hanem főleg mondathatár és verssorhatár kínos egybevágása, különösen egy ilyen áthajlásbajnok költemény végén.

Még egy példa ugyanerre *(Sas):* „Micsoda óriás sas száll le a zengő mennybolt szikláira. / E szárnyas a semmiből jött, nem volt." Ez prózaibb, de mégiscsak három (tag)mondat, egyre kevesebb bővítménnyel, mindháromban az ige előtt van a fókusz, a két utolsóban közvetlenül. Van tehát valamicske mondattani szabadvers-ritmus itt is. És történetesen ez is beleillik egy hagyományos, kötött, izostrofikus versformába, tiszteletben tartott szótagszámokkal, kifogástalan rímeléssel:

„Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt."

A vége itt is nagyon komoly. Kőbe véshető hitigazságot rögzít. Formulaszerű, mint az emlékezetet segítő középkori versezetek, és mint azok, ez is hivalkodóan tökéletes és egyszerű, szinte túlságosan klappol. Sőt van jobb párhuzam

is az *ars memoriae*-nál: a reneszánsz embléma, a rézmetszet alá feljegyzett epigramma, amely megmagyarázza a kép allegorikus jelentését. Itt is van kép, allegória, magyarázat. Ha a kirakatba tett formai tökély mindig túlzás, akkor a zárlat ezúttal is önreflexív, a versszerző masinéria önironikus ábrázolása:

„Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így uj valóra."

Ismét az áthajlás ellentéte. Az első két sorban mondat- és verssorhatár egybevág. Az utolsó kettőben nem – de az *ő* névmás fókuszt s így még a mondatbéli hangsúlynál is erősebb nyomatékot kap! Tökély.

Bölcseletileg, sőt tulajdonképpen teológiailag is értelmezhető, rendkívül bonyolult költemények ezek. Mindkettő az utolsó korszak fontos fogalmának, az „új világnak" a megszerkesztésével foglalkozik. Nem tűrnék a pongyola kifejezést. Egyes, nehéz részeken szabadvers-, sőt prózaszerűek. De ezeken a helyeken is mindenütt ugyanúgy működik a versíró automata. A jelenséget, ezt a különleges ihlettapasztalatot észrevette a költő, és nemcsak az önironikus zárlatokban rögzítette, hanem egy hexameteres tollpróbájában is:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!"

A vers valójában talán nem készült el, talán nem egészen sikerült. Témája a versszerző készülék, amely bármit, a szabadverset, a prózát is költői arannyá változtatja. Jó a kezdet, az *Irgalom, édesanyám,* jó, sőt adottnak vehető a végső fordulat, a *kész ez a vers is,* de közbül bizonyára hiányzik a magas szinten elkezdett költemény folytatása. A rokonértelmű szó beszúrása *(mama)* és a hexameterben szokásos töltelékszavak *(nézd* és *jaj;* a szövegváltozatban még *óh* és *már)* ezt a hiányt aligha szüntetik meg (József 1984, 2: 451. o.).

* * *

Baudelaire-példa a magyarul Kálnoky László fordításában ajánlható *Esti harmónia,* amelyet először egyszerű, négysoros, abba rímelésű, izometrikus, nyílt formának vélnénk. A maláj eredetű, valójában híresen bonyolult verstani szerkezet középkori párhuzamairól lásd Dragonetti 1960, 454. o.; Baumgartner–Ferrand 1983, 20. o.

* * *

Amikor tehát a zárt formák korszerűségét hangsúlyozzuk a 20. század elejének magyar költészeti forradalmában, akkor nem állítjuk, hogy nyílt formákban esztétikai értéket létrehozni lehetetlen. A nyílt verstani szerkesztés magyar hagyományának általános védelméhez pedig lásd: Horváth I. 2000a, 7–12. o.

2.5.3. Az Ady-vita

A korábbi elemzés az ÓMS helyét egy elképzelt formatörténetben Ady többnyire még izostrofikus, *Új versek* című harmadik kötete (1906), illetve Babits és Kosztolányi többnyire már heterostrofikus, ifjúkori kötetei (1909, 1910) között jelölte ki. Ady a magyar hagyomány mellett döntött, Babits viszont – talán nem is elsősorban *A romlás virágai* és a szimbolisták, hanem a parnasszisták és Wordsworth nyomán – a szonett zárt kompozíciója mellett. Kosztolányi Rilkével párhuzamosan alakította ki a maga egyedi, zárt formáit. Második kötetéből

nemcsak az izostrofizmust, de a verscímeket is száműzte, szembefordulva így nemcsak a nyílt kompozícióval, de a retorikával is.

Szigorúan véve minden cím retorikus: „erről és erről fogok beszélni". Az izostrofizmus szintén. „Egy, mondjuk, 5 egyforma versszakból álló költemény eleve retorikai felépítésű (»mondanivalómat 5 fő részre osztom«), szemben az egyszeri lírai ihletet képlékenyen követő, egyedi versforma folyékonyságával." (Horváth I. 2015b, 48. o.)

Kézenfekvő, hogy ellentétet képzeljünk a hagyományosabb Ady és a két formaújító fiatal költő poétikái közé. Ők maguk tudtak-e ellentétükről? Annyi bizonyos, hogy akkor, amikor Babitsnak a költői mesterségről szóló két verse megjelent a *Nyugat* 1910. január 1-jei számában, azt Ady támadásnak érezte – Veres András (2012, 49. o.) szerint valószínűleg alaptalanul –, és megbántódott. Az egyik vers, az *Arany Jánoshoz,* félreérthetetlenül Babits támadóit bírálja, a gáncsvetőket, és Ady nem tartozott ezek közé. A másik azonban, a *Szonettek* a forma költészetét állítja szembe az önkifejezésével, így ez bizony, ha Adyra akarjuk ráérteni, találó.

Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség
és szenvtelen, csak virtuózitás.
Bár munkában manapság nincs nemesség,
ez csupa munka, csupa faragás.

Ha költő, ki lázát árulja: tessék!:
itt állok cédán, levetkőzve! láss:
ez nem költészet; de aranyművesség!
s bár nem őszinte, nem komédiás.

Minden szonett egy miniatür oltár,
ki vérigéket, pongyolán, szeret,
az versemet ezentúl ne olvassa.

Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál,
Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet,
erősen, hogy csak rokonom nyithassa.

Felvetettük a kérdést (Horváth I. 2015b, 48. o.), hogy Kosztolányi az Ady-tanulmányban nem gondolt-e egyebek közt a verskompozíció kérdéseire is, amikor elvitatta Adytól vezérszerepét az új költészetért vívott harcban. Veres András szerint ennek semmi nyoma:

„Horváth Iván szerint mindez kevésbé fontos, mint az, hogy Ady kötete »verstani szempontból [...] még izostrofikus volt, akár a megelőző évszázadok magyar költészete«, azaz elavultnak tekinthető, s ezért a heterostrofikus költészetet művelő »Kosztolányinak a politikai gyökerű Ady-kultusz elleni fellépésekor az általa hangoztatott, tisztán irodalmi szempontból is bőven volt mit sérelmeznie«.

Csak az a bökkenő, hogy Kosztolányi híres-hírhedt 1929-es vitacikkében (Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről) egyetlen szó sem esik az Ady-versek izostrofikus vagy egyéb verstani elmaradottságáról. Igaz, Horváth Iván sem pontosan ezt állítja, csak hát logikai kapcsolatot teremt Kosztolányi »tisztán irodalmi« sérelmei és az izostrofikus szerkezet ósdisága között. Nagy kár, hogy magától Kosztolányitól merőben idegen volt

ez az árukapcsolás. Amikor Radó Antal tanulmánykötetével vitába szállt a neki különösen kedves magyar rím kérdésében, Radó szemére vetette, hogy nem foglalkozik az utolsó évtizedek fejleményeivel, s éppen Adyt hozta fel pozitív példának arra, hogy a nemzeti versforma általános visszaszorulása ellenében is képes volt megújítani azt: »...megemlíthette volna Radó, hogy újabb költőink közt egyedül Ady Endre merte fölelevenítení és művelte is, sikerrel. Ismeri a Krónikás éneket 1918-ból a négyes rímeivel s a Móricz Zsigmondhoz intézett levelet?« Márpedig a Krónikás énekénél archaikusabb strófájú verset keresve sem tudott volna találni." (Veres 2016, 533. o.)

2.5.4. A „kötött forma"

Kosztolányi „irodalmi" szempontból bírálta Adyt. Hogy ez a szó a tanulmányban poétikailag mit jelent, azt a példák és a bíráló megjegyzések nyomán önállóan kell megállapítanunk. A költő nem ismerte mai verstani fogalmainkat és szakszavainkat. Az, hogy a gyakorlatban mesterien verselt, nem kellett, hogy együtt járjon az iskolainál átfogóbb verstani tudással. Tanulmányától nem várhatunk el többet találó metaforáknál. Megértésünkkel a szöveg elébe kell sietnünk, ami nem könnyű, mert szóhasználata olykor talányos.

Emitt például vajon az izostrofikus, szótagszámláló, magyar hagyományra gondolt-e, amikor „kötött formáról" beszélt? (Hiszen a hexametertől a szonettig sok minden lehetne „kötött forma".) „A művész férfiassága nem abban van, hogy a tomboló förgetegről ír, hanem abban, hogy mily keményen munkálja meg anyagát, ha akár egy pillangóról is ír. Ady ragaszkodott a kötött formához. Ez gyakran ellaposította" (Kosztolányi 1977, 236. o.). Ha az izostrofikus, szótagszámláló versre vonatkozik a „kötött forma" kifejezés, akkor Kosztolányi igenis a feszes verskompozíció hiányát hozta összefüggésbe az izostrofikus Ady-formával. Kosztolányi „ragaszkodott" szava azt jelenti, hogy a „kötött forma" minősítés az életmű nagy részére vonatkozik. Földesy Gyula (1921, 69–97. o.) táblázataiból jól látható, hogy Ady életművének túlnyomó többsége szótagszámláló és izostrofikus. Érdekes módon Babits is a „kötött forma" kifejezést alkalmazta rá: „Ady formája mindazonáltal még teljesen kötött forma" (1938, 274. o.).

(Most ne törődjünk a verstanilag nyílt szerkezetű Ady-vers védelmezőivel, esztétikai érveikkel. Ady hívei a szótagszámlálás mögött sok mindent megláttak: Babits Horváth János nyomán az „alaksejtelmeket", vagyis az időmérték halvány nyomait [1938, 274. o.], Németh László az ősi magyar „tagoló" vers szórendörökségét [1942, 2: 364. o.], stb. Mindez nem ide vág.)

2.5.5. A Radó-bírálat

Most az új költészet fontos munkatervéről, a verstanilag zárt forma meghonosításáról van szó, amelyben nem Ady, hanem Babits, Kosztolányi és – Veres András [2016, 532. o.] jogosan teszi hozzá: – Juhász Gyula játszott fontos szerepet. Bírálja-e Ady tősgyökeres izostrofizmusát Kosztolányi? A „kötött forma" esetében úgy láttuk: igen. De akkor – veti fel Veres András – miért dicséri ugyanezt az izomorfizmust a Radó Antal könyvéről írott bírálatában?

Ám jól értjük-e itt Kosztolányi dicsérő szavait? Csakugyan dicséri-e azt, amit az Írástudatlanok árulásában majd „formában is ósdi rigmusoknak" fog minősíteni (Kosztolányi 1977, 231. o.)? Vagy csak bírálatát álcázza dicséretté? Kosztolányi sokszor írt Adyról, a nagy tanulmány előtt mindig a kollegiális nagyrabecsülés – olykor kissé álnok – hangján, s a Radó-bírálat (1921) is ide tartozik.

Adynak a nemzeti formaörökséghez való hűségét majd a vitairat sem vonja kétségbe, csupán kedvezőtlenül értékeli: „Petőfi nyugat-európai formában fejezi ki, hogy magyar. Ady melldöngető, magyarkodó formában fejezi ki, hogy nyugat-európai." (Kosztolányi 1977, 230. o.) Szerintünk már a Radó-bírálat is csak a felszínen volt kedvező Ady számára. Nézzük csak egy kicsivel tágabb összefüggésében az Adyra tett elismerő megjegyzést. Kosztolányi számadatokkal támasztja alá, hogy a magyar „versidomok" közül a „magyar" vagy „nemzeti forma" aránya egyre kedvezőtlenebb:

Vörösmarty és Petőfi óta kevesebb mint tizedére esett. „Újabban a nemzeti forma kárára az arány több mint 99% az 1%-hoz. Ez a könnyűnek látszó keletiesen lenge vers, melyet műkedvelő kontárok laposra tapostak, maholnap eltűnik. De itt megemlíthette volna Radó, hogy újabb költőink közt egyedül *Ady* Endre merte…" (Kosztolányi 1942, 114. o.) Vagyis Ady olyan hagyományhoz csatlakozott, bátran, az új költők közül egyedüliként, amely sajnos kihalásra van ítélve.

Kevéssel később (1923-ban) Babits Kosztolányiéhoz nagyon közeli álláspontot foglalt el *Magyar ritmus* című Horváth János-bírálatában: „Ady nem adott új formát, legalább nem olyat, melyet ő utána mások is használhatnának; s a szigorúbb művészetre való törekvés, melyet kortársai inauguráltak, egy pillanatra fölfrissíthette verselésünket, de új és új kezekben epigonságra s mesterkedésre kellett vezetnie. A »nemzeti« formákhoz való visszatérés előbb e – sokáig elhanyagolt – formák modernné olvasztását igényelné, s ez csak egy előreláthatatlan zseni aktusa lehet." (Babits 1938, 261. o.) Még a szembeállítás is megvan ebben az idézetben az új formát nem hozó – értsd: hagyományhű – s ezért nem folytatható Ady és szigorúbb művészetre törekvő kortársai között. Talán a hagyományos formakincs folytathatatlansága a kulcs Kosztolányi vitairatának egy további, homályos mondatához is: „Az irodalmi matéria, melyet hozott, nem alkalmas a folytatásra, mások fejlesztésére" (Kosztolányi 1977, 238. o.), feltéve, hogy szabad Ady formakincsét is beleérteni az „irodalmi matéria" kifejezésbe.

2.5.6. József Attila hozzászólása

A Kosztolányi Ady-tanulmányát követő vita utolsó hozzászólója, József Attila volt Tverdota György szerint az egyetlen, aki elméleti alapon (de mennyire! költészet-metafizikáját Adyn próbálgatva), tudományos szakszerűséggel érvelt (József 1995a, 161. o.). Szemben a legtöbb vitatkozóval, ő nem pszichologizált, őt nem a „rugók" érdekelték, amelyek Kosztolányit mozgatták (Kosztolányi 1977, 239. o.), nem a vitacikk szerzőjének személyével foglalkozott, hanem azzal, amit ez a személy mondott. El akarta dönteni Ady költői nagyságának kérdését. Evégett az Ady-versek szerkezetét osztályozta. A műremekek, a „teljesen egyszerű" versek mellett foglalkozott a nyílt szerkezetű darabokkal is. Ezeket kevesebbre tartotta. A nyílt szerkesztés képe nála a láncszemekből összeállított vers volt. A „láncszerűen teljesülő" művek „úgy alkotnak egészet, hogy az utolsó szem külön belekapcsolódik valamelyik megelőzőbe, hogy »kerek« legyen" (József 1995b, 169. o.). Nyilván ő is, mint mi, úgy gondolhatta: a verskompozícióról tett észrevétele nem idegen a vitatémától.

2.5.7. Az ÓMS formatörténeti helye az új költészetben

Az I. világháború előtt kibontakozott új magyar költészet egy marginális formatörténeti kérdését vitattuk meg. Ebből az egyetlenegy szempontból – a nyílt és zárt verstani szerkezetek szempontjából – Ady kevésbé korszerű, mint Babits vagy Kosztolányi. De a tisztánlátást még ma is megzavarja az, amit a vitairat felrótt Adynak: elképesztő politikai elismertsége a 20. század első felében, aztán, amit nem róhatott fel neki: még elképesztőbb politikai elismertsége a 20. század második felében. Németh László (1942, 361. o.): „…ő írta le [a] háború előtt legtöbbször a faj szót". Lukács György: „…olyan forradalmár, aki egyéni beteljesüléséhez tartja szükségesnek a forradalmat" (Eörsi–Vezér 1967, 22. o.). Ebben a fülsiketítő zajban a poétikai újítások könnyen észrevétlenek maradtak.

A romlás virágai szabad nyelvhasználata szembetűnő archaizálással járt együtt: középkori és reneszánsz szonettforma, középkori és reneszánsz, transzcendens, egyetemes, szinte dantei kötetkompozíció. Ady tulajdonképpen megfelelt ennek a mintának. Az életmű áttekinthetetlenül bonyolult, de következetesen megszerkesztett szimbólumépületét Babits Dante kimunkált rendszeréhez hasonlította (1938, 236. o.). A versformában is archaizált, ahogy az új költészet mindenhol tette, de ő a magyar régmúlthoz, az izoszabályhoz közeledett, míg Babits, Kosztolányi és – ezúttal el ne feledjük – Juhász a nyugati középkori líra heterostrofizmusához.

Az, amit Ady verselési alapmintául választott, századokkal korábban megvolt már nálunk. Terhes öröksége a kevéssé megszerkesztett jelleg. Az, amit a többiek alapmintául választottak, az a zárt formát adó versszerkesztés művészete volt. Kifogástalan örökség, de sose volt meg nálunk.

Azazhogy egy kivétel mégis akadt. Mire véget értek az új líráért vívott küzdelmek, egyszer csak csodaképpen megjelent az ő nyugat-európai, középkori hagyományuk is itthon, magyarul, egyetlenegy versben. Az ÓMS az új költészet egyetlen előfutára.

* * *

Most vessünk legalább sietős pillantást a költemény retorikai és dialektikai felépítésére.

3. Retorika

3.1. Elrendezés

A vers retorikai felépítésének vizsgálatához Horváth János (1931, 91. o.) teszi fel akaratlanul az alapkérdést. Nem emel ugyan esztétikai kifogást az ÓMS második felével szemben, de ezt a részt nyilvánvalóan gyengébbnek érzi: „E magasrendű líraiságot vette át a Siralom írója. Valóban átvette, mert nemcsak versíró, hanem nagy fogékonyságú igazi költő volt. Ezért volt képes ritmus- és mondatrend oly spontán harmoniájával, oly keresetlenül s annyi szuggesztív igazsággal beszéltetni a fájdalmas anyát. Oly egységet a hanghordozásban s oly folyamatosságot modulatiói összeszövésében, minőt e költeménynek kivált első öt szakaszában találunk, csak valódi ihletettség képes biztosítani." A feladat tehát világos. Olyan retorikai modellre van szükség, amely a vers második felének megformálásában is megmutatja a nagy s egyre összpontosítottabb alkotóerő működését.

A retorikai szerkezet *(dispositio)* első ránézésre félig-meddig szimmetrikus jellegű, de rögvest kiderül, hogy nem az. Megfigyelhető a fokozás. A retorikai szerkezet lényegében megfelel a verstaninak. Nincs mit csodálkozni tartalom és forma egységén a gótikus építészet korában. 1948-ban megjelent, nagy hatású könyvében Erwin Panofsky mutatta ki, hogy a tudományos műveknek a skolasztikában bevezetett fejezetbeosztása – Panofsky példája Aquinói Tamás *Summá*ja volt – és a többhajós székesegyház építészeti tagolása között mély szerkezeti hasonlóság észlelhető (Panofsky 1971: 211).

A vers retorikai mintáját ezúttal – kézenfekvő módon – nem Ciceróban, az auctor ad Herenniumban vagy Quintilianusban keressük, hanem a domonkos prédikációkban. A vers második felében Mária három ajánlatot tesz. Az ajánlatok formája a szelíden előadott óhajtól a sikolyként elhangzó követelésig erősbödik *(amplificatio).* Ítéletté érlelt következtetés mindhárom *(sententiae).* A sententiák előzményei arisztotelészi enthümémák (*Rétorika* II, 10, 1396a), csonka szillogizmusok. Van tehát kétszer három felosztásunk *(divisiones):* három enthüméma, három sententia – és mindez ennyire rövid versben! Mélyen benne vagyunk a domonkos prédikáció skolasztikus hagyományában. Sőt akad még egy érdekes körülmény. A kiinduló idézet *(thema)* – „Valék siralmtudatlan" – nem bibliai idézet. Egy vitathatatlan tekintélynek, a Szűzanyának a szavai, de nem szentírási forrásból. Ez felveti, hogy a szöveg retorikai rokonságát ne csak a domonkos szentbeszédben, hanem annak testvérműfajában, az – elég gyakran szintén domonkos – egyetemi előadásban *(lectio)* is keressük.

A hagyományosan *Pécsi egyetemi beszédek*nek nevezett, kb. az ÓMS-sel egyidős (Madas 2007a, 82. o.) magyarországi prédikációgyűjteményben előfordulnak olyan prédikációk, amelyeknek alapidézete ugyan bibliai, de második, alárendelt themájuk szerzője csupán tekintély: valamelyik egyházatya, Clairvaux-i Szent Bernát, sőt akár Arisztotelész (uo. 84. o.). Bizonyára összefügg ez azzal a körülménnyel, hogy a gyűjteményt a budai domonkos

kolostorban, papképzés céljából állíthatták össze, ahol épp ebben az időben folyt az 1304-ben hivatalosan is megalapított domonkos főiskola előkészítése (uo. 82. o.).

Az igazi egyetemi előadás még jobban eltávolodott a prédikációtól. Ott már az alapidézetnek sem kellett bibliainak lennie.

A 13. századi párizsi egyetem teológiai karán folyó képzést Palémon Glorieux rekonstruálta (az előadás fő részeiről Glorieux 1968, 108., 111., 116. o.). Az elején egy tekintélytől – a karon általában Petrus Lombardustól – vett rövid idézet *(thema)* állt. Az előadás először a szöveget önmagában, betű szerinti mivoltában vizsgálta, a figyelmet a minél hibátlanabb és pontosabb szövegre irányítva *(littera).* Másodjára a szöveg mögöttes értelmét *(sensus)* tárta fel. Harmadjára eljutott a szerző szándékához, álláspontjához, ítéletéhez *(sententia).* Ha ezt az ÓMS-re alkalmazzuk, meglátjuk, hogy a séma annak ellenére elég jól ráillik, hogy a beszélő végig ugyanaz a személy, mint akitől a kiinduló idézet származik. A tematikus tárgyalásmód – hogy tudniillik egy kiinduló idézetet kommentálunk bizonyos szabályok szerint – meglepő módon még akkor is működtethető, ha maga Mária az, aki értelmezi önnön siralmát.

A beszélő rövid tételmondatot rögzít a vers első sorában arról, hogy Mária számára a siralom korábban ismeretlen volt. Az egyetemi és domonkos esztétika szerint minél szerényebb, kevés lehetőséget ígérő kiinduló idézetből minél dúsabban burjánzó logikai építményt kell megalkotni. Miként az igazi építmények esetében is: egyszerű alapgondolat, pazarlóan gazdag kidolgozás.

Panofsky (1971, 219. o.) szavaival: „Nem lehetséges – de nem is szükséges – bemutatni, mint hatotta át egyre teljesebben a folyamatos feloszthatóság (vagy, fordított értelemben, a »megsokszorozás«) elve az épület egészét, a legkisebb részletig. E fejlődés tetőpontján a részekre és alrészekre osztásban odáig jutnak, hogy a támasztékokat főoszlopokra, nagyobb és kisebb pillérekre, s még ez utóbbiakat is tovább osztják; az ablakok kitöltését, a karzatokat és a vak ívsorokat elsődleges, másodlagos, harmadlagos ablakosztásokra és szelvényekre, a bordázatokat és az íveket egy sor bordára osztják. Mindamellett meg kell említeni, hogy a homológia elve, mely a folyamat egészén uralkodik, magában rejti és érthetővé teszi azt a viszonylagos egyformaságot, mely a klasszikus gótika szókincsét a romántól megkülönbözteti."

Az első két versszak megvilágítja a siralom környezetét és okozóit. Majd négy versszakban jön maga a siralom, úgyszólván betű szerint *(littera),* amelyben Mária végig a fiához szól. A további négy versszak reflexió. Nem siralom immár, hanem annak értelmezése: kommentár a siralom jelentéséről *(sensus),* a mögöttes fájdalomról. Közben előzetes sententiák. Majd a két záró versszakban Mária a gyilkosokhoz szól, és elhangzik a végső sententia.

Aligha meglepő, hogy a retorikai séma, az *explicatio textus* (Glorieux 1968, 115. o.) munkamódszere és előadásmódja ennyire otthonos volt az ÓMS szerzője számára. A 13. század második felében a magyar domonkosok legjava kijutott jó egyetemekre, gyakran Párizsba. Egyúttal azt is megsejthetjük, hogy az ÓMS második része miként tehetett szert erre a három enthümémából és sententiából álló, még a *Planctus*énál is feszesebb retorikai szerkezetre. A *Planctus* más filozófiatörténeti korszakhoz tartozik, mint az ÓMS.

A *Planctus* szerzője, Godefridus a Sancto Victore a korai skolasztika számon tartott alakja. Ő maga is bölcseletet tanított a nagy univerzálevita idején, az egyetem legszebb időszakában. Akkor a papképzés még székesegyházban, kolostori és plébániatemplomokban, párizsi és környékbeli, versengő mesteriskolák laza hálózatában folyt. Akkor pápai bullával hivatalosan még nem alapították meg az egyetemet, és nem tiltották be Arisztotelészt. Godefridus inkább történésze volt a bölcseletnek, a legélesebb vitáktól visszahúzódott (Gilson 1976, 1: 144. o.). A nála sokkal jelentősebb bölcselő, akinek neve – látni fogjuk – összekapcsolódik a *Planctus* történetével, Clairvaux-i Szent Bernát az univerzálevita és főleg Pierre Abélard logikai tájékozódását gyanakvással figyelte (Gilson 1976, 1: 297. o.). Amikor aztán a korai skolasztika lezárult, az nem azt jelentette, hogy szakítottak volna a megelőző korszak filozófiájával. A változás intézményi volt.

A nagy skolasztika azzal kezdődött, hogy a 13. század első évtizedeiben szabályozták az egyetem működését.

Ettől fogva az egyetemi előadás is merev műfaji törvényeket követett. Egyidejűleg megjelentek az egyetemi előadás szerkezetét követő, Domonkos-rendi, tematikus prédikációk.

A tematikus prédikációk műfaja mindenképpen hatott az ÓMS szerzőjére, sőt Vizkelety (2004, 118. o.) feltevése szerint ő maga nemcsak másolt, hanem írt is ilyeneket. Ha pedig az ÓMS-költő megfordult a párizsi egyetemen, akkor ott is találkozott szerkezeti mintájával. Ezekkel az irodalmi hatásokkal magyarázhatjuk, hogy a magyar ÓMS retorikailag és logikailag szigorúbb, áttekinthetőbb, rendezettebb felépítésű, mint a nagy skolasztika előtti *Planctus* szövege. Az ÓMS-költő a nagy skolasztika korának megfelelően korszerűsítette mintáját.

* * *

Azt a kérdést, hogy a költő a *Planctus* versszakait miért éppen a megválasztott sorrendben használta fel, a szerkezeti elemzéssel megválaszoltuk. Arra a kérdésre viszont, hogy miért hagyta figyelmen kívül a minta négy versszakát, adatok híján csak találgatással tudunk válaszolni. A *Planctus* 4a versszakában Mária arra panaszkodik, hogy ilyen korán kell elvesztenie fiát, aki pedig későre született. A gondolat talán nem makulátlan. Nyilvánvaló-e, hogy a gyermekét elvesztő anya fájdalma annál nagyobb, mennél rövidebb időt tölthetett együtt gyermekével? A 4b annyira bonyolult, hogy talán maga az ÓMS-költő sem boldogult vele. Íme az ÓMS legtekintélyesebb szakértőjének, Vizkelety Andrásnak és a híres latinistának, Vekerdy Józsefnek közös fordítása (Vizkelety 1986, 22. o.):

„Ó, mily szeretet az, amely testedtől
való megfosztást tett (juttatott) neked!
Ó, mely méltó zálognak
ily keserű jutalma!”

Ami pedig a zsidó nemzet vérszomjasságáról szóló két, 5a–5b versszak elhagyását illeti: semmi keresnivalójuk itt, hogy tönkretegyék a hídformát. A feszesen megkomponált magyar szöveg a gyilkosokkal csak a nyitó- és a zárórészben foglalkozik. (Apropó *zsidó:* az ÓMS népszerű kiadásai olykor nem adnak pedagógiai magyarázatot ehhez a kifejezéshez. Nem jelzik, hogy a költemény állásfoglalása immár nem minden keresztény által elfogadott egyházi álláspont, hanem történelem.)

3.2. Stílus

Láttuk: a költemény több úton-módon, fokozással, elrontott szimmetriával, frons/cauda szerkezettel éri el a zártságot. Panofsky imént idézett homológiaelvének megfelelően a legkisebb elemekben is joggal kereshetjük e formai törekvés nyomait. A korábbi elemzésben rámutattunk arra, hogy a szöveg első két sorában, ahol a latin költő a párhuzamosság *(parallelismus membrorum)* retorikai alakzatával élt, a magyar a szimmetriát, a hídformát *(chiasmus)* részesítette előnyben, a nagy, zárt kompozíció apró homologonját (Horváth I. 2015b, 45. o.).

A stílus egyetemi. A szakirodalom (pl. Martinkó 1988, 130–139. o.) rámutatott a latinizmusokra, köztük a bőségesen használt visszaható és szenvedő igékre. (A *Tűled válnom* kezdetű versszak merész inverziójának, valamint a *hol* szó jelentésének kapcsán itt is szaporítottuk a nyilvántartott latinizmusok számát.) Bízvást a latinos inverziók közé sorolhatjuk a közöléseket is, hiszen a jelek szerint középlatin hatásra alakult ki ez az európai – nem sajátosan magyar – versmondattani alakzat (Horváth I. 2010). Az új, összetett szavak (feltehetőleg ilyen volt a *siralmtudatlan* és a *bútőr)* megalkotására való készség nem latinizmus. A magyar költő e hajlama a fogalomalkotás könnyűségére vall, s ekként jelezhet egyetemi tapasztalatot.

3.3. A fordítás kérdése

Mennyiben tekinthető fordításnak az ÓMS? A *Planctus* szövegéhez sok helyütt kapcsolódik, egyebütt viszont bőven merít az egyetemes latin egyházi költészet közhelykincséből. Innen-onnan összeszedegetett szövegnek, kompilációnak minősítik az irodalomtörténészek (Horváth J. 1928, 132. o.; Martinkó 1988, 107. o.). De melyik műre mondható rá, hogy a legkevésbé sem kompiláció? Hogy szerzője nem vett figyelembe számtalan korábbi szöveget? Az ÓMS-re, mivel megvan a jól azonosítható, fő forrása, aránylag kevéssé talál a kompiláció nevezet. Az ÓMS-t igenis fordításnak kell tekintenünk annyiban, hogy a költő végig szem előtt tartotta, követte, ihlető forrásnak tekintette a *Planctus*t. Nincs egyetlen olyan versszaka sem az ÓMS-nek, amelyhez ne rendelhetnők hozzá valamelyik Planctus-versszakot. De nem fordítás abban az értelemben, ahogyan az ÓMS-sel foglalkozó irodalomtörténészek a *fordítás* szót használják. Az ÓMS-sel valószínűleg csak olyan kutatók bibelődnek, akiknek van fordítói élettapasztalatuk. Sokszor fordítottak latinból magyarra, fordításukat elbírálták, sőt leosztályozták. Ugyanilyen helyzetben voltak a lényegében csupa fordítást tartalmazó, 15–16. századi magyar kódexek egykori munkatársai is, akiknek fordítói munkáját kolostori elöljárójuk ellenőrizte. Az ÓMS-költő fordítói munkáját senki sem ellenőrizte, sőt eleve feladatul sem kapta, még önmagától sem, hogy egyáltalán lefordítsa a *Planctus*t. Követte, irodalmi mintaként használta, de tartalmilag sem hívebben, mint amennyire a versformában. Ha a szöveget fordításnak tekintjük, ne abban az értelemben tegyük ezt, mint amit saját magunk az iskolában megtapasztaltunk.

Természetesen még a leglazább fordításban is mindig öröm talpraesett megoldásokkal találkozni. A mű leghíresebb két sora maga is szerencsés fordítói lelemény. A korábbi elemzés (Horváth I. 2015b, 38–40. o.) idején sajnos még nem méltányoltuk A. Molnár Ferenc (2003, 73. o.) javaslatát. Eszerint a „Világ világa, virágnak virága" meglepő módon a *Flos florum, dux morum* zseniális helyettesítése. A némiképp talán lapos *dux morum* 'erkölcsök vezére' kifejezés Jézus esetében arra vonatkozik, hogy ő tetteivel és szavaival az egész világnak megmutatta, hogy miként kell élni. Ez a jelentés összefüggésbe hozható Mátének a tanítványokra (5,14: *lux mundi)* és különösen Jánosnak Jézusra (1,4: *lux hominum)* vonatkozó szavaival és így a *Világ világa* sorral, amelyben a *Világ* vagy 'mundus', vagy inkább (metonímiával) 'homines'. De a fordítás hűségét firtatni öntörvényű irodalmi műben érdektelen.

A nagyon laza mintakövetést az magyarázza, hogy az ÓMS viszonylag intézményfüggetlen szöveg lehetett. Ezt először Mezey László (1955, 35. o.) hangsúlyozta: „Ez a véletlenül előkerült Mária-siralom nem himnusz és nem szekvencia, még csak nem is rímes antifona vagy responsorium. Tehát *semmiképpen sem hivatalos liturgikus használatra készült.* Alkalmazása csak a hivatalos istentiszteleti cselekményeken *kívül* képzelhető el." Mezeynek a megszállás korai szakaszában megjelent, ifjúkori könyvén talán némileg érezhető a korszak hivatalos pártliturgiájában elvárt, antifeudális egyházellenesség, de abban bizonyára igaza van, hogy az ÓMS, mint a prédikációs kötet első részének végén, az üresen maradt pergamenre lejegyzett szöveg, nem tartozhatott a kódex törzsanyagához, és nyilvánvalóan nem a perjel utasítására készült – ámde a kolostori környezet s benne az elöljáró legalább utólagos jóváhagyásával.

Az ÓMS keletkezésének időrendjét ugyanis a következőképpen képzelhetjük el (Horváth I. 2015b, 68–73. o.).

1. A kódex első kötete már elkészült, és használatba vették. Folyik a második kötet másolása.

2. A költő (hallás útján?) megismerkedik a rövid *Planctus* pontatlan szövegével. Ez olyan templomban történhetett, amellyel munkakapcsolata volt, de amelynek könyvtárához nem volt állandó hozzáférése. Kézenfekvő, hogy arra az Alexandriai Szent Katalin-templomra gondoljunk, amellyel az ÓMS scriptorát – szerintünk költőjét – Vizkelety feltevésszerűen összekapcsolja, olyannyira, hogy nem zárja ki az ő szerzőségét a kódexbeli Katalin-prédikációval kapcsolatban (Vizkelety 2004, 118. o.). E prédikáció (*Leuveni kódex* 196v, 197v, 199r) közvetlen közelében (199r) helyezkedik el a *Planctus* másolata, továbbá annak a scriptornak egy templomépítésről szóló beszédvázlat-töredéke (199r), akit Vizkelety Hungarus Anonymusként jelölt meg, és aki talán a szóban forgó Katalin-templom elöljárója lehetett (Vizkelety 2004, 123. o.; vö. uő 1986, 73. o.).

3. A költő megismerkedik a *Planctus* írásos, pontos szövegével, valószínűleg ugyanott, ahol korábban első benyomását szerezte róla.

4. Megkölti az ÓMS-t, mintául használva a *Planctus* pontos szövegét. Bejegyzi a legszerényebb módon, az első kötet végén szabadon hagyott, felesleges helyre.

5. A szerény bejegyzés ellenére a kódexet használó munkaközösség befogadja a kódexbe az ÓMS-t. Hozzájárul, hogy a magyar prédikációk előkészítését szolgáló munkaeszköz ünnepmutatójába az ünnepek mellé kakukktojásként bekerüljön egy nem ünnepre, hanem szövegre mutató bejegyzés is: egy költemény címe, az ÓMS-é. Persze ne feltételezzünk népes munkaközösséget. A kódexet munkaeszközként akkoriban valószínűleg csak két szerzetes használta rendszeresen: az ÓMS-szerző mellett az a másik magyar scriptor, akinek Vizkelety (2004, 31. o.) a Glossator nevet adta.

Az ÓMS tehát nem tartozott a kódex törzsanyagához, de legalábbis eltűrték benne, sőt utólag – az ünnepmutató a bizonyság rá – hivatalosan is belefoglalták. Az a perjel és az a Glossator nem lehetett akárki. Jóindulattal viselték el a kilengéseket, a személyiség viselkedésbeli nyomait, ideértve az irodalmi tevékenységet. Az ember legszívesebben e jóindulatot megörökítő tanúságnak tekintené azt a két szerzetesről szóló, különös példabeszédet (közli Vizkelety 2004, 112. o.), amelynek nemcsak bemásolását, hanem szerzőségét is szívesen tulajdonítanók az ÓMS scriptorának. Meghal két domonkos, és a perjel álmában azt látja, hogy a fiatalabbik barát üdvözült, az idősebbiket viszont harminc nap tisztítótűzre ítélték, ahogy mondja, „azért való büntetésül, mert rendszeresen prédikációimba kevertem mulatságos szavakat, amelyek nevetésre fakasztották a hallgatóságot". A perjel imádkozik érte, és újabb álomlátásában megnyugodva tapasztalja, hogy az idősebbik domonkos már másnap kegyelmet és üdvösséget kapott.

Nem intézményfüggetlenség ez, de nem is hézagmentes beleilleszkedés a merev, egyházi szervezetbe. A szerzetesköltő, úgy látszik, megfelelő körülményekre lelt abban a kolostorban az irodalmi alkotáshoz szükséges, szabad nyelvhasználathoz.

4. Dialektika

4.1. A gondolatmenet

A következők végiggondolásához nem szükséges az általános bölcsészképzés kollokviumi anyagánál szélesebb filozófiai jártasság. Elsődleges szakirodalmi forrásokra nem volt szükség. Egy magyar (Boros 2007, különösen Bene 2007 és Borbély 2007) és egy nemzetközi (Meier-Oeser 2011) kézikönyvet használtunk.

4.1.1. Realizmus

Az ÓMS bölcseleti költemény, mint a *Gondolatok a könyvtárban* vagy az *Eszmélet*. Az első sorban Mária olyan kijelentést tesz, amely, érdemi mondanivalóján túl, az olvasót mellesleg arról is tájékoztatja, hogy a költemény alapja a bölcseleti realizmus, a párizsi egyetemen Aquinói Tamás idején legelterjedtebb irányzat. Ha mélyebben belegondolunk: az az elég különös verskezdet, hogy „Valék siralmtudatlan" mint állítás nemcsak azt tartalmazza, hogy 1. 'korábban nem tudtam, mi a siralom', hanem azt is, hogy 2. 'korábban is tudhattam volna, hogy mi a siralom, mert a siralom már akkor is megvolt, amikor én még nem találkoztam vele'.

Ez az *universalia ante rem* elve. A realista bölcselők szerint azok a dolgok, amelyeket a nyelvben köznevekkel jelölünk (az univerzálék), éppúgy valóságosan léteznek, mint azok, amelyeket tulajdonnevekkel. A költemény végig az első sorban (thema) megjelölt úton halad. A beszélő, Mária megtanulja és ezáltal nekünk is megtanítja, mi a siralom.

A költemény első fele (1–6. versszak) reflektálatlan. Ez a rész maga a siralom. A költemény második fele (7–12. versszak) elméletileg tükrözteti vissza a siralmat. Metasiralom, a siralomról való beszéd. Három csonka szillogizmusból (enthümémából) és a hozzájuk kapcsolódó, lazán belőlük következő három ajánlatból (sententia) áll.

4.1.2. Az első enthüméma és sententia

Mi a siralom? Bármely tárgy – a 7. versszak esetében a siralom – vagy dolog, vagy jel, vagy egyszerre dolog és jel, mondja Ágoston, de a dolgokról is csak jelek révén szerzünk tudomást. Mármost dolog-e vagy jel a siralom? Az ÓMS – és már a *Planctus* is – világosan megmondja, hogy az utóbbi. A jelek ágostoni osztályain belül pedig nem a *signa data,* hanem a *signa naturalia* közé sorolandó. Nem nyelvi, hanem természet adta jel, hiszen nem akaratlagosan következik be. „Siralmam, fohászatom / tertetik kíül", vagyis külső jelölők. Amit jelölnek, az láthatatlan, mert belső *(bel),* és ami belül van, az, hiába fájdalmas, mások által közvetlenül nem érzékelhető: „én jonhomnak bel búa, / ki somha nüm hűl".

Az ÓMS első enthümémája a mai magyar anyanyelvi beszélő számára kissé nehézkesen fejezi ki a siralom jelelméleti meghatározását. A megfejtéshez a latin mintát is érdemes segítségül hívni. „A jajszavak, a sóhajok, a könnyek nem egyebek, hanem egy (láthatatlan,) belső seb külső jelei":

Gemitus, suspiria,
lacrimeque foris
vulneris indicia
sunt interioris.

A jel Ágostonnál még nem jelölő és jelölt kapcsolata, mint majd a 20. században, hanem kb. azonos a saussure-i jelölővel *(signifiant).* Meghatározása szerint jel az, ami az érzékeknek önmagát nyújtja, az elmének pedig valami mást. A jelek (itt: *indicia)* azok, amik jelölnek: *gemitus, suspiria, lacrimae.* Ezek a meghatározás szerint érzékekkel megtapasztalhatók kívülről: *foris.* Az, amit a jelek az elmének, a megértésnek nyújtanak (itt elkelne a saussure-i jelölt fogalma, a *signifié*): a *vulnus.* Ezt belső érzékszerve révén az elme felfogja, de mások érzékszervei számára hozzáférhetetlen, mert *interior.*

Az enthümémához kapcsolódó sententiában (8. versszak) Mária azt az ajánlatot teszi, hogy szívesen adná életét a fiáé helyett. Cserében nemcsak fia életét kéri, hanem azt is, hogy Jézus töltse be uralkodói szerepét az egész világon.

4.1.3. A második enthüméma és sententia

A 9–10. versszak logikai szerkezete azonos az előzőével. Megint kapunk egy jelet, s az megint „az érzékeknek önmagát nyújtja, az értelemnek pedig valami mást", ahogy láttuk. Ez a „más" ugyanaz a láthatatlan seb, „*én jonhomnak bel búa*", mint amelyre a 7. versszakban a siralom – akkor az volt a jel – mutatott rá. A jel ezúttal Simeon jóslata (Lk 2,35), amelyet a beszélő a fülével (érzékek) fogadott be, de csak most érkezik el elméjéhez, hogy ez a belső sebe ugyanaz a seb. Hogy a jóslatban szerepelt tőrszúrás épp erre vonatkozott.

A sententiában (10. versszak) Mária hátrál. Már azt is elfogadná, hogy megölik a fiát, ha ez nem úgy következnék be, hogy halálra kínozzák.

4.1.4. A harmadik enthüméma és sententia

Az első enthümémában kiderült, hogy a siralom jel, amely egy láthatatlan sebre mutat. A másodikban kiderült, hogy ugyanerre mutatott Simeon jóslata is. Így az olvasóban mintegy állandósult, hogy immár hosszabb ideje – négy versszak

óta – nemhogy nem hangzik fel a siralom, hanem nincs is szó róla. A láthatatlan sebről van szó, amelynek a siralom és a Simeon-jóslat csupán jelei. A harmadik enthüméma (11. versszak) olyannyira hiányos, hogy ki sincs mondva, magától értődőnek tekintjük, hogy most sem másról, hanem erről a lelki sebről van szó. A gondolatmenet ennek feltételezésével folytatódik. Megtudjuk, hogy mi a láthatatlan seb lényege. Hogy mi a legfájdalmasabb Jézus halálában. Nem a halál (1. enthüméma), még csak nem is a kínhalál (2.). A fájdalomban eddig a pontig, ha netán jelen lettek volna, a Jézussal együtt halálra kínzott bűnözők szülei is hasonlóan részesülhettek volna, mint Mária. Mária szenvedését az a körülmény fokozhatta az övékénél nagyobbra, képtelenül nagyra, hogy Jézus a legkevésbé sem szolgált rá a szörnyű büntetésre. Az akkori (Mária szeplőtelen fogantatását még nem tartalmazó) dogmatika szerint a világtörténelemben először és utoljára tökéletesen bűntelen, még az áteredő bűnben sem vétkes embert vetettek alá szégyennek és kínhalálnak. (Egy ferences prédikációvázlat, a valamicskével az ÓMS után keletkezett *Gyulafehérvári sorok* 3. glosszája [RMKT I[2]: 49] hattagú divisióban foglalja össze Jézus szenvedéseit. Az utolsó háromban – csak ezek kapcsolódnak a kereszthalálhoz – nem is beszél a testi kínokról. Első helyen az ártatlanságot említi, aztán a szidalmakat, majd azt, hogy anyja jelen volt.) Lehet, hogy az ártatlanság a kereszthalál lényege, lehet, hogy ez a kereszténység titokzatos, nehezen elfogadható alapgondolata. (Tökéletesen ártatlan az, aki kínhalált hal, hogy megmentse a bűnösöket.)

Az ehhez tartozó sententiában (12. versszak) Mária még tovább hátrál. Már fia kínhalálát is elfogadná, feltéve, hogy a gyilkosok őt magát is vele együtt halálra kínozzák. Az ÓMS-sel kapcsolatban gyakran emlegetett együtt szenvedést *(compassio)* ezzel juttatja el egy tovább fokozhatatlan szintre.

A verstani és a retorikai elemzés egyaránt megmutatta a költemény alapvető műfogását, a fokozást *(amplificatio),* amely most elnyerte végső értelmét.

* * *

Tekintsük meg a retorikai és dialektikai szerkezetet:

Valék siralmtudatlan,	*Thema:* a siralom mint univerzále
siralmal sepedek, *búal aszok, epedek.* *Választ világomtúl,* *zsidó fiadomtúl,* ézes örömemtűl.	*Expositio:* a siralom tapasztalata
Ó, én ézes uradom, *egyen igy fiadom,* *síró anyát teküntsed,* *búabelől kinyuhhad.* *Szemem könyüel árad,* *én jonhom búal fárad,* *te véröd hullatja* *én jonhom alélatja.*	*Littera:* maga a siralom; Jézushoz fordulva

Világ világa, *virágnak virága,* *keserűen kínzatol,* *vasszegekkel veretöl.* *Uh nekem, én fiam,* *ézes mézül,* *szegényül szépségöd,* *víröd hull vízül.*	
Siralmam, fohászatom *tertetik kívül,* *én jonhomnak bel búa,* *ki somha nüm hűl.*	*Sensus I:* a siralom: jel; jelöltje: belső seb
Végy halál engömet, *egyedöm íljen,* *maradjon uradom,* *kit világ féljen.*	*Sententia I:* meghalok helyette, de ő legyen király
Ó, igaz Simeonnak *bezzeg szava ére:* *én érzem ez bútőröt,* *kit níha ígére.*	*Sensus II:* a tőrjóslat jelöltje: ugyanaz a belső seb
Tűled válnom, *de nüm válállal,* *hol így kínzassál,* *fiam, halállal.*	*Sententia II:* meghalhat, de nem kínhalállal
Zsidó, mit téssz, törvénytelen, fiam mert hal bűntelen: *fogva,* *húztozva,* *öklelve,* *ketve* *ölöd.*	[*Sensus III:* a belső sebben az a legfájdalmasabb, hogy] Jézus ártatlanul szenved
Kegyöggyetök famnak, *ne légy kegyölm magamnak,* *avagy halál kínáal,* *anyát ézes fiáal* *egyembelű öljétök!*	*Sententia III:* meghalhat kínhalállal, de én is ugyanúgy haljak meg

4.2. A Bernát előtt felfedett titok

A 13. századi domonkos hitszónoklatoknak gyakran szinte nincs is retorikájuk, csak dialektikájuk (logikájuk). Csupa felosztás és megkülönböztetés, a felosztás további felosztása, a megkülönböztetés további megkülönböztetése, csupa okos szőrszálhasogatás. A tematikus prédikáció megőrizte skolasztikus, egyetemi eredetét. Sok szentbeszédet csak a bibliai kiindulópont különböztetett meg az egyetemi előadástól. Nehéz felfedezni bennük irodalmi értéket. „Míg Szent Ágoston prédikációi jó fordításban a mai olvasó számára is elevenek, a 13. századi skolasztikus prédikációkat, a *sermó*kat a nem szakember magyarázat nélkül nem is nagyon érti meg. Lefordítani sem könnyű őket, s legfeljebb oktatási célból érdemes." (Madas 2007a, 78. o.)

Mi a magyarázata annak, hogy az ÓMS retorikai felépítése és gondolatmenete mögött a skolasztika – legyen az domonkos, tematikus prédikáció vagy akár egyetemi előadás – mintája sejlik fel?

A mai olvasó az ÓMS-t általában úgy olvassa, mintha ő is részt venne a nagypénteki eseményeken, és az anya szavait közvetlenül a keresztfa lábánál hallaná. Természetesen nem helytelen ez a megközelítés, de így csak a vers első fele érthető. Horváth János, láttuk, be is vallotta, hogy kevésbé tudott mit kezdeni a vers második felével. A keresztfa alatt álló anya képével nehezen egyeztethető össze, hogy a siralom önmaga mellett önmaga értelmezését is nyújtja, amelyben az anya megmagyarázza a saját siralmát, megállapítja jelentését, következtet, applikál. Márpedig ez a helyzet. A siralom mellett Mária tanít is, mégpedig minden verstani és retorikai sodrás, örvénylő fokozás közben is osztályozással, rendezetten, nagyon is skolasztikusan. De miért ragaszkodjunk ahhoz az olvasói helyzethez, hogy Mária a keresztfa alól intézi hozzánk szavait? Ha még mindig a középkor mulandóság nélküli, vallásos világában élnénk, természetes lenne, hogy hívőként Máriához forduljunk, és ő kérésünkre nekünk mondaná el az akkor történteket, tetszőleges magyarázatot fűzve saját visszaemlékezéséhez. A közvetlenül őhozzá való odafordulást tanácsolta Clairvaux-i Szent Bernát az angyali üdvözletről szóló híres prédikációjában *(Super Missus est),* és szentbeszédében Bernátot szó szerint idézve ugyanerre hív fel XVI. Benedek (2009).

E bonyolultabb szövegolvasási mód nem történetietlen. Rá tudunk mutatni – ha nem az ÓMS, hát legalább – a *Planctus* egy korabeli, értelmezői közösségére, amely Mária alakjában nemcsak a keresztfa alatt szenvedő anyát látta, hanem a tanítót is, aki a hívő számára felidézte és megvilágította a nagypénteki eseményeket.

Arról a Pszeudo-Bernát-prédikációról *(sermo),* tanulmányról *(tractatus)* vagy meditációról (a műfaj megnevezése az elemző szempontjától függ) van szó, amelyre Martinkó András (1988, 59–69. o.) figyelt fel. Ő még a *Planctus* legfőbb forrásának vélte. A szakirodalomban való mélyebb tájékozódás nyomán Madas Edit (2007b, 166–168. o.) rávilágított, hogy ellenkezőleg, a prédikáció a későbbi: egy bizonyos Oglerius de Locedio nevű ciszterci apát műve. A tényleges szerzőség kérdése a középkorban – és különösen a Bernátnak tulajdonított művek esetében – kevéssé fontos (Korondi 2016, 130. o.), ezúttal azonban az időrend miatt nagy figyelmet érdemel. A világszerte rendkívül népszerű mű teljes szövegét, mint Madas megállapítja (2007b, 167. o.), három magyarországi eredetű kódex tartalmazza: a *Pécsi egyetemi beszédek* és a magyar glosszás *Sermones dominicales* két másolati példánya (Szilády 1910, 2: 140–152. o.). Szelestei N. László nagy tanulmányában (2008, 27–40. o.) a középkortól a 18. századig követi végig a verses és főleg prózai Mária-siralmak hazai sorsát, ráadásul közzéteszi Pszeudo-Bernát ma is ajánlható magyar szövegét, Rimaszombati István 1713-ból való fordítását (uo. 50–59. o.).

A Madas előidézte sorrendcsere – hogy nem a prédikáció nyomán keletkezett a *Planctus,* hanem a *Planctus* nyomán a prédikáció – értékes műszert ad az irodalomtörténész kezébe. A prédikáció ugyan nem világítja meg a *Planctus* genezisét, de annál inkább megvilágítja annak befogadását, a középkorban nagyon elterjedt, régi olvasásmódját. A szöveg gazdagon tele van szórva a *Planctus*ból vett idézetekkel, így korabeli értelmezési keretet ajánl olvasásához. A prédikáció népszerűségének nyomán a középkorban magát a *Planctus*t is szívesen tulajdonították Bernát szerzőségének, így a kritikai kiadásban felhasznált roueni és az egyik párizsi kódex másolói (Schumann–Bischoff 1970, 132. o.). Pszeudo-Bernát előadásában Mária nem közvetlenül a keresztfa alatt zokog, hanem Bernát kérésére

emlékezik vissza a nagypénteken történtekre. Ez tökéletesen megfelel annak, amit az ÓMS-ben megfigyeltünk, és megmagyarázza a reflexió jelenlétét a siralom mellett. Madas (2007b, 166. o.) így foglalja össze a prédikáció elejét: „Szent Bernát sóhajtozik így záporozó könnyekért és szólítja fel »Jeruzsálem leányait« imádságra, zokogásra és a Krisztussal való együtt szenvedésre. A szenvedés kellő átéléséhez Máriához fordul, hogy ő mondja el, mit látott és mit élt át egykor a kereszt tövében, mit jelent a valódi *compassio.* Mária teljesíti a kérést, hiszen ő maga megdicsőült testben már nem tud sírni, de Bernát könnyek közt le tudja írni mindazt, amit ő elbeszél. S valóban, az ő szavai által elevenedik meg a passió. Végigkíséri Fiát a keresztúton, majd – mint az Ómagyar Mária-siralomban – a megfeszített Krisztus előtt áll halálra váltan, s fordul kiáltozva, zokogva hol fiához, hol a halálhoz, hol a fiát a keresztre juttatókhoz."

Ez a beszédhelyzet, amelyben a megüdvözült Mária szól a hívőhöz (Bernáthoz), akadálytalanul lehetővé teszi, hogy a prédikáció akár a *Planctus* (és vele az ÓMS) bölcseleti megalapozású részeit is utánozhassa. Hadd halljuk tehát kortársi, velünk egyidejű – pontosabban időtlen, múlhatatlan –, nekünk szóló szavaknak Mária siralmát. Hadd ismerjük fel benne a tanítást. És hadd idézzük Rimaszombati István magyarításában (Szelestei N. 2008, 52. o.; latinul, de magyar jegyzetekkel pedig: Szilády 1910, 2: 143. o.) az egyik ilyen részt, amelyben a prédikáció szerzője nemcsak a zokogó Máriát szólaltatja meg, hanem Mária bölcseleti önértelmezésének is helyet ad. Itt Pszeudo-Bernát a *Planctus* nyomán (ahogy az ÓMS 7. versszaka is) jelelméleti keretben mutatja be a siralmat: „Szavam csaknem mind elvesze, de a fájdalomnak fohászkodásit és sóhajtásit adom vala. Szólni akarék, de a fájdalmas bánat szóimat félben szakasztá: mert már az elmémben fogadott szó, midőn szám formálására jőne magához, a fogyatkozott szót visszaviszi vala szívemnek legbelsőbb bánatja. Kívül a szó szomorúan zeng vala, elmémnek sebét jelentvén. A szeretet szókot ád vala, de rekedezve zengnek vala, mert a nyelv a szóknak mesternéje, a szólásnak hasznát elvesztette vala."

A Bernátnak többször megjelenő Szűzanyát korábban is ábrázolták, mégis két quattrocento korabeli festmény legyen a gondolatmenetet lezáró illusztráció, apa és fia művei. Közös tulajdonságuk, hogy remekművek, reprodukciójuk közkincs, és mindkettőn jól látható, amint Bernát jegyzeteket készít. Fra Filippo Lippi fára festett olajképe (1447) a londoni National Gallery tulajdona,[10] Filippino Lippi hasonló technikájú műve (1486) pedig ma is templomában, a firenzei Badiában látható.[11]

[10] https://wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Fra_Filippo_Lippi_-_The_Virgin_Appears_to_St_Bernard_-_WGA13229.jpg.
[11] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Bernardo_claraval_filippino_lippi.jpg.

Bibliográfia

Rövidítések

RMKT I² = Horváth Cyrill (szerk.) 1921. *Középkori magyar verseink.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Régi Magyar Költők Tára I².)

RPHA = Horváth, Iván – Hubert, Gabriella – Font, Zsuzsa – Herner, János – Szőnyi, Etelka – Vadai, István 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne.* 1–2. köt. Nouvel Objet, Paris. http://rpha.oszk.hu.

Hivatkozott művek

A. Molnár Ferenc 2003. Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.) 55–76. o.

Arisztotelész 1963. *Poétika.* Ford. Sarkady János. Magyar Helikon, Budapest.

Arisztotelész 1982. *Rétorika.* Szerk., ford. Adamik Tamás. Gondolat, Budapest.

Austerlitz, Robert 1980. Szabad gondolattársítások általában az ismétlődésről, avagy Repetio matrix studiosa. Ford. Szegedy-Maszák Mihály. In: Horváth Iván – Veres András (szerk.): *Ismétlődés a művészetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–16. o.

Austerlitz, Robert 1992. Szabad asszociációk az ismétlődésről általában, avagy Repetitio matrix studiosa. Ford. Simoncsics Péter. In: uő: *Nyelvek és kultúrák Eurázsiában. Válogatott tanulmányok.* Szerk., ford. Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest. 326–334. o.

Babits Mihály 1938. *Írás és olvasás.* Athenaeum, Budapest.

Baumgartner, Emmanuèle – Ferrand, Françoise (s. a. rend.) 1983. *Poèmes d'amour des XIIe et XIIIe siècles.* Union générale d'éditions, Paris.

Bartók István 2013. *„Poëtica est…" Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai. Irodalomtörténeti Közlemények,* 117. évf. 2. sz. 123–141. o.

Bartók István – Hegedűs Béla – Szegedy-Maszák Mihály – Szentpéteri Márton – Seláf Levente – Veres András (szerk.) 2008. *„Mielz valt mesure que ne fait estultie".* Krónika Nova Kiadó, Budapest.

Benedek, XVI. 2009. General Audience, 21 Oct. *Vatican.va.* https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2009/documents/hf_ben-xvi_aud_20091021.html.

Bene László 2007. Görög-római filozófia. In: Boros 2007, 23–308. o.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bognár Péter – Horváth Iván é. n. *A magyar világi költészet kezdetei. Információtörténeti poétika.* Megjelenés alatt. Kézirat, Budapest.

Borbély Gábor 2007. A középkor filozófiája. In: Boros 2007, 309–568. o.

Boros Gábor (főszerk.) 2007. *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Burger, Michel 1957. *Recherches sur la structure et l'origine du vers romans.* Droz, Genève; Minard, Paris.

Csörsz Rumen István (szerk.) 2010. *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára.* Budapest.

Dante Alighieri 1963. *Összes művei.* Szerk. Kardos Tibor. Ford. Babits Mihály et al. Magyar Helikon, Budapest.

Dömötör Adrienne 2006. *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dragonetti, Roger 1960. *La technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise. Contribution à l'étude de la rhétorique médiévale.* De Tempe, Bruges.

Esterházy Péter 1994. *Egy kékharisnya följegyzéseiből.* Magvető, Budapest.

Eörsi István – Vezér Erzsébet 1967. Beszélgetés Lukács Györggyel. In: Vezér Erzsébet (s. a. rend.): *Emlékezések.* Budapest. (Irodalmi Múzeum 1.) 16–37. o.
Evans, David 2004. *Rhythm, Illusion and the Poetic Idea. Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé.* Rodopi, Amsterdam.
Földessy Gyula 1921. *Ady-tanulmányok.* Ethika, Budapest. (Ethika Könyvtár 5.)
Gilson, Étienne 1976. *La philosophie au moyen âge.* 1–2. köt. Payot, Paris.
Gragger Róbert 1923. *Ómagyar Máriasiralom.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19.)
Horváth Iván 1991. *A vers.* Budapest, Gondolat.
Horváth Iván 2000a. Magyar ritmus. *Alföld,* 51. évf. 2. sz. 3–21. o.
Horváth Iván 2000b. *Magyarok Bábelben.* JATEPress, Szeged.
Horváth, Iván 2004. On-line Critical Editions in the 90s. Practice and Theory. In: Andrea Bozzi – Laura Cignoni – Jean-Louis Lebrave (szerk.): *Digital Technology and Philological Disciplines.* Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa–Roma. 245–258. o.
Horváth Iván 2006. *Gépeskönyv.* Balassi Kiadó, Budapest.
Horváth, Iván 2009. A rule of metrical uniformity in Old Hungarian poetry. In: Jean-Louis Aroui – Andy Arleo (szerk.): (szerk.). *Towards a typology of poetic forms. From language to metrics and beyond.* John Benjamins, Amsterdam. 371–384. o.
Horváth Iván 2010. Métrique comparée génétique ou régionale: l'exemple hongrois. In: Levente Seláf – Patrizia Noel Aziz Hanna – Joost van Driel (szerk.): *Formes strophiques simples – Simple strophic patterns.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 221–234. o.
Horváth Iván 2015a. A versindítás fordulata: 1596–1608. In: Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára.* Reciti, Budapest. 205–210. o.
Horváth Iván 2015b. *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
Horváth, Iván 2017. When literature itself was bilingual. A rule of vernacular insertions. In: Patrizia Noel Aziz Hanna – Levente Seláf (szerk.): *The poetics of multilingualism – La poétique du plurilinguisme.* Cambridge Scholars Publishing, Cambridge. 73–87. o.
Horváth Iván – Maróthy Szilvia (s. a. rend.) 2017. Christus poetice planctus (ÓMS). *Github.*
Horváth János 1928. *A középkori magyar vers ritmusa.* Ludwig Voggenreiter Verlag, Berlin.
Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
Jankovits László – Orlovszky Géza 2007. *A magyar irodalom történetei.* 1. köt. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest.
József Attila 1984. *Összes versei.* 1–2. köt. S. a. rend. Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest.
József Attila 1995a. *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok.* Írta Tverdota György. Osiris, Budapest.
József Attila 1995b. *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek.* S. a. rend. Horváth Iván vezetésével Barta András – Golden Dániel – Hegedüs Orsolya – Kis Zsuzsanna – Serény Zsuzsanna. Osiris, Budapest.
Klaniczay Tibor 1957. *A régi magyar irodalom.* 1–2. köt. Budapest.
Komlós Aladár 1961. *A líra műhelyében.* Magvető, Budapest.
Korondi Ágnes 2016. *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban.* Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
Kosztolányi Dezső 1942. *Ábécé.* S. a. rend. Illyés Gyula. Nyugat, Budapest. (Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei 5.)
Kosztolányi Dezső 1977. *Egy ég alatt.* S. a. rend. Réz Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Kunszery Gyula 1965. *A magyar szonett kezdetei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Marx, Karl – Engels, Friedrich 1966. *Művészetről, irodalomról.* [Szerk., s. a. rend. Mihail Lifsic, a fordítók megnevezése nélkül.] Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
Madas Edit 2007a. A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon. In: Jankovits–Orlovszky 2007, 78–89. o.

Madas Edit 2007b. Fili, dulcor unice. Sermo apocrifus de passione Domini. In: Jankovics József (szerk.): *„Nem sűlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 165–168. o.
Maróthy Szilvia 2014. A Christus poetico planctus (Ómagyar Mária-siralom) verstani tagolójelei. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 118. évf. 1. sz. 71–76. o.
Martinkó András 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben. Bevezetés és vázlat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Meier-Oeser, Stephan 2011. Medieval Semiotics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2011 Edition). https://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/semiotics-medieval/.
Mezey László 1955. *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Németh László 1942. *Kisebbségben.* 1–2. Magyar Élet, Budapest.
Orlovszky Géza 2010. A magyar nyelvű líra kezdetei. In: Gintli Tibor (főszerk.): *Magyar irodalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 52–57. o.
Pais Dezső 1942. [Mária siralmának olvasása és értelmezése]. In: Horváth János (szerk.): *Magyar versek könyve.* 2. kiad. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 33. o.
Panofsky, Erwin 1971. Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Ford. Szegedy-Maszák Mihály. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus.* Európa Könyvkiadó, Budapest. (Modern Könyvtár.) 1: 208–224. o.
Schumann, Otto – Bischoff, Bernhard (szerk., s. a. rend.) 1970. *Carmina Burana.* I/3. köt. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
Seláf, Levente 2008. *Chanter plus haut. La chanson religieuse vernaculaire au Moyen Âge (essai de contextualisation).* Champion, Paris.
Szelestei N. László 2008. *Rekatolizáció és barokk áhítat.* METEM, Budapest.
Szigeti Csaba 1993. *A hímfarkas bőre.* Jelenkor Kiadó, Pécs.
Szigeti Csaba 2005. *Magyar versszak.* Balassi Kiadó, Budapest.
Szilády Áron (s. a. rend.) 1910. *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex.* MTA, Budapest.
Szőke György 1992. *„Úr a lelkem”. A kései József Attila.* Párbeszéd Kiadó, Budapest.
Tarjányi Eszter 2013. Ars poeticaszerű szonettek, szonettszerű ars poeticák. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* Mondat Kft., Vác. 409–427. o.
Veres András 2012. *Kosztolányi Ady-komplexuma.* Balassi Kiadó, Budapest.
Veres András 2016. Miért bírálta Kosztolányi Adyt? Megjegyzések Horváth Iván könyvének egyik passzusához. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 120. évf. 4. sz. 531–535. o.
Vizkelety András 1986. *„Világ világa, virágnak virága...” [Ómagyar Mária-siralom].* Európa Könyvkiadó, Budapest.
Vizkelety András 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 4.)

Horváth Iván irodalomtörténész, az MTA doktora (1992). Az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola Európai és magyar reneszánsz programjának vezetője, az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének professor emeritusa. Tanított még Szegeden, Pécsett, Párizsban és Tours-ban.

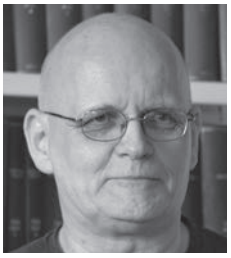

Hány élete van a költőnek?

Géher István: *Minden minden. Összegyűjtött versek.* Szerk. G. István László – Géher Istvánné Kepes Mária – Kállay G. Katalin. L'Harmattan Kiadó – Kossuth Klub, 2019.

„verstől versig még, innen a halálon,
így élsz. hány életed van? van-e *három*?"
(*„... a sodrás...",* Új folyam)

Hány életünk van? Ha a képzelőerőnket használni merjük, rengeteg. A költőnek végtelenül sok. Ahány szerepbe bújik. Vagy egy sem. Hiszen mindent kívülről lát, önmagát is, mert a megfogalmazáshoz távolság kell. A „költészet nem a személyiség kifejezése, hanem a személyiség megszüntetése", mondja a 20. század költészetét meghatározó T. S. Eliot. „Az persze magától értetődik, hogy csupán azok tudják, miben áll ez a »megszüntetés«, akiknek van személyiségük, és van személyes élményük." (Eliot 1981, 65–66., 71. o.)

Géher egy interjúban (Mesterházi 2013) (később aztán versben is) elmondja, hülyeség, hogy Nemes Nagy Ágnessel, Pilinszkyvel lejárt volna az élménylíra ideje. „Anything goes" (mindent szabad) sugallja a posztmodern, de aztán mégis meg akarja szabni a „minden" határait. Az irodalom, folytatja Géher, különösen a költészet, nem viselhet kényszerzubbonyt. „Szégyelled magad? / A verset nem te írod – / Beléd íródik" – vallja az utolsó, kötetbe nem rendezett versek egyikében (Kafka).

Belénk íródik az is, amit olvasunk. Ami „úgy vág belénk, mint a fejsze; feltöri bennünk a megfagyott tengert".[1] A fenti mottóvers címe, „... a sodrás...", Arany János *Híd-avatás*ából való. Nem vidám vers – miért lenne egy ballada vidám? –, „Mire az óra *egyet* üt", elcsendesedik minden, az *új* hidat az öngyilkosok avatják. Géher verse – az *Új folyam* kötet darabja, a költő már a kötetcímet is Arany *Kapcsos könyv*éből kölcsönzi – „váltakozó évszakokat idéz, nyárral indít, és a nyárba érkezik vissza, az így keletkező öt ciklus minden darabjának címe és egy-egy része idézet. A megidézett szerzők a magyar és a világirodalom nagyjai, a *Halotti beszéd*től Weöres Sándorig, Shakespeare-től Dylan Thomasig vagy Rilkéig minden szó kidőlt fatörzs, kapaszkodó a hömpölygő folyamban. A legtöbb idézet azonban Shakespeare, a versforma pedig a shakespeare-i szonett, az áradó vizet az életén ereszti át: belső tájakra vezet a költő." (Lázár 2013, 468. o.) A dilemma örök: ki mindenki veszik bele a vízbe, mikor és miért. A körforgás, évszakoké, életé és halálé, az örök vagy csak emberi fogalmaink szerint létező időé, megszédít, kapaszkodni kényszerít, és persze közben alapos önvizsgálatra is. Ilyen a géheri vers. Örvénylő és szellemes.

Ne okoskodjunk, mondja Géher az interjúban, a vers okosabb nálunk. Vas István valamit félreérthetett, amikor készülő, 1981-ben végül *Mondom: szerencséd* címmel megjelenő kötetéről írott lektori jelentésében (Vas 2010) azért kárhoztatja Géhert, mert sok idegen szót és idegen szöveget használ. Végül javasolja a kiadást, és hozzáteszi, teljesül az elioti feltétel, a vers már azelőtt hat ránk, hogy értenénk. Eliottól, de már Aranytól is tudjuk: a vendégszöveg építőanyag. A modern költő élményvilágának része minden, amit előtte alkottak, gondoltak, éreztek. Szövetségesei vagy ellenfelei élők és holtak. A vetkőzés öltözet és megfordítva. Élmény a létezés és minden hozzá kapcsolódó hiányérzet, a kirándulások tapintható, harangvirágos-gesztenyés élménye

[1] Franz Kafka levelét idézi Géher István Sylvia Plath *Zúzódás* (Európa, 1978) című könyvéhez írott utószavában.

mellett élmény a séta az időben: Catullusszal vagy Horatiusszal találkozni pont olyan fontos, mint Tandorival levelezni, evezni a Dunán, vagy tanítványok írásait és életét egyengetni. Fontos a család és fontos a magány, mert mindegyik teret teremt. Élmény, állandó kényszer és egyben az életet elviselhetővé tevő drog: a megfogalmazás. Megélni, érteni és értelmezni kell. Mert ott a híd, amelyre nem csak az élettől búcsúzónak kockázatos rálépni, amellyel együtt mozgunk, ha egyik pillanattól szeretnénk eljutni a másikig.

Géher összegyűjtött verseit azért (is) nagyon izgalmas olvasni, mert mindezt együtt mutatja fel az egyébként nem olvasóbarát, túl vaskos, túl nehezen fogható könyv. 538 oldalán végig követhető, ahogyan lépegetünk a hídon, a kötetek egymásra épülnek, egyben és külön-külön is másképpen domborodnak, mutatnak formai bravúrt (hendecasyllabus, hexameter, szonett, choliambus, ionicus a minore, ottava rima stb.), és hánynak fittyet a hagyományos formai követelményeknek, például a központozásnak, kis- és nagybetűknek. A lírai én jelmezbe bújva vagy pőrén didereg, nevettetni és gyönyörködtetni is tud, táncol vagy földre rogy: „Ágastul leborultak, törve derékba a nagy fák…" (Anakreón hagyatékából), a költő varázsol, a bűbájjal egyre beljebb csalogat az élet sűrű erdejébe. A kötet szerkesztői, a szerető és tudós irodalmár családtagok, az 1981 és 2008 között már megjelent hét kötetet kronologikusan egymás után helyezik, majd jön a hetedik kötetet folytató *Polgár Istók második éneke*, aztán *Sötét-világos* címmel egy újabb „élet", a haiku-napló, megannyi apró bravúr és szerep: „Beckett, hát persze – / úri kalap, csupasz segg: / nincs új a földön." (89) Vagy: „Próbál az ember / tisztán megírni mindent / májfoltos kézzel." (23) Ezt követi az *Árnyjáték,* majd a *Beszéld el ezt még, Ideadallam* „Horati Carmina post tempus" ciklusának (2011) nagy versei. Innen a forma és a ritmus segít az olvasónak visszatalálni, a belső táj már a búcsú része. Az „édes élet hervadása" mégis olyan erős életszagot áraszt, hogy véd a zuhanástól, az „élet fénye", az „ebédi napfény", a sugárzó emberalakok kiemelnek a sötétből. Eljutunk az *Alkalmazott mitológia* csodálatos istenalakjaihoz, a *Dalban elbeszélve* négysoros naplóihoz, és amikor már azt hisszük, átértünk a hídon, fordulhatunk is, mert a könyvet a korántsem súlytalan korai versek, zsengék és az utolsó, kötetbe nem rendezett versek zárják. Például az ötven éven át rendszeresen írt „Szilveszteri disztichonok": „Tölteni régivel újat jókedvünk ki ne fogyjon! / Telhet az esztendőnk, míg tele van poharunk. / S szívünk. Búval? Bár a keserv is forrna örömmé… / Húzzuk a dalt s az időt: Játszunk. *Nem* hamisan. (A vén cigány, mint mindig, hazatalál, 1981).

A *Minden minden* kötet versei pillérek: segítenek talpon maradni és hazatalálni. A hidat tartó habarcs az életanyag, a költőé és az olvasóé. Mert az alkotás bizony, ahogy Sartre mondja, metamorfózis, akkor létezik, ha az olvasó is a teljes lényét, személyiségét adja hozzá. „Bárki megteheti, hogy egy könyvet az asztalon hagy. De mihelyt kinyitja, felelősséget vállal." (Sartre 1969)

Géher István 2012-ben hagyott itt minket. Persze a költő akkor is van, ha már nincs, sőt: „ha elmentem, veletek maradok, / hogy ezután is olvashassatok / belőlem. kár a polcra tenni rögtön. / a bezárt könyv a lélekben: nyitott könyv." (Multaque pars)

Egyszer majd felfigyelnek a hangjára, mert hiteles hangból mindig hiány van. Képet-hangot pedig ez a kívülről önmagára közelítő, aztán belülről kifelé mozduló, folyamatosan változó kameraállás tesz hitelessé, a költő illékony szelleme, ami megfoghatatlan, de ha hívjuk, megszólal újra meg újra: „Rátok kukorékolok hajnaltájban." (Quid est, tanár úr?) És csak nézzük, a tanítványok szemével hogyan tekint vissza önmagára, figyeljük a reneszánsz egyéniséget, a tudóst és a költőt, a tisztes polgárt és a bohémet, a sokféle én és élet között száguldozó, egyik szerepből a másikba szökő lelket. És kicsit talán irigykedve, de gyönyörködünk.

„Nézik, milyen vagy: fiatal – vagy öreg?
Leülsz közéjük: szemük éle tükör.
Beszélni kezdesz: muzsikál az eszed.
Lelkük kezedben: kinyitod, becsukod."
(Anakreón a katedrán, 61.)

Hivatkozott művek

Eliot, T. S. 1981. Hagyomány és egyéniség. In: *Káosz a rendben.* Ford. Szentkuthy Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest.
Lázár Júlia 2013. Prospero pálcája. Géher István költészetéről. *Jelenkor,* 56. évf. 5. sz. 462–474. o.
Mesterházi Gábor 2013. Lehet-e költészetet tanítani? In: *„úgyse hiába". Emlékezések és tanulmányok a műhelyalapító Géher István tiszteletére.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 138–141. o. Web: http://honlap.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/02/ugyse_hiaba.pdf.
Plath, Sylvia: *Zúzódás.* Európa, Budapest, 1978.
Sartre, Jean-Paul 1969. *Mi az irodalom?* Ford. Nagy Géza – Vigh Árpád. Gondolat Kiadó, Budapest.
Vas István 2010. Lektori jelentés. Géher István: Lyra philologica. *Holmi,* 22. évf. 9. sz. 1109. o.

Lázár Júlia

Arccal az ég felé

G. István László: *Földabrosz.* Magvető, Budapest, 2019.

G. István László legújabb kötetében öt ciklusba rendezve, variált és heterogén rétegzettségben formálva sorakoznak versei. A Magvető „Időmérték" kortárs költészeti sorozatában takarosra szabta a *Földabroszt,* és ezzel a szerző duplázik az előző, szintén ebben a sorozatban megjelent *Nem követtem el* című kötet egységes apa-gyász tematikájánál ezúttal kijjebb gyűrűző versekkel.

Mint verseskötet, a *Földabrosz* különös patchwork-képzet, egyetlen pontból beláthatatlan kiterjedésű, és ez tartja egyben a sokrétű, folytonosan váltakozó szemszögű látomásokat. Az álomszerű szürrealitástól a szinte prózai hiperrealizmusig számos spektrumon vonul végig (és vissza) a nézőpontja, időnként szemgolyóba, máskor holdfénybe, de minduntalan valamilyen formájú küszöbbe ütközve, és nem botolva. Elemzi vagy ecseteli, megszólítja vagy kivetíti, mindenféle elbeszélői és ábrázolói módon körbebolyongja mozaikos magánmitológiáját. A sokféle, sokfelé vándorló elhatárolások egységes középpontja nem is lokalizálható egyféleképpen: nemcsak hogy álomszerűen vagy részletes elemzéssel, de felvetődik a kockázata, hogy úgymond: eleve és egyáltalán nem.

Ebben viszont stabil hivatkozási pont, ha nem is állandó és monumentális, de kikerülhetetlen nyugvópont a hit, vagyis a hit kérdése vagy épp válasza, csendje, problémája. Bármi mást is mond „hitéről" a szöveg, ez a kozmosz nem egy elhagyott, Isten háta mögötti világ. Csak épp olyan decentralizált és többértelmű, mint maga a vonatkozó életélmény vagy álomkép. Realitás és fikció alakuló és átalakuló kérdéseiben kutatja, tapogatja saját határait: a nyelvi átjárhatóság a szavak között pedig időnként egészen explicit játék. Szóval és tájjal, nyelvvel és cinematográfiával is operál, hogy a szakrális és köznapi épphogy ütköztetve kerüljön egymás közelébe, akár a „vastüdőben lélegző hegyek" tájképe, akár a „szövet" és „szövétnek" összeegyeztethetetlensége – mind drámai feszültség forrása.

Ezt a drámai feszültséget a sortörések és mondathatárok finoman kisúlyozva adagolják. A többrétegű szövegritmus az értelmi hangsúlyokkal is játszik, hol ambivalenciát, hol késleltetést, hol pedig váratlan irányváltásokat csempészve az amúgy követhető, szabatos mondatok olvasásába. Ebben a prozódiai vonatkozásában a *Földabrosz* kötet szerves folytatása a *Nem követtem el* védőbeszéd-verseinek, és ez a kontinuitás lépten-nyomon nemcsak formai hasonlóságot, hanem tematikai átfedéseket is mutat. Gyakran ugyanazoktól a személyes, közvetlen és súlyos témáktól távolít el ez a versszerkesztési mód, valamint a gyakran alkalmazott szürreália avagy álom-groteszk: ezek – az

apaság, a szülő és gyerek szerepe, a gyász és a halálfélelem – mind igénylik is az eltávolítást.

Ironikus módon az eltávolítás tematikus eszközei egy spektrum két túlsó végén találhatók. Van szuperközeli fizikális folyamat a maga brutalitásával, szenvtelen, olykor szinte orvosi tárgyilagosságú leírás, ami olyan metafizikai kérdéseknek a tere, mint a halandó test korlátai és a nemzés vagy az utódlás. Ezzel szemben máskor misztikus, szimbolikus elemekből épül fel egy-egy vers architektúrája. Mégis belső tájként értelmezhető ez a sok test és táj, és a szöveg gyakran explicit módon tematizálja a leírtakat: a fizikalitás, a táj és a tárgyak, helyzetek fragmentált körbeírását adják egy másképpen, mint poétikailag (talán) megközelíthetetlen metafizikai kérdésnek.

A címadó vers a kötet végén „Arccal az ég felé" fordul, háttal az abrosznak vetve, „középkori" testhelyzetben. Bár úgymond lilliputi világot fed testével, az ég talán más korból ismerős, egy Eliot-képet idéz fel bennem: „Ha már kiterült az éj a város egén, Mint az elkábított beteg a műtőn" – a külső és belső világok közötti átjárás lehetőségeit boncolgatva, az ember óhatatlanul a másikba botlik. Persze a személyességet, vallomásosságot nem lehet, talán nem is szabad teljesen fiktív helyzeteknek olvasni, ahogy egy-egy ilyen játéktérben megszólaló hang sem lehet igazán önazonos. Közeli és nehezen interpretálható vagy egyszerűsíthető drámák ezek, és nyitva hagyható az a kérdés is, hogy az elhangzó szöveg dialógus része-e. Miközben nem tűnik úgy, mintha érkezne bármire is egyértelmű válasz, azonosulni mégsem könnyű a kétségekkel küzdő, ám sokszor megrengetett hitét magától értetődően piszkálgató, de meg nem tagadó istenes vonulattal.

Nem is annyira a válaszkeresés ténye vagy a kérdések hatnak igazán – elvégre az élet örök kérdései mindenkinek többé-kevésbé ismerősek lehetnek, ha máshonnan nem is, az irodalomból. Ami valóban kizökkent a retorika és egyáltalán, a megszokott gondolkodás mintáiból, az a fragmentált, álomszerű montírozás, amelyen már-már majdnem ki lehetne igazodni, de ami mégis végig bizonytalanságban tart, nem engedi nyugvópontra a verset: minden folyton forog. Mintha az ember nekiállna vizsgálódni, de közben összemenne alatta a bolygó; ezáltal a saját benyomásai pedig irgalmatlanul felnagyíttatnak, de a kérdés mégis kérdés marad, épp csak bizonytalan lesz az is, hogy az ember hová tud biztonsággal leülni, hogy esetleg végiggondolja.

Közvetlen, ám mégis óriási távolságokon át megszólaló hangon beszél G. István László az olvasóhoz – akinek hol elragadva, hol pedig nehezen értve, de a *Földabroszt* kiadó verseket érdemes az első olvasás után újból is elolvasnia. Feltétlenül.

Dányi Dániel

Fény az éjszakában

Turbuly Lilla: *Alkonykapcsoló.* Prae.hu – Líra és Logika Kulturális Alapítvány, Budapest, 2018.

Csöppet sem csodálkoznék, ha az olvasók többségének Turbuly Lilla neve kapcsán először a gyerekszoba könyvespolca jutna eszébe. Úgy sejtem, sokan és sokszor olvastuk (fel jó néhányszor) a *Talált szív* és/vagy a *Locsolókannából elefánt* című kötetet, a *Kosársuli* könyveket, esetleg néztük végig kisebb csemetéinkkel (még többször) a *Két pici piócá*ból készült Mome-animációt. És ha már egyszer olvastuk, szinte biztosan emlékszünk „svéd típusú" gyermekverseire, például a *Kakaófelhő*re, melyhez Horváth Ildi készített megkapó grafikát. A magyar gyermek- és ifjúsági könyvek egyre szélesedő, színes palettáján az utóbbi időben jelentékeny névre szert tett írót – aki nem mellesleg regényíró, színpadi szerző és mértékadó színházi kritikus is – újabb oldaláról ismerheti meg vagy fedezheti fel újra az olvasóközönség az *Alkonykapcsoló* lapjain. A kötet fülszövegét Benedek Anna szerkesztő írta, a hátsó borítón pedig a pályatárs, Rakovszky Zsuzsa értő ajánlója olvasható.

Turbuly Lilla első verseskötete, a *Szélrosta* 2008-

ban jelent meg, s ugyanebben az évben látott napvilágot első gyermekversgyűjteménye, a *Titkosírás*. Azóta is rendszeresen publikált verseket folyóiratokban, antológiákban, önálló kötettel azonban újra csak a tavalyi Ünnepi Könyvhétre jelentkezett. A költő több, vele készült interjúban is beszél arról, milyen kevés verset ír (évente öt-hat darabot), s hogy minden versét ajándéknak tekinti. Ezért tehát a hosszú szünet a két verseskötet között, és ezért érezzük már a kötet első olvasása közben, milyen érett, kidolgozott szövegek sorjáznak a kis könyv lapjain.

A kötet címlapján (kissé a hátsó borítóra is átnyúlva) a Stuttgartban élő, magyar származású képzőművész, Lakner Zsuzsa alkotása látható. A két művész szoros szellemi-alkotói kapcsolata, kölcsönös inspiráló hatása mutatkozik meg korábbi közös munkáikban, illetve abban, hogy az *Alkonykapcsoló* egyik verse *(„…csak szélein járunk”)* is Lakner Zsuzsa azonos című képéhez készült, a kollázsművész alkotásmódjára reflektál. A borítón látható kollázson egy villanypózna előtt álló emberi alak kontúrjai rajzolódnak ki, a háttérben pedig egy város szürke-fekete látképe. Az emberi alak fejrésze teljesen sötét, a váll és a felsőtest magasságában egy fiatal arc részlete (szemöldök, szem, orr) bukkan elő, a test többi részének felülete pedig egy karcos faerezetű asztallapra emlékeztet. A vállak mögött mindkét oldalon fehér (angyal?)szárny látható. A kép jobb alsó sarkában kapott helyet a szerző neve és a kötet címe, csupa kis betűvel, a mechanikus írógépek stílusára emlékeztető tipográfiával. A kompozíció fő vonalai mind a vízszintesen középen, függőlegesen a kép harmadán elhelyezett szem felé irányítják a figyelmet, mintegy a kollázs középpontjához vezetve a szemlélőt. S valamiképp a kötet verseit is ez a kíváncsi, szemlélődő, figyelmes tekintet köti össze, mely nemcsak regisztrálja a nagyváros és az emberi kapcsolatok, életszakaszok jelenségeit, hanem mögéjük is lát, s megfigyeléseit költészetté sűríti.

Az *Alkonykapcsoló* ötvenhat verset tartalmaz, hat ciklusba rendezve. Turbuly Lilla kötetkompozíciós elképzeléséhez adalék lehet, hogy eredetileg az életkorának megfelelő számú (tehát ötvenhárom) verset szánt a kötetbe – meséli egy interjúban –, de azután még három verssel megnövelte a kötet terjedelmét. Az első négy *(A szófelszedő*, *Határ.idő*, *Tengerészcsomó*, *Elfekvő napok)* és az utolsó, csupán egyetlen verset *(Vadon)* tartalmazó ciklus tartalmazza az új, kötetben még meg nem jelent verseket. Az ötödik, utolsó előtti ciklusba, a *Válogatott versek* közé pedig tizenkét vers került a mára már csak könyvtárakban beszerezhető *Szélrosta* korpuszából. A válogatott versek mind tematikusan, mind formailag szervesen illeszkednek a kötetbe, bizonyítva ezzel a szerző költészetének önazonos, folytatható voltát.

A verseskönyv címadó darabja egy olyan villamosságtechnikai eszközt tesz a költészet tárgyává, mely az alkony beálltával automatikusan bekapcsolja a (köz)világítást. A kortárs lírában kurrens jelenség az efféle köznapi, a modern ember életét meghatározó tárgyak költészetbe emelése (talán elegendő itt most a közelmúltban megjelent kötetek közül Tóth Krisztina *Világadapter* című könyvére utalnunk), melyek által az olvasó saját életének kiterjesztéseként, leképződéseként éli meg a verseket, s ezek metaforikus értelmezési lehetőségeket kínálnak fel az őt körülvevő világhoz. Az *Alkonykapcsoló* című vers a nyárból őszbe és a nappalból éjszakába forduló idő érzékletes megjelenítése mellett a másik személy hiányának regisztrálása köré szerveződik. Ebben a többszörös határhelyzetben, a tér és az idő bizonytalanságában a versbeszélő számára a sötétség beálltakor kigyulladó lámpasor jelenti szinte az egyedüli fogódzót: „Csak nézni, hogy a fény lassan kifogy, / és nem remélni, nem gondolni semmivel, / de egy kigyúló lámpasorról tudni, hogy / mikor van vége, és hol kezdődik el.”

A hiány, annak feldolgozása és az idő a *Tengerészcsomó* ciklus többi tizenegy versének is fő motívumai. A mindennapi élethelyzetek – mint egy elmaradt fesz-

tivál, az átutazóknak kiadott lakás takarítása, zöldségmagok ültetése, a vonatindulás, séta a Dob utcában vagy a lift tükrében viszontlátott saját arc látványa – mindmind az idő múlásával és a lírai szubjektum számára fontos személy távolmaradásával, hiányával kapcsolódnak össze olyan emlékezetes versekben, mint a *Korrózió* vagy a *Nyomolvasó*. Ez utóbbi vers utolsó négy sora olvasható a kötet hátsó borítóján is, nyilván a szerzői és/vagy szerkesztői szándék szerint a kötet egészét reprezentálva: „hársfavirág por vagyok / egy járda réseiben, / sehová sem illő nyom / egy lezárhatatlan nyomozásban."

A *Helyzetjelentés a Puskin utcából, néhány hónappal Tatjana első levele után* című vers kiugróan hosszú és különös címével, valamint szándékoltan hangsúlyozott „szövegköziségével" hívja fel magára a befogadó figyelmét. Az *Alkonykapcsoló* versei között találkozunk néhány más irodalmi műre való explicit utalással (implicittel természetesen annál többel), s formailag sem egyedülálló ez a tizenhét soros szabadvers ebben a kötetben. Rendhagyó és szokatlan azonban a klasszikus puskini történet elemeinek (Tatjana levele, Lenszkij, öreg herceg, párbaj stb.) a 21. század eleji Budapestre helyezett ironikus átirata.

A kötet negyedik ciklusát *(Elfekvő napok)* ismét csak a múló idő egy komor aspektusa szervezi: ezek a versek az öregségről, betegségről szólnak, igencsak újszerű módon. A tizennégy vers szinte mindegyike rövid, gyermekmondóka-szerű, sőt sokszor ténylegesen közismert gyermekdalokra *(Csip-csip csóka),* kiszámolókra *(Ecc-pecc),* gyermekversekre *(Apu, te!)* rájátszó lírai szöveg. Témájukat tekintve azonban mindegyikben a betegség, az öregség egy-egy szomorú arca mutatkozik meg: a kiszolgáltatottság, a magatehetetlenség, az emlékezet gyengülése, a haláltól való félelem. Néhol bizony zavarbaejtőnek hathatnak ezek a versek a maguk kettősségében, de mögöttük fiatalságot dicsőítő korunkra és kultúránkra nem jellemző mély együttérzés érezhető ki. *A macis bácsi* című vers például lombjavesztett faként ábrázolja a kórházi ágyon fekvő idős beteget: „Ágyhoz gyökerezett fa / csupasz ágkezekkel." A *Szappan, szivacs* című négysorosban pedig egészen megrendítő módon lehetünk szemtanúi egy mosdatásnak: „szappan szivacs lavór víz / jobb váll bal váll könyök kéz / lavór szappan szivacs víz / fordít lemos töröl kész". A rövid szavakat ragozatlanul, szinte felsorolásszerűen egymás mellé sorakoztató szöveg szinte filmszerűen láttatja a tempós, gyakorlott mozdulatokat, amint a szakképzett ápoló hatékonyan, gyorsan, professzionálisan, de minden érzelem nélkül lemosdatja a magáról gondoskodni már képtelen idős embert.

A kötet utolsó ciklusának egyetlen költeménye, egyben az egész kötet leghosszabb s – a költő saját bevallása szerint – legszemélyesebb verse is a *Vadon*. A szinte szürreális, álomszerű narratíva (egy különös hazatérés története) versszakokra tagolt szabad versben bontakozik ki. A szöveg szókincse kettős: egyfelől nagyon is élettel telinek, virágzónak írja le a helyszínt (körtefa, akácfa, elvadult szőlő), másfelől pedig ebben a burjánzó, dús növényi környezetben az elmúlás képei sorjáznak (törött ablak, koponya, hamu, temetőszagú krizantémbokor). Az erősen szimbolikus verset a szöveg hanghatásai és kifejező képei teszik emlékezetessé: „Éjjel szarvasok jártak a kertben, / mint a kihangosított szívverés, / körbedobogták a házat, / fújtatásuk behallatszott a törött ablakon."

Rakovszky Zsuzsa a kötet hátoldalán található ajánló soraiban így fogalmaz az *Alkonykapcsoló*val kapcsolatban: „...köznapi élethelyzeteken keresztül az élőbeszéd természetességével beszél a költészet nagy témáiról, szerelemről, halálról, túlzás és pátosz nélkül, tömören, meglepően szellemes képzettársításokkal..." És éppen ezek az örök témák s a hozzájuk kapcsolódó, szokatlanul egyedi költői képek és megoldások teszik rendkívüli olvasmánnyá és sokadszor is élvezhetővé ezt a verseskötetet.

S. Béres Bernadett

Kötelék és szabadság

Nádas Alexandra Kikötések című sorozatáról

Nádas Alexandra *Kikötések* névre keresztelt sorozatán stilizált bárkák, a bárkákban utazó emberalakok és házmotívumok szerepelnek. A hajók és a figurák többnyire gézszerű kötésekkel vannak betekerve, illetve világos árnyalatú (hajó)kötelek kapcsolják őket – szintén stilizált – póznákhoz vagy a képtérből kikerülő pontokhoz.

Kikötés, 2003 (litográfia, papír, 43 x 41 cm)

Ezek a figurákat szorító gézkötegek fájdalmasan szorosnak tűnnek, első látásra legalábbis. Mi lehet a jelentésük? Pál Feri atya [Pál Ferenc, római katolikus pap, mentálhigiénés szakember – *a szerk.*] egyik előadásán ismertem meg azt a zsidó mesét, amely a sebzett gyógyító történetén keresztül ismerteti meg velünk azt, hogyan fogjuk megtudni, ki a Messiás. Ehhez először el kell mennünk Jeruzsálembe. Miután körbesétáltuk a város falait, látni fogjuk, hogy a kapuk mentén sebeiket kötözgető, sérült, magányos emberek ülnek. Megfogják a kötést, majd leveszik, kicsit kenegetik a sebeiket, gyógyítgatják magukat, aztán visszakötik a gézt. A Messiás ugyanúgy ott ül az egyik kapunál. Ám míg rajta kívül mindenki úgy igyekszik ápolni magát, hogy az egyik kötést a másik után, sebről sebre lecseréli, a harmadik és negyedik sebét is átkötve, addig a Messiás lesz egyedül az, aki egyszerre csak egyetlen seb kötelékét oldja meg és kötözi újra – hogyha szól neki az Isten, *menni tudjon*...

A Nádas Alexandra művein szereplő alakok fehér gúzsait sebeket átfogó kötéseknek, a bárkákat rögzítő hajóköteleket pedig a vállalt „kötelék"-feladatok vizuális jeleinek tekintem. Utóbbiak nagyon különbözőek lehetnek; mert elköteleződhetünk, azaz erősen kötődhetünk családtagjainkhoz, társunkhoz, barátainkhoz, hazánkhoz, kultúránkhoz, nyelvünkhöz, vallásunkhoz, illetve olyan egyetemes emberi erkölcsi elvekhez is, mint a Tízparancsolat. E kötelékek egyik értelme tehát egyrészt az, hogy védenek a veszélytől: nem engedik viharba sodródni a bárkát, másrészt hozzá is kapcsolják a szárazföldhöz, illetve az ott élőkhöz. Antoine de Saint-Exupéry írta a következőket: „A szeretet szálai, amelyek a mai embert a többi teremtményhez vagy a dolgokhoz kötik, oly kevéssé szorosak, oly kevéssé erősek, hogy az ember már nem is érzi úgy a hiányt, mint egykor. Ez a rettenetes tanulsága a következő zsidó történetnek: »Tehát elmész? Milyen messze leszel! – Messze, mitől?« Ez a »mi«, amit otthagytak, nemigen volt más, csak egy vastag szokásköteg. Ebben a válásos korban a dolgoktól is olyan könnyűszerrel válunk meg. A hűtőszekrény lecserélhető. A ház is, ha csak puszta épületnek tekintjük. A feleség is. A vallás is. A párt is. Még csak hűtlenek sem lehetünk, mert mihez is lennénk hűtlenek? Mitől messze és mihez hűtlen. Emberi sivatag." (*A katedrális kövei,* 36. o.)

A kötelékek nemegyszer a jóban megtartó, a rossztól visszatartó eszközként bukkannak fel a világirodalomban. Jonathan Swift hajótörött Gulliverjének eszmélődése, felnőtté válása úgy indul, hogy a törpék országában a földhöz kötözve ébred. A világirodalom egyik legbátrabb hajósa, Odüsszeusz okosan teszi, ha inkább hajójához kötözteti magát, mint hogy a szirének elcsábítsák énekükkel. Madách Imre drámai költeményében a Földet Lucifer segítségével elhagyó Ádámot a Földszellem hívja vissza a bolygóra, miután a Föld gravitációs kötelékeitől való elszakadásától megrémülve így szól: „A csillagok megettünk elmaradnak, / S nem látok célt, nem érzek akadályt. / Szerelem és küzdés nélkül mit ér / a lét. / Hideg borzongat, Lucifer!" (Madách 1999, 157. o.) Ádám

végül a visszatérés mellett dönt. Föld Szellemének szavára hallgatva. „Ádám, Ádám, a végső perc közelg: / Térj vissza, a földön naggyá lehetsz, / Míg, hogyha a mindenség gyürüjéből / Léted kiléped, el nem tűri Isten, / Hogy megközelítsd őt – s elront kicsínyül." (Uo. 158. o.)

A Nádas Alexandra-sorozaton megjelenített gúzsok, kötelek mintha magának az alkotói tevékenységgel vállalt felelősségnek a metaforái lennének, amelyek szerintem a Madách-féle Földszellem visszahívó szavát képviselik; mindazt, ami megtart bennünket a realitásokban, és összeköt a minket körülvevő dolgokkal, tárgyakkal, élőlényekkel. Az alkotó jellegzetes kötelékvállalása tehát egyúttal azon elvhez való ragaszkodás is, amely szerint a (képző)művészet nem mondhat le *techné*-jellegéről, azaz a mesterségbeli tudás megszerzésének, használatának, átadásának hagyományáról, és nem utolsósorban a megmunkálás részletes műgondjáról sem. (Nádas Alexandra munkáiban egyébként jól érzékelhetőek további kapcsolódások a Vajda Lajos-i, illetve a Bálint Endre nevével fémjelzett Európai Iskola művészi világhoz is.)

A képeken szereplő sebzett és/vagy bűnös figurák gézgúzsai és azok a hajókötelek, amelyek a bárkákat stabil pontokhoz kötik, paradox módon mintha éppen a szabadságot képviselnék. A kötelékek megválasztásának szabadságát. Ilyen szabadságot jelenthet hagyományos grafikai és festészeti eljárásokkal dolgozni és e technikákat tanítani ma, az egyre inkább gépek és mesterséges intelligencia uralta világban, csendesen lázadva többek közt jelenünk egyik „kötetlen", ám levegőtlen művészi elve, az *anything goes* ellen.

Hivatkozott művek

A katedrális kövei. Antoine de Saint-Exupéry Füveskönyve. Vál., összeáll. Burján Mónika. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2015.

Madách Imre 1999. *Az ember tragédiája.* Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest.

Molnár Eszter

Az angyal érintése

Három szerző, három kis könyv és Paul Klee rajzai

Michaux, Henri – Klee, Paul: *Vonalkalandok.* Bozóthegyi Kiadó, Budapest, 2015.
Crevel, René: *Paul Klee.* Bozóthegyi Kiadó, Budapest, 2018.
Klee, Paul – Valery, Paul: *Az angyal.* Bozóthegyi Kiadó, Budapest, 2018. (Mindhárom kötet Juhász Katalin fordítása.)

1.

Három francia költő szövegét adta ki elegáns kis kötetekben Paul Klee rajzaival és a kötetekhez tartozó, egy-egy művészi igényű képeslappal a Bozóthegyi Kiadó. René Crevel írása 1930-ban, Paul Valeryé 1945-ben, Henri Micheaux-é 1950-ben keletkezett vagy jelent meg először. Crevel szövegének keletkezésekor Paul Klee még a Bauhaus tanára Dessauban. Az előző évben, 1929-ben, 50. születésnapja alkalmából Berlinben, Drezdában, New Yorkban, Párizsban vannak kiállításai. 1931-ben a Düsseldorfi Akadémia professzora lesz, 1933-ban azonban felfüggesztik állásából, képeit méltatlan körülmények között állítják ki; elhagyja Németországot, majd Bernbe költözik, ahol 1940-ig, haláláig él.

René Crevel szürrealista költő és Henri Micheaux költő és festő írásai Paul Klee képeinek hatására születnek meg, míg Paul Valery prózaverse *Az angyal (L'Ange)* címet viseli, amelyhez a Fata Morgana kiadó tette hozzá

Paul Klee angyalrajzait és – vélhetően – Marijo Roy utószavát. Crevel – aki az életműnek még csak egy részét ismerhette – *Paul Klee* című munkáját feltehetően a festő biomorfikus képeiről, rajzairól írta, amelyek tengeri lényekre emlékeztető vonaláramlásokban jelennek meg, furcsa vízi lények színes kavalkádjaként. Lírára hangolva, Klee világának valódi elragadtatottságában ír arról, hogy „(é)ljen az áradás!" (29. o.), majd így: „Rávilágításul Paul Klee finom és nagy erejű varázslatára, álljon itt Saint-Léger e verssora: *Bár a nap fényét nem említjük, ereje köztünk van.*" (31. o.)

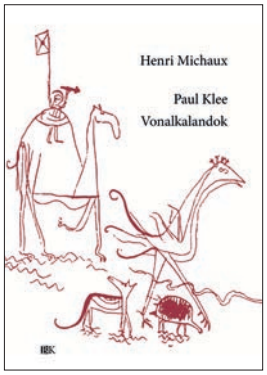

Henry Micheaux *Vonalkalandok* című írását már a Klee-életmű ismeretében írhatta meg – láthatóan szándékosan töredékes eszmefuttatásként, mégsem nélkülözve a megérintettség hangvételét: „Hogy mit is láttam ott, festészetbe zárultan, nem tudom. Nem éreztem szükségét, hogy tudjam, boldogságomban…" (13. o.) Micheaux értelmet ad egy-egy vonalnak, pontegyüttesnek, magyarázatot fűz hozzájuk, a festői víziót filozófiai bon mot-val, pontos meglátásokkal és rálátásokkal köti össze. A költő és a festő szempontjai, gyakorlata, kérdései egyként merülnek fel szövegében.

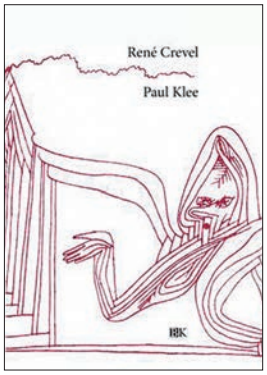

Paul Valery prózaverse egy magát víztükörben szemlélő angyalról szól, aki arcképeként egy könnyező embert lát. Az angyal belső beszéde drámai hangvételű lírai szöveg; a fájdalomról kérdezi, faggatja „magát csodálatosan tiszta szellemi lényegének világában" (21. o.), de mintha hiába, hiszen „…egy egész örökkévalóságig nem szűnik megismerve nem érteni". (21. o.) Különös párhuzam, hogy Paul Valery két hónappal halála előtt írja meg az angyalszöveget, Klee angyalrajzainak nagy része pedig halála előtti évben születik meg.

Mindhárom szerző írása elgondolkodtatóan izgalmas, mindhárom egy sajátos beszédmód lenyomatát adja Klee különféle témájú képeihez. Ezért is érdekesek a könyvekben közölt illusztrációk, amelyek szép kivitelűek, azonban nemcsak teljesen jelöletlenek a rajzok adatai,[1] hanem következetlenséget – majdhogynem keveredést – is okoznak. A *Vonalkódok* rajzai a szöveghez illeszthetőek, bár az írás színeket is említ, amelyek egészen a zenéig vezetik el szerzőjét. A Crevel-kötet borítója kapcsolódik a szöveghez, de a belső lapok rajzai másfelé vezetnek. Valery kötetéhez az angyalrajzok illenek, és ez meg is jelenik a kötetben, itt találkozik leginkább a kép a szöveggel.

Mindhárom kötetben nemcsak hogy megjelennek Klee angyalrajzai,[2] hanem a szöveggel egyenértékűként tűnnek fel, ami innovatív gesztusként értékelhető, hiszen az életműnek ez a része kevésbé ismert a szélesebb közönség előtt, kivéve talán az *Angelus Novus*t (1920), amely Walter Benjamin értelmezése nyomán vált ismertté és sokszor idézetté. Bár Klee-t foglalkoztatták az angyal(alak)ok egész élete során, az 1920-as évek körül, illetve az 1930-as évek elején keletkezett néhány angyalt ábrázoló képe, majd 1939-ben és 1940-ben számuk megsokszorozódott; rajzain összetéveszthetetlenül karakteres formát kaptak az angyal(i) lények. Hogy mennyire fontosak voltak Klee számára, jelzi például az a tény is, hogy (egyik, cím nélküli) utolsó csendéletébe „idézi", be(le)rajzolja egyik saját korábbi angyalrajzát.[3] Ezek a rendkívüli bravúrral megrajzolt, sokszor groteszk, egyáltalán nem hagyományos figurák a gyermeki lét- és ábrázolásmódra való utalás karakterjegyeit viselik. Egyszerre felismerhetetlenek és ismerősek: vidámak, szomorúak, nevetnek és sírnak, kópék és komolyak,

[1] Bár nem képzőművészeti album, mégis növelte volna az értékét, és olvasóbarát mivoltát is, ha Paul Klee rajzait is adatokkal együtt közli, ha nem is egyenként, de legalább összefoglalóan, minimális útmutatóval.

[2] Friedewald 2013-ra hivatkozom.

[3] Paul Klee *Engel, noch haesslich* (1940) című rajza.

együttérzők és távolságtartók, de megrajzolásuk, kivitelezésük valami könnyedséget, játsziságot sugároz.[4]

A kötetek kiemelkedő erénye, hogy különleges szövegeket, ritkán látható, eddig Magyarországon szinte ismeretlen Klee-rajzokat jelentet meg; a képek ihlette írások pedig amiatt is érdekesek, mert nem elemezni akarnak, hanem egyszerűen azt a lenyűgözöttséget, csodálatot, az érzések kavalkádját, a gondolatok megtorpanását reprezentálják, amelyet Paul Klee képeinek nézése-látása vált ki. Vagyis keresik a szavakat, bevonva az olvasót ebbe a mindent elborító, minden mást kizáró elnémulás felé tartó keresésbe. Henri Micheaux szavaival élve: „Amikor Paul Klee képeinek első kiállítását láttam, kijőve, emlékszem, nagy csend borult fölém." (13. o.)

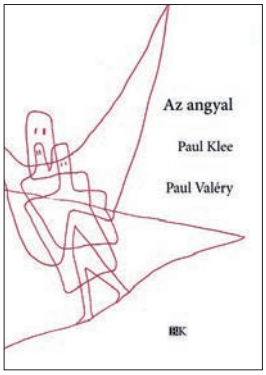

2.

Vannak vigasztalan időszakok, amikor az ember vigasztalhatatlan, mégis vigaszt kell keresnie. Vagy talán nem is keresnie, hanem figyelnie a vigaszra: az angyalok sugallatának érintését megérezni, és akárha csak percekre is boldognak, örömtelinek lenni ebben az érintésben. Paul Klee utolsó, ebben a világban töltött éve ilyen lehetett. Van egy szürkés fotó, amely feleségével, Lilyvel és macskájával, Bimbóval együtt ábrázolja körülbelül ebben az időszakban. Bimbo sűrű, vastag fehér szőre szinte világít, ahogy mászik (mászni látszik) Paul Klee vállán, akinek hatalmas szemei szomorúsággal telve kiviláglanak a fotóból. Kisméretű fotó nagyszerű jelenettel, már-már idilli. Illetve az lenne a mélységes szomorúság villanása nélkül.

Klee festményei, rajzai mind kisméretűek, nagyságuk, gigantikusságuk részleteikben, arányosságukban, a tuniszi út után megtalált színekben, a figurák hallatlanul kedves és együttérző ötletében, megformálásában rejlik. Talán. De erre minden szó csak a kevességet jelzi. Csak nézzük (meg) és lássuk őket. Jean-Paul Sartre írja: „Klee egy angyal, aki újraalkotja a világ csodáit." Vagy inkább megmutatja, hogy ő hogyan látja a világot; és ahogyan látja, az maga a csoda és kegyelem.

Az 1920-ban rajzolt egyik angyal, még libbenésben reggelit szolgál fel, egy 1930-ban készített rajz pedig „töredékes" színes angyalt ábrázol. Az 1939-ben rajzolt esetlen szárnyú lények azonban teljesen eltérnek a korábbiaktól: van közöttük *Szégyenlős angyal, Csengős angyal, Angyal az óvodában* – a legszelídebbek, leggyermekibbek, összességükben nagyon szemérmesek. Van közöttük *Válságban lévő angyal* és *Könnyező/Síró angyal* is.

2019-ben a Paul Klee Zentrum éves kiállítása Bernben nyílt meg, amely *Klee és barátai* címmel az alkotó festményei, rajzai mellett (csak az ismertebbeket említve) Vaszilij Kandinszkij, Hans Arp, Pablo Picasso, Franz Marc, Robert Delaunay műveit mutatja be.[5] A tárlatot végignézve, úgy tűnik fel, hogy – a korszellem óhatatlanul kikerülhetetlen közös lenyomatát kivéve – Klee-re nem hatott senki igazán, ő egyszerűen „kitalálta magát", pontosabban saját világát, ábrázolásmódját és következetesen ment a maga útján. Nagy alapossággal, pontossággal, képeit átitató érzékenységgel, alakjait, formáit átható találékonysággal, rengeteg, sokszor alig észrevehető képi – csak egy-egy vonalnyi, pontnyi – utalással, könnyed játékossággal és humorral hozva létre kompozíciót, ezzel együtt pedig egy egész „Klee-nyi" univerzumot. Így téve láthatóvá számunkra a láthatatlant és a csodát.

Hivatkozott mű

Friedewald, Boris: *Die Engel von Paul Klee.* Dumont Buchverlag, Köln, 2013.

Máthé Andrea

[4] Pl. nemcsak az *Angyal az óvodában* című rajz 1939-ből vagy a *Csengős angyal* című 1939-es rajz – ez utóbbi a Valery-kötethez tartozó képeslapon szerepel.

[5] Vö. https://www.zpk.org/de/ausstellungen/aktuell/kandinsky-arp-picasso-klee-friends-1793.html.

Valami következetesen más

Kárpáti Tamás 70

Credo – Kárpáti Tamás festőművész kiállítása. Pesti Vigadó, 2019. május 3. – július 21.

Amikor 1978-ban a mindössze 19 éves Kárpáti Tamás önálló kiállítással mutatkozott be a budapesti Stúdió Galériában, P. Szűcs Julianna – Lóránt Zsuzsa szobraival egyetemben – *Valami más* címmel meleg hangú sorokat írt a fiatal tehetség műveiről a *Népszabadság* 1978. augusztus 16-ai lapszámában. P. Szűcs ebben megállapítja, hogy „ahhoz, hogy Kárpáti Tamás szabadon és hitellel merjen és tudjon régimódian szentimentális tónushalmazatokat, megrendítő alkonyi bánatokat festeni, olyat, amelyben nemcsak látni lehet, hanem *Hallani a fuvolát* – több képesség szükségeltetik. Hinni kell a festői formák érzelemközvetítő képességében, […] úgy kell festeni a csendes látomásokat, hogy sejthető legyen a veszélyközelség." P. Szűcs Julianna a cikk végén megjegyzi, hogy Kárpáti festményei más szempontból is kitűnnek: „…efféle művészetet-emberséget igenlő iróniával, ilyen csapdákkal teli artisztikumkereséssel, ennyi szakmai biztonságba csomagolt fantáziával fiatal festők és szobrászok általában nem kényeztetik a közönséget."

Franciscus

A kissé hosszúra nyúlt visszaemlékezés nem azért fontos, mert Kárpáti Tamásnak a Pesti Vigadóban rendezett ünnepi kiállítását nézve ne jutna az eszünkbe, hogy honnan építkeznek az itt látható képek, hanem azért, hogy nyomatékosítsuk: Kárpáti Tamás olyan szüntelenül és tudatosan épülő, a mai kortárs művészetben a kezdetektől „különutas" pozíciót felvállaló és képviselő művész volt, aki már a pályakezdése idején is ragaszkodott azokhoz az esztétikai, tartalmi és minőségbeli önelvárásokhoz, amelyeket az azt követő évtizedekben nemcsak tovább csiszolt, hanem folyamatosan elmélyített és megannyi módon kibontott. A korai Kárpáti-képek és az utóbbi években készült alkotások olyan rokonságot mutatnak, amelyek jelzik, hogy Kárpáti építkezése, tudatos képszerkesztési elvei az évtizedek alatt úgy változtak csupán, mint ahogyan jobb esetben a hit szokott: egyre szabadabb, elvonatkoztatottabb kérdések mentén jut egyre mélyebbre.

A Kárpáti-œuvre abból a szempontból is unikális, hogy a hit misztériumát középpontba helyező életmű már a rendszerváltást megelőzően is felvállalta a maga benső, nem egyszer küzdő világát és azt a '90-es évek után, a keresztény művészet újbóli divattá válását követően sem formálta a köz kedvére, hanem tudatosan és következetesen képviselte a megkezdett pályát. Nem lehetett mindez könnyű, hiszen a könnyebb érthetőségből fakadó könnyű dicsőség kísértése ott lebeghetett a művész ecsete fölött is, töretlensége viszont az ő döntését igazolta.

Kárpáti műveiről művészettörténészek sora állapított meg joggal felismerhető rokonságot Rembrandt, Antoine Watteau és Gulácsy Lajos művészi látásával, ugyanakkor a rendszerint méltató kritikák arra is kitérnek, hogy Kárpátinál mindezen testvériség nem válik nosztalgikussá, hanem kiindulópontként tekintendő, amely végül önálló és egyedi alkotói világba vezet.

Kárpáti Tamás hetvenedik életévét köszöntő, a Pesti Vigadó nagy kiállítótermében megrendezett *Credo* című egyéni kiállításán a festőművész mintegy hatvan, az elmúlt években készült festménye – valamint tíz bronz kisplasztika – látható. A képek előtt állva a nézőt mérhetetlen csend, pontosabban az elcsendesedés igénye keríti hatalmába. Ezek az alkotások ugyanakkor olyan dinamizmussal rendelkeznek, amelyek nem az ájtatosságot, hanem a lendületet, a mélyre tekintés lehetőségét fejezik ki. A látszólag feleslegesnek tűnő ellentmondás mögött az a belső feszültség áll, amely talán a legjobban jellemzi nemcsak a művészi, hanem a vallásos létállapotot is. Kárpáti alkotásain egyszerre érezhetjük a földi és az égi szférát, a valódi szeretetből táplálkozó tisztaságot és a bűn ellentétét. Abban bízhatunk, hogy úgy, ahogy az alkotó a keskeny utat választja, hozzá hasonlóan mi is hasonló döntésre jutunk. Erre utalhat Wehner Tibor művészettörténész, a kiállítás kurátorának egy korábbi, Kárpáti művészetéről szóló gondolata is: „Kárpáti Tamás piktúrája paradox – és végső soron magától értődő – módon a dolgok megragadhatatlanságának és megjeleníthetetlenségének festészete." (*Kárpáti Tamás* 2010, 11. o.) Valóban, a Kárpáti-művek olyanok, mint Pilinszky János lírája. Egyszerre mutatják a mélységet, a felszín mögötti mezítelenség létállapotába vezetnek minket, ugyanakkor magukban hordozzák a kételyt, a tusakodást, az emberit is. A *Pokol* (2017) a sötétségből táplálkozik, mintegy emésztő tűzként jelenik meg, a *Zuhanó angyal* (2018) önmagából kifordult testként a földhöz tapadtság általi lelki üresség jelképévé válik, a *Sodoma* (2012) című alkotáson elsöprő zápor képében mutatkozik meg mindaz, ami végül lemossa a bűnt. Megdöbbentő erővel bír a *Franciscus* (2018) táblakép. Itt Assisi Ferenc a földi lét hiábavalóságát jelezve koponyát tart a kezében, amely mintegy ólomsúlyként a föld felé, a mulandóság irányába húzza testét, míg a szerzetes arca a koponyával ellentétesen az ég felé tekint, szemében óhajjal az örök kincsre, a valódi értékre figyel.

A képek előtt állva egyetérthetünk Wehnerrel, amikor Kárpáti műveiről megállapítja: „E festészet lényegi dilemmája, feszült drámája a megtestesülés és az elenyészés. Az épülés és a felbomlás, a teljessé válás és a szétesés, az isteni beteljesülés és a tragikus végzet." (Uo. 21. o.) Valóban át- és megélhető e dilemma, hiszen alkotásai olyanok, mint egy jobban sikerült oltárkép: Isten és ember viszonyát és annak lehetőségét kutatják és teszik fel a néző számára kérdésnek. Ez a különleges, bravúros bennük. Még a Pesti Vigadó kevésbé sikerült világítása sem tudja letörni azt a vágyat, hogy egy-egy alkotás mögöttes tartalmát kutassuk, a mélységből, sötétségből, nem egyszer a sötétlő bozótokból, levelek közül kibontakozó, ugyanakkor végig elvonatkoztatottan ábrázolt arcok, kezek, testtartások és az ezekből következő óhajok sokszor csupán mögöttes történetére fókuszáljunk. Arra, hogy mit mondanak nekünk az egyes gesztusok, az az egyedi látás, amely nem csupán vallásos ábrázolás, hanem – még a tájképek esetében is – sokkal inkább a spirituális út lehetősége.

Pünkösd

Ebből a szempontból két alkotást külön is megemlítünk. A *Pünkösd* (2016) egyszerre fogalmazza meg a hívő lét megbotlásának realizmusát és a kegyelem érthetetlen, ugyanakkor minden emberre kiterjedő erejét. A sötétség-

ben lévő arc már felfelé tekint, de az emberi test még a földre támaszkodik – egyszerre megjelenítve a fohászt és a földhözragadtságot. Érezzük, hogy e test benső változáson megy át, már érzi, hogy eljött életében a változás, ugyanakkor ez még csak a kezdet, az első mozdulat a valódi, teljes élet felé. Megdöbbentő ez az erő, ahogyan Kárpáti nem a kliséket alkalmazva, hanem a benső hit változását alapul véve az újjászületés pillanatában ragadja meg pünkösd csodáját. A másik alkotás az *Istenkereső* (2017) című kis méretű festmény. Itt a kép bal szélén egy lehajtott fejű, árnyékban lévő, kezeit összekulcsoló, térdeplő szerzetest látunk, amint egy mezőn imádkozik. Miközben érezzük, hogy imádsága belülről fakad, rájövünk a vívódásra is, hiszen a kép közepén feltűnik előttünk egy fehér galamb, amely, mint József Attilánál, itt is jelzi: „Az Isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot." A remény azonban úgy, mint a versben vagy saját életünkben, itt is megjelenik, amelyet nemcsak a béke és igaz szeretet – szerzetes felé repülő – madara, hanem a tisztás mögött, a fák lombjainál megjelenő derengő fény áradása is jelez. Megtörténhet a találkozás...

Kárpáti Tamásnak a legutóbbi években készült, a Pesti Vigadóban bemutatott válogatott alkotásairól, de egész eddigi életművéről is megállapíthatjuk, hogy ezek a szemlélődés és az imádság festményei. Olyan alkotások, amelyek nemcsak művészi kvalitásukban, de a hit megértésének lehetőségeiként is maradandóak. Igaz ez nemcsak a hit, hanem a művészet oldaláról is. Wehner Tiborral együtt mondhatjuk, hogy a Kárpáti-művek arra inspirálnak minket, hogy „felülvizsgáljuk előítéleteinket, s e festészet, e képek ismeretében kimondhatjuk, hogy megfesthető az áldozat fájdalmas döbbenete, a csend áhítata, a hit átszellemültsége, az elhivatottság pátosza, a lélek háborgása".[1]

Ami a '80-as évek előtt, az ifjú Kárpátinál „valami más" volt, az mára több évtizedes következetes építkezéssel nemcsak azt bizonyította be, hogy lehet és kell a szenttel, a bizonytalansággal, a kérdések feltevésével a művészetnek foglalkoznia, hanem arra is rávilágít, hogy a tisztaság és igazság radikális keresése és annak a sötétségtől történő elkülönítése, valamint az ebből keletkező dilemmák felvállalása válhatnak ma is, nekünk is – és reménység szerint a jövő generáció számára is – meghatározó művekké. Kárpáti Tamás bebizonyította, hogy a szinte kényszeresen a legkvalitásosabb technikai megoldásokkal történő ábrázolás által olyan elvonatkoztatott világot is lehet alkotni, amely abban valóban más, hogy az már-már, talán, a valóság előszelévé is tud válni.

Hivatkozott művek

Kárpáti Tamás. T-Art Alapítvány, Budapest, 2010.
P. Szűcs Julianna 1978. Valami más. *Népszabadság,* augusztus 16.

Galambos Ádám

[1] Részlet Wehner Tibor Kárpáti Tamás Credo című kiállításán elhelyezett írásából, 2019.

Élveboncolás

Csáth Géza – A varázsló halála. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása Csáth Géza halálának 100. évfordulója alkalmából. Látványterv: Mihalkov György. 2019. április 30. – 2020. május 31.

A Csáth-kiállítás első terme apró kertre emlékeztet: művirággal és műfűvel bevont falak, rajtuk pedig tükrök, amelyekre idézetek vannak írva. Tükör és kert – visszatérő toposzok az irodalomban, amelyek az én megismeréséhez köthetőek; és visszatérő motívumok Csáthnál is, aki nemcsak orvosként, hanem íróként is érdeklődött a pszichoanalízis iránt. A varázsló kertjébe lépünk tehát. Nem lehet véletlen a szerző egyik legismertebb novellájára való utalás sem: a szövegben az egyes szám első személyű elbeszélő kíséri el egy darabon a Vass fiúkat, akik elmesélik neki a varázsló történetét. Mi is így, megfigyelőként lépünk be a

kiállítás terébe, hogy végigkövessük Csáth, a varázsló útját, aki „[m]egpróbált persze mindenféle varázslatokat utoljára – még saját magán is, ami már a legnagyobb kockázat, de nem sikerült semmi" *(A varázsló halála)*.

Az egyik idézet már a legelső pillanatban megadja a kiállítás értelmezési kulcsát: „Motívumokról, a melódiákról, a ritmusról, szóval ezekről az úgynevezett formai, zenei alakulatokról nem lehet beszélni. Ki kell nyitnunk a fülünket, a szívünket, be kell állítanunk a lelki tükörrendszerünket, amellyel először a benyomásokat, másodszor saját magunkat a művészi élvezés pillanatában, és harmadszor a vizsgálódó énünket figyeljük meg, és akkor nem fog érdekelni semmi más bennünket, mint az, hogy kicsoda Strauss Richard, és hogy kik vagyunk mi magunk, és hogy ami eközben esik, jó vagy rossz-e?" (Csáth Géza kritikája Richard Strauss *Salome* című művéről, 1907-ből.) Miközben-e sorokat olvassuk, magunkat látjuk a kihelyezett tükrökben. Utazásra indulunk, amely legalább annyira szólhat rólunk, mint Csáth Gézáról, azonban az utazás egy másik toposzt is behív: a végállomást, a halált. A halál már a kiállítás címében is megjelenik, amely Csáth egyik novelláját, *A varázsló halálá*t veszi alapul. A történet egyik kulcsmondata, hogy a varázslóra halála után mindenki máshogy emlékezik.

Mert ki is volt ő? – Ezt a kérdést teszi fel a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása is, amely Csáth Géza életére, belső vívódásaira, és nem csak irodalmi műveire koncentrál. Élveboncolást nézünk végig, darabokat látunk belőle; az első szobába érve rajzokat, festményeket, általa komponált műveket, másrészt értelmezői munkájának inspiráló alkotásait. Azt is megtudhatjuk, hogy Rippl-Rónai József, Gulácsy Lajos és Bartók Béla mindmind olyan alkotók, akik felkeltették érdeklődését. Főhősünk egyébként zenekritikusként kezdte pályafutását, a *Bácskai Hírlap*ba már tizenévesen írt, később pedig a *Budapesti Napló*ban és a *Nyugat*ban is közölt zenei elemzéseket. De az íráson és zenén kívül más művészeti ágban is jeleskedett: festett és grafikákat készített. „Hármas művész" – fogalmazott vele kapcsolatban unokatestvére, Kosztolányi Dezső. A kiállításon az egyetlen festményét is megtekinthetjük. A szerző sokrétű művészetét egy videóinstalláció kapcsolja össze, amelyben zeneművei, rajzai és szövegei egyesülnek a tavasz témájára.

A naplórészletek az egész kiállítást végigkísérik. A korai évek meghatározó tragédiáiról is olvashatunk bennük: a szerző édesanyja és húga, Brenner Ilonka haláláról. A második teremben digitálisan kereshetőek az életírások, visszatérő motívumaik – például „opiátok", „Dezsők", „halál" – mentén akár tematikusan is. De Babits Mihály, Illyés Gyula és Kiss József leveleit is elolvashatjuk, amelyek Csáth irodalmi beágyazottságát tárják fel. Az egyik legizgalmasabb anyag azonban Harmos Ilonától, Kosztolányinétól származik, aki kiemeli, hogy Kosztolányi Dezső gyakran diabolikus játékokat játszott unokatestvéreivel – többször imitálták saját halálukat –, és emlékei szerint ez az ötlet Csáth Gézától származott.

A harmadik szoba a Moravcsik Klinikát idézi, ahol Csáth orvosi gyakorlatát töltötte. Már huszonegy évesen kivonatolta Sigmund Freud *Álomfejtés* című könyvét, 1909-ben pedig elkezdte saját pszichoanalitikai vizsgálatát Kohn Gizellán. Mindössze huszonnégy éves, amikor *Egy elmebeteg nő naplója* címmel megjelentet egy könyvet betegéről. A negyedik terem talán a

legizgalmasabb. „A féktelen szexualitásáról elhíresült fürdőorvosi éveket és a morfiummal való küzdelem nem eldöntött kezdeti szakaszát az első világháború kitörése zárta. Csáth a néhány hónapig tartó katonaszolgálatot követően vidéken szerzett körorvosi állást, ahova felesége is követte" – olvashatjuk a leírást. A háború élményeinek hatására Csáth egyre inkább a morfium- és pantoponadagjának emelésére kényszerült. Az 1918-as évek végétől rendszertelen és töredékes naplórészleteket találunk, amelyek tükrözik elmeállapotának változását. Ezeknek a bejegyzéseknek a fő motívuma az árulás és a megcsalatás Jónás Jolán, Csáth felesége által. A nőt nemcsak azzal vádolja, hogy hűtlen volt hozzá, és megtévesztette, csapdába ejtette, hanem azzal is, hogy közös gyermekük nem tőle

származik. „Feleségem – ellenségem. [...] Talán ölnöm kell"– olvashatjuk egyik naplóbejegyzésében. Paranoiája hipochondriával társul, meg van róla győződve, hogy halálos beteg. Unokatestvérét, Kosztolányit arra kéri, írja meg tragikus történetét. A legmegrázóbb kézírásos részlet azonban nem Csáthé, hanem feleségéé, aki a következő sorokat veti papírra 1919 júliusában: „Közös elhatározással lettünk öngyilkosok." Teszi ezt nyolc nappal azelőtt, hogy Csáth Géza három golyóval végez vele. Ugyanebben a teremben Brenner Olgának, Csáth lányának a visszaemlékezését is meghallgathatjuk. Ezenkívül Czér Fanni, Csáth dédunokájának képzőművészeti alkotásai is láthatóak itt, amelyek a dédapa démonait „idézik"...

Az utolsó szoba Csáth apjának fotóhagyatékát tartárja elénk, amelyet 1898-ban kezdett el felépíteni. A képeken nemcsak Géza, hanem az egész Brenner család megjelenik, mintha a naplókban említett szereplők kilépnének a valóságból. Ahogy a novellák történetei, kegyetlenségei, tragédiái is kiléptek a lapokról, és valósággá lettek. A fotóalbum fölé helyezett idézet is egy Csáth-műből származik, így keverve tovább fikció és valóság viszonyát: „Bocsáss meg, nagymama, én sokkal többet éltem, mint te. Szívtál már ópiumot?" *(Hamvazószerda)*

Csáth Géza tragikus története, öngyilkossága a magyar irodalom egyik meghatározó mítosza. A kérdés az: túl tudott-e lépni a kiállítás a bevett sztereotípiákon? A válasz egyértelműen igen. *A varázsló halála* felhívta a befogadó figyelmét a szerző művészetének olyan területeire, amelyek eddig kevésbé kerültek reflektorfénybe: zenei és festészeti érdeklődésére, alkotói sokrétűségére. Másrészt, a már ismert történetet sokkal részletesebben ismerhetjük meg; a naplókon keresztül magunk is részesei lehetünk Csáth pszichoanalízisének, önmaga lemeztelenítésének. Ezt a bevonódást segítik az interaktív kiállításelemek is. Az utazás végén pedig visszatérünk a varázsló kertjébe, majd belenézhetünk utoljára a tükörbe, és megkérdezhetjük magunktól: ki volt Csáth Géza, és ki is vagyok én?

Murzsa Tímea

TARTALOM

LECTORI SALUTEM

Prőhle Gergely: *Csodák (b)irodalma* 1

IRÁNYTŰ

Gáncs Tamás: *Az ezerarcú Jézus* 3

IDÉZŐJEL – ADY NEKEM

Az én Adym | Ady nekem. Körkérdés Ady Endre halálának 100. évfordulójára 5

Bácskai Károly: *Ady szemébe* 5
Fenyvesi Félix: *Újból élő. Ady Endre halálévfordulóján* 7
Galkó Balázs: *Tudod, Bandi* 10
Horváth Bálint: *Ady nekem, 2019-ben* 11
Kácsor Zsolt: *Ennek az országnak Ady adott nevet* 13
Kamarás István OJD: *Széljegyzetek Ady olvasástörténetéhez* 15
Kenyeres Zoltán: *Megvallás. Adyról* 18
Kiss Ferenc: *Ady verbunkja* 22
Lackfi János: *Neved kimondom* 24
Marczinka Csaba: *Poszt-poszt Ady • A hiányzó vers* 25
Mihályi Anikó: *„S hogy te leszel a halál, köszönöm”* 26
Molnár Krisztina Rita: *Nyolc boldog ige. Ady Endre halálának 100. évfordulóján* 28
Pátkai Róbert: *Párizs dicsérete. Ady nyomán* 29
Reisinger János: *„Roncs és ragyogás”* 31
Sajó László: *Ady Endre meghal* 38
Sinkó István: *Adyval élni* 39
Urbán Gyula: *Ady és a patkányok* 40
Víg Mihály: *Ady* 42
Vörös István: *A negyedik idő • Vihar • Kiszáradt mederben hajtok* 43
Zsávolya Zoltán: *Napló- és albumtételek. 2019 Ady-témájához* 45

TALÁLKOZÁSOK

Papp Máté: *„Fejét, jussát, szívét kobozzák...” Összekönyöklés Kósa Ferenccel* 50
Laborczi Dóra: *„Zelma néni, a mi papunk”* 70

IDÉZŐJEL

G. István László: *Sás* 54
Lackfi János: *Szerelem és halál. Kezdet és vég* 76

TANÚK ÉS TANULSÁGOK

Csepregi Zoltán: *Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata?* 55
Szabó András Péter: *Mesterség és életstratégia. Evangélikus lelkészdinasztiák a 16–17. századi Felföldön* 62

TÁRGY – KULTÚRA

Veress Ferenc: *Oltárok és környezetük. Evangélikus és katolikus szakrális tér Sopronban és környékén (17–18. század)* 88

SZÓBIRODALOM

Horváth Iván: *Hagyománytalan, európai remekmű: a Krisztus* 105

SZEMLE

Lázár Júlia: *Hány élete van a költőnek?* 138
Dányi Dániel: *Arccal az ég felé* 140
S. Béres Bernadett: *Fény az éjszakában* 141
Molnár Eszter: *Kötelék és szabadság. Nádas Alexandra Kikötések című sorozatáról* 144
Máthé Andrea: *Az angyal érintése. Három szerző, három kis könyv és Paul Klee rajzai* 145
Galambos Ádám: *Valami következetesen más. Kárpáti Tamás 70* 148
Murzsa Tímea: *Élveboncolás* 150

BÁCSKAI KÁROLY • CSEPREGI ZOLTÁN • DÁNYI DÁNIEL • FENYVESI FÉLIX LAJOS • G. ISTVÁN LÁSZLÓ • GALAMBOS ÁDÁM • GALKÓ BALÁZS • GÁNCS TAMÁS • HORVÁTH BÁLINT • HORVÁTH IVÁN • KÁCSOR ZSOLT • KAMARÁS ISTVÁN OJD • KENYERES ZOLTÁN • KISS FERENC • LABORCZI DÓRA • LACKFI JÁNOS • LÁZÁR JÚLIA • MARCZINKA CSABA • MÁTHÉ ANDREA • MIHÁLYI ANIKÓ • MOLNÁR ESZTER • MOLNÁR KRISZTINA RITA • MURZSA TÍMEA • PAPP MÁTÉ • PÁTKAI RÓBERT • PRŐHLE GERGELY • REISINGER JÁNOS • S. BÉRES BERNADETT • SAJÓ LÁSZLÓ • SINKÓ ISTVÁN • SZABÓ ANDRÁS PÉTER • URBÁN GYULA • VERESS FERENC • VÍG MIHÁLY • VÖRÖS ISTVÁN • ZSÁVOLYA ZOLTÁN

3 121968 001933